НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

НАУКОВІ СТУДІЇ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 42 (45)

Київ 2018

УДК 32:159.9 (082)
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 13/18 від 6 грудня 2018 р.)

Редакційна рада:
М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, О. О. Рафальський, О. В. Сухомлинська

Редакційна колегія:
Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
М. С. Дворник – канд. психол. наук (заст. голови);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, П. П. Горностай, З. С. Карпенко, О. М. Кочубейник,
Л. А. Найдьонова, Т. С. Яценко – доктори психол. наук;
Е. Кірхлер (Австрія), А. С. де Роза (Італія), Дж. Хакер-Хьюз
(Велика Британія) – доктори філософії в галузі психології;
В. В. Жовтянська – канд. психол. наук

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук
(рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р.,
наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

У збірнику висвітлено актуальні напрацювання в галузі методології, теорії та практики соціальної психології. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами в українському суспільстві, – від особистісної проблематики до проблем освіти та виховання у соціальному та політичному вимірах. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з тематики розвитку великих груп, колективної суб'єктності, громадянської ідентичності, групової взаємодії, соціальних конфліктів. Розглядаються поняття психологічного захисту, технології подолання відчуження, відновлення самоефективності, реабілітації, ресоціалізації та реінтеграції осіб, що належать до груп ризику. Пропонуються прогнози та рекомендації щодо імплементації представлених напрацювань до практики.

Адресовано соціальним і політичним психологам, фахівцям із суміжних наук, викладачам, аспірантам і студентам.

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2018

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.35

М. М. Слюсаревський

НАУКОВІ УЯВЛЕННЯ ПРО РОЗВИТОК ВЕЛИКИХ ГРУП: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ НА ТЛІ МОДЕЛЕЙ РОЗВИТКУ МАЛОЇ ГРУПИ

Обговорюються широковідомі в країнах пострадянського простору концепції етапності (стадіальності) розвитку великих груп, запропоновані російськими авторами ще за радянських часів (Г. Г. Дилигенський) та в минулому десятилітті (А. Л. Журавльов і Т. П. Ємельянова). Показано, що попри наявні відмінності обидві концепції мають спільні вади, до яких належать передусім нерелевантне реальності спрощення картини розвитку великої групи, трактування його як фактично односпрямованого, лінійного процесу, позбавленого внутрішніх суперечностей (внутрішньогрупових конфліктів і регресивних тенденцій). На тлі таких спрощень розвитку великих груп чи не єдиним винятком у дотичному до обговорюваних питань науковому контексті постає теорія етногенезу Л. М. Гумільова, проте в соціально-психологічному сенсі вона має локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і не може механічно екстраполюватися на інші великі групи. Висловлюється припущення, що "безконфліктна" спрощеність запропонованих російськими авторами концепцій пояснюється як заідеологізованістю проблематики великих груп, так і певним впливом радянських теорій колективу, де груповий розвиток теж розглядався як лінійне сходження малої групи до рівня колективу або, навпаки, антиколективу. Тому з метою уточнення уявлень про розвиток великих груп аналізуються розроблені на Заході Б. Такменом та його послідовниками моделі розвитку малої групи, які мають характер усталеного, перевіреного часом і суспільною практикою наукового знання. У світлі проведеного аналізу постає потреба, по-перше, враховувати в уявленнях про розвиток великої групи моменти як прогресу, так і регресу; по-друге, відмовитися від жорсткого співвіднесення етапів (стадій) розвитку великих груп з рівнями їхнього розвитку. Істотною для уточнення уявлень про розвиток не лише малих, а й великих груп видається також модифікація моделі Б. Такмена, здійснена А. Вайтом і Дж. Фейрхьорстом, котра знімає наліт фатальності (неодмінної конечності) з картини групового розвитку. Порушується питання про створення загальної теорії групового розвитку, яка мала б комплементарно поєднані варіанти, зорієнтовані на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Ключові слова: велика група, мала група, груповий розвиток, концепції етапності (стадіальності) розвитку великої групи, теорія етногенезу Л. М. Гумільова, радянські теорії колективу, моделі розвитку малої групи, рівні групового розвитку.

M. M. Slyusarevskyy

SCIENTIFIC IDEAS ON THE LARGE GROUPS DEVELOPMENT: A CRITICAL ANALYSIS ON THE BACKGROUND OF SMALL GROUP MODELS DEVELOPMENT

There are discussed the concepts of phase (stage) development of large groups which are widely known in post-Soviet countries and are proposed by Russian authors in Soviet times (G. G. Dilihenskiy) and in the past decade (A. L. Zhuravlev and T. P. Yemelianova). It is shown that despite of existing differences both concepts have common flaws, which primarily relate to the simplification of a large group development picture which is irrelevant to the reality, the interpretation of this development as an essentially unidirectional, linear process as it is free from internal contradictions (intra-group conflicts and regressive tendencies). On the background of such large groups development's simplifications almost the only exception as to the discussed issues in the scientific context is the theory of ethnogenesis by L. M. Gumilyov, but in the socio-psychological sense it has a local significance, since it concerns only ethnic groups and cannot be mechanically extrapolated to the other large groups. It is suggested that the "non-conflict" simplicity of the concepts proposed by Russian authors is explained by the ideologizability of large groups problems and by the influence of Soviet collective theories, where group development is also considered as linear climbing of the small group to the collective or, conversely, anti-collective level. Therefore, in order to clarify the notions of large groups development there are analyzed Western models of small group development designed by B. Tuckman and his followers; these models are characterized by well-established, time-tested and practically relevant scientific knowledge. Based on the conducted analysis, there is a need, firstly, to take into account the moments of progress and regress in the conceptions of large group development; and secondly, to abandon the strict correlation of large groups development phases (stages) with the levels of their development. The modification of B. Tuckman's model, performed by A. White and J. Fairhurst, which removes the fatalism (an indispensable finiteness) from the picture of group development, is also essential for clarifying the development conceptions not only for the small groups but also for the large ones. The question is raised about the creation of a general theory of group development, which would contain the complementary combinations of options oriented on the specifics of different types of large, medium, and small groups.

Key words: large group, small group, group development, conceptions of phase (stage) development of a large group, theory of ethnogenesis by L. M. Gumilyov, Soviet theories of collective, models of small group development, levels of group development.

Постановка проблеми. Принцип розвитку прийнято розглядати як один з найстаріших і найважливіших методологічних принципів психологічної науки [1]. Особливий акцент робили на ньому радянські психологи, що не в останню чергу випливало з обов'язку спиратись у розробленні психологічної проблематики на так звану марксистсько-ленінську діалектику, котра мала офіційний статус загальної теорії

розвитку. Проте цей принцип, безперечно, реалізується так чи інакше і в західній психологічній традиції, наприклад у класичних працях із психології особистості, що належать Д. Брунеру, К. Бюлеру, Г. Олпорту, Ж. Піаже та ін. Отже, його методологічне значення сумніву не викликає.

Широке застосування він має також у соціальній психології, де виходить за межі суто індивідуального, особистісного розвитку і поширюється на групове життя людей. Проблема групового розвитку давно посіла в соціально-психологічному дискурсі провідні позиції. І хоча ця проблема традиційно розглядалася переважно в аспекті вивчення малих груп, не менш важливою, на наш погляд, вона є і для сталих великих груп (соціальних, етнонаціональних, релігійних, поколінських і т. ін.). Адже очевидно, що місце тієї чи тієї великої групи в системі суспільних відносин, її роль у суспільно-історичному процесі та взаємодії з іншими групами і, зрештою, сам її статус як реальної групи – усе це безпосередньо залежить від того, наскільки дана група згуртована й консолідована, структурована й функціонально спроможна, здатна до ухвалення та реалізації спільних рішень, тобто від рівня її групового розвитку. Однак сказати, що проблема розвитку великих груп розробляється сьогодні достатньою мірою, навряд чи можна. Це й зумовлює потребу критичного аналізу її нинішнього стану та визначення перспектив дальшого розроблення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Як ми вже зазначали в статті, вміщеній у попередньому випуску "Наукових студій із соціальної та політичної психології" [2], психологія великих груп належить до найменш розроблених розділів соціально-психологічної науки. На Заході великі групи як самостійний об'єкт досліджень соціальними психологами фактично не розглядаються, а отже не досліджується і їхній груповий розвиток. Немає досліджень та публікацій, спеціально присвячених розвиткові великих груп, і в Україні. Тож єдиним джерелом наукових уявлень про розвиток великої групи наразі залишаються поодинокі праці російських авторів, опубліковані в минулому десятилітті або й іще за радянських часів [3; 4].

Проте ми не вважаємо доцільним обмежуватись оглядом лише цих праць. На нашу думку, під кутом зору обговорюваних тут питань загальною проблемою постає груповий розвиток як такий (тобто у його безвідносності щодо розмірів і типів груп), а складовою і, як нам видається, нерозв'язаною частиною загальної проблеми є, відповідно, проблематика розвитку великих груп і зокрема етапності, чи стадіальності, їхнього розвитку. Дотримуючись такого погляду, означену проблематику доцільно розглядати в контексті загальної проблеми групового розвитку, досвід розроблення котрої (зрозуміло, на прикладі переважно малих груп) широко відображено як у російськомовних, так і англо-

мовних літературних джерелах. При цьому англомовні джерела є загалом не лише значно новішими, ніж російськомовні, а й численнішими та ґрунтовнішими. Тому в осмисленні стану проблеми варто орієнтуватися передусім на них.

Присвячені групам публікації (одна-дві статті) щорічно з'являються в англомовній фаховій періодиці, так би мовити, універсального змісту, де час від часу можна натрапити й на тематичні випуски із цих питань. Окрім того, виходять спеціалізовані журнали, назви яких говорять самі за себе: "Group Dynamics: Theory, Research, and Practice" ("Групова динаміка: теорія, дослідження, практика"), "Group Processes and Intergroup Relations" ("Групові процеси та міжгрупові відносини"), "Small Group Research" ("Дослідження малих груп") тощо. Протягом нинішнього десятиріччя побачила світ також низка книжкових видань із групової проблематики – як монографій, так і підручників для студентів та практичних посібників [5–9].

Ознайомлення із цими публікаціями засвідчує, що уявлення їхніх авторів про розвиток малих груп базуються, як правило, на класичній моделі стадій групового розвитку Б. Такмена [10] та її модифікаціях, запропонованих у різні роки Г. Стенфордом та А. Роарком [11], Н. Обером [12], Д. Бодді та Р. Пейтоном [13], А. Вайтом і Дж. Фейрхьорстом [14] та іншими вченими, які працюють у галузях соціальної та організаційної психології. Такі модифікації, як і саму модель Б. Такмена, ми предметно розглянемо нижче. А поки що зробимо важливий для нас попередній висновок – про те, що проаналізовані публікації дають підстави констатувати доволі високий ступінь стабільності наукових уявлень, які стосуються розвитку малих груп. Іншими словами, ці уявлення на сьогоднішній день є достатньо усталеними, такими, що витримали випробування часом і в цілому влаштовують наукове співтовариство та задовольняють потреби суспільної практики[1]. Отже, їх доречно взяти до уваги, обговорюючи значно менш розроблену проблему розвитку великих груп.

Мета статті полягає в тому, щоб:

а) здійснити порівняльний аналіз наявних концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи;

б) співвіднести ці концепції з моделями розвитку малих груп;

в) визначити напрями уточнення й поглиблення наукових уявлень, що характеризують етапи (стадії) та рівні розвитку великої групи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед зауважимо, що в концепціях російських авторів етапи (стадії) та рівні роз-

[1] Про останнє свідчить використання згаданих моделей у практичних посібниках та під-ручниках для студентів, що навчаються за бізнес-програмами.

витку великих груп зазвичай досить жорстко й однозначно співвідносяться між собою. Найвідомішою впродовж десятиліть залишається концепція Г. Г. Дилигенського [3], яку згадують найчастіше і в навчальній літературі країн пострадянського простору. Згідно з цією концепцією, у розвитку великої групи простежуються три рівні – типологічний, рівень ідентифікації та рівень інтегрованості. Ці рівні відображають водночас проходження групою відповідних стадій розвитку.

На першому, *типологічному*, рівні велика група є фактично ще сумою індивідів. Її члени лише схожі між собою за певними об'єктивними ознаками (соціально-демографічними, етнічними, професійними тощо), які можуть мати істотне значення в регулюванні індивідуальної поведінки людей, але поки що не дають їм відчуття психологічної спільності. Таке відчуття приходить на другому, *ідентифікаційному*, рівні розвитку великої групи, члени якої вже усвідомлюють свою належність до неї та вважають себе її членами. Відтак група рухається в напрямку третього, *інтеграційного*, рівня розвитку. Він характеризується готовністю її членів до спільних дій в ім'я досягнення групових цілей на основі спільних інтересів. Тож цей рівень розвитку великих груп цілком обґрунтовано називають також *рівнем солідарності* [3; 15].

Набагато сучасніший, модерніший вигляд (порівняно з концепцією Г. Г. Дилигенського) має концепція розвитку великої групи, запропонована А. Л. Журавльовим і Т. П. Ємельяновою [4]. У її основу покладено критерій розвитку груп *як колективних суб'єктів*. За цим критерієм виокремлюються теж три рівні розвитку, які проходить велика група, але їхнє змістове наповнення є суттєво іншим.

Інакше ці рівні й називаються: 1) рівень потенційної суб'єктності (або передсуб'єктності); 2) рівень реальної суб'єктності (або суб'єктності як спільної активності); 3) рівень суб'єктності як групової саморефлексивності. При цьому під *колективною (груповою) суб'єктністю* згідно з принципом ізоморфізму розуміється те саме, що й під суб'єктністю особистості – ініціювання власної активності на основі внутрішньої мотивації, здатність самостійно (без зовнішніх спонукань) породжувати свої дії та взаємодії з природним і соціальним середовищем, бути їхньою першопричиною [16, с. 74].

На рівні *потенційної суб'єктності (передсуб'єктності*) велика група ще не здатна до спільних дій, але й не є простою сумою індивідів. У цьому полягає докорінна відмінність передсуб'єктності від першого, типологічного, рівня з концепції Г. Г. Дилигенського, коли у психологічному сенсі групу, власне, ще й не можна вважати групою. Рівень (стадія) потенційної суб'єктності характеризується тим, що велика група поступово набуває ознак наднидивідуальності: дедалі більшу роль починають відігравати ментальні конструкти, котрі поділяють члени групи, формується її трансособистісний образ як такої, що має певний соціальний статус.

Обгрунтовуючи ознаки колективної суб'єктності, А. Л. Журавльов слідом за О. В. Брушлинським потрактовує потенційну суб'єктність як взаємопов'язаність та взаємозалежність індивідів у групі [там само, с. 73]. Але ж очевидно, що у випадку великих груп ці ознаки навряд чи правомірно відносити саме до стадії передсуб'єктності. У великій групі на стадії передсуб'єктності індивіди є радше не взаємопов'язаними, а *однаково пов'язаними* з одними й тими самими (однотипними) умовами буття, а також *однаково узалежненими* від інших груп (наприклад, робітники від роботодавців), що й породжує спільні переживання. Проте, хоч як би там було, можна погодитися з А. Л. Журавльовим і Т. П. Ємельяновою, що на цій стадії у великій групі конструюються соціальні уявлення, які виконують не лише пізнавальну функцію, а й стимулюють формування настановлень на соціальну активність, підтримують позитивний емоційний стан групи. Актуалізуються процеси згуртування її членів, розвитку в них почуття групової належності, усвідомлення своїх соціально-психологічних рис як зумовлених такою належністю. Щоправда, це усвідомлення інколи може спричинити й вихід індивіда зі своєї групи, але загалом у ній створюються передумови для переходу на другий, вищий рівень групового розвитку.

Найприкметнішою ознакою другого рівня, який є рівнем *реальної суб'єктності*, стає здатність великої групи до спільної активності (робітники оголошують загальнонаціональні страйки, щоб домогтися збільшення заробітної платні та поліпшення умов праці; підприємці протестують проти непосильних податків; поневолені народи піднімаються на боротьбу за своє національне та соціальне визволення тощо). І тут уже справді члени групи набувають взаємопов'язаності та взаємозалежності, діють як одне ціле в протистоянні чи співпраці з іншими соціальними суб'єктами.

Поняття спільної активності тлумачиться як таке, що охоплює цілу низку споріднених групових феноменів: спільну діяльність, комунікацію, групову поведінку, внутрішньогрупову та міжгрупову взаємодію тощо. Спільна активність великої групи реалізується не лише в оптимальних, найбільш ефективних і досконалих формах – трапляється й так, що ці форми можуть бути малорезультативними, недалекоглядно обраними, неоднозначними за своїми наслідками і для суспільного загалу, і для самої групи. Але в будь-якому разі спільна активність є атрибутивною, невід'ємною ознакою реальної суб'єктності групи. Там, де немає спільної активності чи здатності до її здійснення, немає й групи як колективного суб'єкта.

Однак лише спільною активністю не вичерпується зміст групового розвитку. Про дальший розвиток великої групи свідчить досягнення нею рівня *групової саморефлексивності*. Звісно, рефлексивні процеси відбуваються у великій групі й на попередніх стадіях роз-

витку (так, завдяки їм ще на стадії передсуб'єктності у членів групи формується почуття "Ми"), але сутність рівня групової саморефлексивності полягає в тім, що на ньому ці процеси відіграють провідну роль. Як вважає А. Л. Журавльов, типовим змістом (чи предметом) групової саморефлексивності відтепер стають:

– історико-біографічний досвід життя групи (особливості її початкового формування та становлення, аналіз яких породжує певну "схему" чи "сценарій" подальшого розвитку з елементами деякої "легенди" про історію групи або групової "автобіографії");

– головне призначення групи (сенс її існування, груповий "образ мети");

– нинішній стан ("портрет") групового функціонування (конкретні групові діяння і досягнення, реальні форми спільної життєдіяльності групи та їхня ефективність);

– потенційні можливості та ресурси групи, що співвідносяться з рівнем її домагань;

– перешкоди та обмеження на шляху здійснення групових цілей (причому маються на увазі не лише об'єктивні, зовнішні перешкоди, а й самозаборони, які накладає група на деякі свої дії, що дає підстави говорити про появу своєрідного феномена "групової совісті");

– допущені групою помилки та прорахунки, усе, що могло бути для неї потрібним і корисним, але з тих чи інших причин залишилося не реалізованим [16, с. 75–76].

Попри наявні відмінності концепція Г. Г. Дилигенського і концепція А. Л. Журавльова та Т. П. Ємельянової мають певні спільні риси. Спільними є й деякі вади, чи, точніше, прогалини в цих концепціях. Упадає в око, зокрема, що обидві вони змальовують розвиток великих груп фактично як односпрямований, лінійний процес, елімінуючи його внутрішні суперечності. Така картина групового розвитку видається не цілком релевантною реальності. Адже життя демонструє аж задосить гострих внутрішніх конфліктів у великих групах, які часом мають руйнівні, незворотні наслідки. Як приклад із новітньої історії України варто згадати бодай чвари між страйковими комітетами і шахтарськими профспілками, котрі призвели практично до цілковитої деградації шахтарів Донеччини як консолідованої великої групи, хоча наприкінці 1980-х років вона була могутньою силою, проводила потужні протестні акції, один за одним відправляючи у відставку компартійні обкоми. Тим часом соціально-психологічна література, як правило, абстрагується від таких внутрішньогрупових колізій.

На цьому тлі позірної безконфліктності розвитку великих груп привертає увагу (як чи не єдиний виняток) *теорія етногенезу* Л. М. Гумільова [17]. У соціально-психологічному сенсі вона має, зрозуміло, локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і

не може механічно екстраполюватися на інші великі групи. Але все ж її можна розглядати як таку, що актуалізує проблему суперечностей у розвитку великих груп.

Згідно з гумільовською теорією, кожен етнос, якщо його історична доля не зазнає значних відхилень, зумовлених зовнішніми причинами (вторгненнями на етнічну територію сильніших сусідів, природними катастрофами тощо), проходить п'ять фаз. Переінтерпретувавши ці фази в термінах розвитку, їх можна описати так. Перша із них, *фаза підйому*, це період виникнення та відносно стабільного розвитку етносу; друга, *акматична фаза,* – період так званого "пасіонарного перегріву" етнічної системи, що характеризується формуванням нових субетнічних груп, їхньою значною активністю, зовнішньою експансією та взаємопоборюванням; третя, *фаза надламу,* коли етнічна система після "пасіонарного перегріву" зазнає дисоціації, дезінтегрується, втрачає опірність; четверта, *інерційна фаза,* під час якої поступальний розвиток етносу, почасти відновлюючись, відбувається ніби за інерцією і плавно йде на спад, хоча разом з тим інтенсивно нагромаджуються культурні цінності й технічні засоби впливу на довкілля, що сприймається сучасниками як ознаки благополуччя та процвітання; п'ята, *фаза обскурації,* засвідчує духовний занепад етносу, максимальне спрощення його структури та граничне зниження активності, унаслідок чого він або ж "консервується" в реліктовому стані, або ж стає субстратом нових етнічних утворень. Отже, за цією версією етногенезу, розвиток етнічних груп має свої внутрішні суперечності, закономірні піднесення і спади, свій початок і, як не прикро, кінець. Підрахував автор і середню тривалість існування етнічної системи: вона становить приблизно 1500 років. При цьому культурна спадщина зниклого етносу може зберігатися, що створює враження тяглості його історії.

Нині в Україні (як і переважній більшості країн світу) теорія Л. М. Гумільова не знаходить визнання. Це пояснюється не лише тим, що він має репутацію одного з ідеологів агресивного російського євразійства, а й "екзотичністю" вихідних положень самої теорії, наприклад концепту етнічного поля, наявність якого довести сьогодні емпіричними методами неможливо. Проте, мабуть, є й інші причини.

Хоч як би ми претендували на неупередженість наших поглядів, більшості з нас важко погодитися, скажімо, з тезою про конечність етносів, до яких ми належимо. Такого штибу тези здатні викликати в суспільстві психологічно зрозумілі світоглядні збурення. Тобто проблематика розвитку великих груп, хочеться комусь того чи ні, тяжіє до заідеологізованості та заполітизованості. І це не може не позначатися на стані її розроблення, не спричинюватися до свідомого чи мимовільного згладжування дослідниками її "гострих кутів", що, як відомо, не сприяє встановленню наукової істини.

Але істини все ж треба прагнути, бо для цього й існує наука. Тож, рухаючись у її напрямку, корисним буде, як і планувалося, зіставити розглянуті концепції з моделями розвитку малої групи, досвід розроблення яких є багатшим і, сказати б, легітимнішим.

Почнімо з моделі Б. Такмена, відтворивши її за першоджерелами (табл.). Нагадаємо, що, як наголошують майже всі автори, котрі описують цю модель, її він розробив, проаналізувавши п'ять десятків публікацій, присвячених вивченню процесу розвитку найрізноманітніших груп – терапевтичних, тренінгових, лабораторних і природних професійних. Тобто модель спирається на великий масив емпіричних даних. Спочатку Б. Такмен виокремив у ній чотири закономірні стадії групового розвитку (тобто такі, котрих не може оминути практично жодна мала група), назвавши кожну з них промовисто і коротко, а саме одним словом: forming, storming, norming, performing [10]. У подальшому вчений проаналізував спільно з М. Єнсен ще ряд досліджень групових процесів і доповнив свою модель п'ятою стадією групового розвитку, якій дав досить "песимістичну" назву – adjourning [18]. Відтак модель набула того вигляду, який відображено в таблиці.

Таблиця

Стадії групового розвитку за Б. Такменом

Стадії	**Групова структура:** патерни міжособових стосунків, спосіб, за якого члени групи діють та ставляться одне до одного	**Активність щодо завдання:** зміст інтеракцій, які стосуються завдання, що стоїть перед групою
формінг (forming)	перевірка та залежність	орієнтація у завданні
штормінг (storming)	внутрішньогруповий конфлікт	емоційна відповідь на вимоги завдання
нормінг (norming)	розвиваються почуття, що стосуються групи та узгодженості дій, виникають нові стандарти та приймаються нові ролі	відкритий обмін релевантними інтерпретаціями, люди виражають особисті точки зору на завдання
перформінг (performing)	ролі стають гнучкими та функціональними, структурні питання вирішуються; структура підтримує виконання завдання та продуктивність групи	міжперсональні структури стають інструментом для виконання завдання, групова енергія націлена на завдання, виникають рішення, що забезпечують його виконання
еджорнінг (adjourning)	стурбованість з приводу розриву стосунків та припинення існування групи, сум, почуття щодо лідера групи та членів групи	самооцінка

Назви перших трьох стадій моделі легко перекладаються з англійської і є відразу ж зрозумілими, переклад назв четвертої та п'ятої стадій вочевидь становить певні труднощі. Їх можна пойменувати, певно, як стадію продуктивності, або продуктивної діяльності, і стадію припинення діяльності й заразом – існування групи. Але при цьому втрачаються лаконізм і певною мірою змістове наповнення Такменової термінології. Тому вважаємо за краще не перекладати назви виділених ним стадій, а просто запозичити їх з англійської.

Проте важливіше підкреслити, що кожна з виділених стадій послідовно охоплює дві взаємопов'язані сфери групового життя: міжособові (внутрішньогрупові) стосунки членів групи і їхню інструментальну (ділову) активність. Тобто Б. Такмен виокремлює п'ять стадій цілісного групового розвитку, а не по п'ять стадій у кожній сфері, як стверджують його російські критики, закидаючи йому недостатню співвіднесеність відповідних стадій у тій і тій сферах [19, с. 73–75]. Про недостатню співвіднесеність стадій говориться на тій підставі, що, мовляв, незрозуміло, яка сфера є генетично первинною, основною. Однак сутність моделі якраз і полягає в тому, що обидві сфери групового життя мисляться як апріорі пов'язані між собою, а не лише такі, котрі розвиваються паралельно. А яка сфера на тій чи тій стадії впливатиме на груповий розвиток дужче, тобто виявиться основною, – це вже залежить від комплексу найрізноманітніших чинників і обставин. Тим самим обговорювана модель залишається контроверзійною відомій радянській теорії колективу (так званій стратометричній концепції), яка намагалася скласти їй альтернативу, доводячи, що високоорганізована спільна діяльність членів групи нібито є панацеєю від внутрішньогрупових конфліктів [20]. Насправді ж, як показують дослідження, проведені зокрема й російськими вченими, за певних умов (приміром, в екстремальних ситуаціях тривалої соціальної ізоляції) саме на стадії максимальної інтеграції групової діяльності зростає ймовірність негативного впливу на неї експресивно забарвлених міжособових стосунків, що ставить під загрозу згуртованість малої групи [21]. Тож наполягати на безумовній пріоритетності для групового життя його суто ділової сфери навряд чи треба.

Модель Б. Такмена описує груповий розвиток як складний шлях будь-якої малої групи від її виникнення (формування) до зникнення (ліквідації чи самоліквідації). І цей шлях – якщо, долаючи його, група, звісно, не розпадається – неодмінно пролягає через більше чи менше виражені внутрішньогрупові конфлікти, що супроводжуються неадекватними емоційними реакціями на вимоги завдання, яке стоїть перед групою (стадія штормінгу), поступове залагоджування наявних конфліктів, що поєднується з релевантними інтерпретаціями завдання (стадія нормінгу), і досягнення, зрештою, функціонально-рольової співвіднесеності міжперсональних стосунків, котрі стають відтак інструментом

для виконання групового завдання (стадія перформінгу). Такої ж логіки дотримуються в цілому й послідовники Такмена, які здійснювали модифікації його моделі.

Наприклад, Г. Стенфорд та А. Роарк трансформували цю модель відповідно до специфіки шкільного класу. Їхні дослідження засвідчили, що процес утворення групи (шлях від дифузної до здатної повноцінно функціонувати групи) має сім стадій, а саме:

– початкова стадія. Протягом неї формуються перші уявлення учнів про клас і одне про одного. Перші міжособові взаємодії в цей час іще дуже обережні та приводять здебільшого до утворення діад. Учитель сприймається як основний авторитет у класі;

– період формування групових норм, початок становлення групової самосвідомості. На цій стадії розвиток групи характеризується нерівномірністю в діловій та емоційній (міжособовій) сферах;

– стадія конфлікту, під час якої спостерігаються незадоволення внутрішньогруповою взаємодією, зіткнення. Це відбувається внаслідок переоцінки власних можливостей, спроб розв'язати всі проблеми самостійно. У дитячій групі на цій стадії авторитет дорослого піддається сумніву;

– перехід до стану збалансованості. Унаслідок кращого міжособового пізнання, перевірки власних можливостей, стабілізації неформальних статусів членів групи спілкування стає більш конструктивним і відкритим, ніж на попередніх стадіях. Починають проявлятися елементи групової солідарності;

– поява почуття "Ми". На цьому етапі з'являються згуртованість, реальний інтерес учнів до класу як єдиного цілого, турбота про нього. Стає помітною тенденція до інтеграції індивідуальних цілей із груповими;

– домінування емоційної сфери. Подальший розвиток групи поступово приводить до переважання суб'єктивної значущості емоційних переживань членів групи в їхніх взаєминах. Підвищується значення стосунків "Я – Ти", особисті інтеракції стають особливо щільними;

– стадія актуалізації. Ця стадія – найвищий етап групової зрілості, коли і ділова, й емоційна сфери життя групи достатньо розвинуті та збалансовані, а рівень згуртованості групи є високим [11].

Н. Обер виділив чотири стадії групоутворення, серед яких: 1) формування експресивних норм та різностатусних ролей; 2) руйнування наявної рольової структури внаслідок розбіжності думок членів групи; 3) формування інструментальних норм, що супроводжується гармонізацією міжособових стосунків; 4) утворення функціональних ролей, встановлення гнучкої взаємозалежності внутрішньогрупових ставлень [12]. Тобто йдеться фактично про ті ж стадії формінгу, штормінгу, нормінгу та перформінгу, тільки з дещо іншим змістовим наповненням.

Дослідники менеджменту, зокрема Д. Бодді та Р. Пейтон, пристосували Такменову модель для потреб аналізу процесів утворення та розвитку бізнесових команд. При цьому майже в незмінному вигляді збереглись усі п'ять її стадій: 1) формування; 2) збурення (або конфлікт, сум'яття); 3) упорядкування (або нормування); 4) перформінг (або вирішення завдання); 5) еджорнінг (згасання активності чи розформування команди) [13].

Як бачимо, західні моделі розвитку малої групи зазвичай передбачають стадії внутрішньогрупових конфліктів (збурення, штормінгу) та їх подолання (упорядкування, нормінгу). Винятки трапляються порівняно рідко. Такими винятками є, як правило, моделі, що зосереджуються лише на інструментальній (діловій) активності групи, абстрагуючись від внутрішньогрупових стосунків її членів, наприклад модель Е. Мабрі [22]. Переважна ж більшість моделей західних авторів фіксує у груповому розвитку моменти як прогресу, так і регресу, що, до речі, цілком відповідає філософським поглядам на розвиток як такий [23]. І ця, можна сказати, діалектичність моделей Б. Такмена та його послідовників знову ж таки принципово відрізняє їх від уявлень про груповий розвиток, що культивувалися в радянській соціальній психології. Адже в провідних радянських теоріях колективу, розроблених А. В. Петровським та Л. І. Уманським, розвиток малої групи розглядався фактично як її лінійне, позбавлене зворотних тенденцій, поетапне сходження до рівня колективу або, навпаки, антиколективу [20; 24][1]. Ці теорії набули великої популярності в колишньому Радянському Союзі і значною мірою зберігають її нині в Російській Федерації. Тому можна припустити, що "безконфліктна" спрощеність розглянутих вище концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи пояснюється не лише заідеологізованістю проблематики великих груп, а й певним впливом уявлень про розвиток малої групи, канонізованих у радянських теоріях колективу.

Наявність у груповому розвитку моментів як прогресу, так і регресу ставить під сумнів також правомірність жорсткого співвіднесення етапів (стадій) та рівнів розвитку групи – однаково великої чи малої. Адже зрозуміло, що, проходячи стадію штормінгу, група навряд чи досягає вищого, ніж наприкінці попередньої стадії, рівня розвитку – найчастіше вона бодай на певний час ніби відкочується назад. А коли

[1] Цікаво, між іншим, що постульовані згаданими теоріями лінійні моделі розвитку малої групи не зазнали уточнень навіть після того, як у межах цих теорій було проведено емпі-ричні дослідження, результати котрих суперечили декларованій лінійності. Маємо на увазі, скажімо, дослідження А. Г. Кирпичника, співробітника Л. І. Уманського, який виявив як висхідні, так і низхідні фази руху досліджуваних груп "від неколективу до колективу" [25].

так, то рівні групового розвитку не випадає механічно виводити з його стадій. Їх виокремлення, на нашу думку, становить окреме завдання.

Найостаннішою і водночас найоригінальнішою модифікацією моделі Б. Такмена, напевне, можна вважати модель Вайта – Фейрхьорста, що дістала назву TPR-моделі – за першими літерами виокремлених у ній стадій групового розвитку: трансформінг (transforming), перформінг (performing), реформінг (reforming). Початкова стадія, названа трансформінгом, охоплює три перші стадії Такменової моделі: формінг, штормінг і нормінг. Під наступною стадією, перформінгом, А. Вайт і Дж. Фейрхьорст розуміють те саме, що й Такмен, тобто етап продуктивного функціонування групи. Але завершується ця стадія не припиненням діяльності чи розпадом групи, а виходом її на новий рівень продуктивності. Період виходу на нього й було названо стадією реформінгу, тобто певної перебудови структури групи та її діяльності [14].

На наш погляд, найістотнішим у TPR-моделі є не об'єднання перших трьох стадій, виділених Б. Такменом, а заміна стадії еджорнінгу стадією реформінгу. Це знімає наліт фатальності з уявлень про груповий розвиток, усуває приреченість групи на неминучий розпад. Зрозуміло, зміст стадії реформінгу потребує уточнень. Навряд чи її проходження можна уявляти як абсолютно безболісний і суцільно гармонійний період, гадаємо, він скоріше за все буде характеризуватися певним повторенням – так би мовити, на новому витку спіралі розвитку – тієї ж стадії трансформінгу з її штормінгами та нормінгами. Зрозуміло й те, що вихід на стадію реформінгу не є універсальним сценарієм групового розвитку, що далеко не всі групи здатні досягти цієї стадії (та й не завжди це потрібно). У багатьох випадках їхній розвиток таки завершуватиметься еджорнінгом. Але в будь-якому разі TPR-модель відкриває нові горизонти в розумінні групової проблематики, що є істотним для розроблення уявлень про стадіальність розвитку груп – як малих, так і великих.

Істотними для дальшого розроблення наукових уявлень про стадії (етапи) та рівні розвитку великих груп є, безсумнівно, й інші аспекти проаналізованих моделей розвитку малих груп, які загалом видаються релевантнішими реальності, ніж найбільш поширені погляди на розвиток великої групи[1]. І це наводить на думку, що, напевне, настав час вису-

[1] Тезу про меншу релевантність поглядів на розвиток великої групи, можливо, не варто поширювати на теорію етногенезу Л. М. Гумільова. Під цим кутом зору становить інтерес, зокрема, помітна збіжність щонайменше трьох із постульованих у ній фаз етно-генезу (першої, другої та п'ятої) з відповідними стадіями розвитку малої групи, виок-ремленими в моделі Б. Такмена (теж першою, другою та п'ятою).

нути завдання створення *загальної теорії групового розвитку* з комплементарно поєднаними варіантами останньої, зорієнтованими на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Висновки. Оскільки соціальними психологами інших країн, зокрема й України, великі групи як такі на рівні теоретичних узагальнень не досліджуються, фактично єдиним джерелом наукових уявлень про їхній груповий розвиток залишаються концепції етапності (стадіальності) розвитку великої групи, запропоновані російськими авторами в минулому десятилітті (А. Л. Журавльов і Т. П. Ємельянова) або й іще за радянських часів (Г. Г. Дилигенський).

Порівняно з концепцією Г. Г. Дилигенського, що дістала, так би мовити, постійну прописку в навчальній літературі для студентів, значно змістовнішою можна вважати новішу за часом розроблення концепцію А. Л. Журавльова і Т. П. Ємельянової, в основу якої покладено критерій розвитку великих груп як колективних суб'єктів. Однак, попри наявні відмінності, обидві концепції мають деякі спільні вади. До останніх належать передусім очевидне спрощення картини розвитку великої групи, трактування його як такого собі односпрямованого, лінійного процесу, позбавленого внутрішніх суперечностей (внутрішньогрупових конфліктів і регресивних тенденцій), що не узгоджується з фактами реального функціонування великих груп.

На тлі позірної безконфліктності розвитку великих груп чи не єдиним винятком у дотичному до обговорюваної проблеми науковому контексті постає теорія етногенезу Л. М. Гумільова, котра тлумачить розвиток етносів (етнічних груп) як процес, що характеризується своїми внутрішніми суперечностями, піднесеннями та спадами і, в підсумку, конечністю. Проте в соціально-психологічному сенсі теорія етногенезу має локальне значення, оскільки стосується лише етнічних груп і не може механічно екстраполюватися на інші великі групи.

Можна припустити, що "безконфліктна" спрощеність запропонованих російськими авторами концепцій етапності (стадіальності) розвитку великої групи пояснюється як заідеологізованістю й заполітизованістю проблематики великих груп у цілому, так і певним впливом уявлень про груповий розвиток, канонізованих у радянських теоріях колективу, що всупереч емпіричним даним розглядали цей розвиток як, по суті, лінійне, позбавлене зворотних тенденцій, поетапне сходження малої групи до рівня колективу або, навпаки, антиколективу. Тому для уточнення уявлень про етапи (стадії) розвитку великих груп доцільно звернутися до розроблених на Заході Б. Такменом та його послідовниками моделей розвитку малої групи, які мають характер усталеного, перевіреного часом і суспільною практикою наукового знання. Ці моделі, виокремлюючи в груповому розвитку закономірні стадії збурення, штормінгу, сум'яття, фіксують у ньому моменти не лише прогресу, а й регресу, що має враховувати і психологія великих груп.

У світлі моделей Б. Такмена та його послідовників сумнівним видається також властиве концепціям російських авторів жорстке й однозначне співвіднесення етапів (стадій) розвитку великих груп з рівнями їхнього розвитку. Отже, виокремлення рівнів групового розвитку слід розглядати як відносно самостійне наукове завдання.

Новим словом у розробленні наукових уявлень про груповий розвиток стала модифікація моделі Б. Такмена, здійснена А. Вайтом і Дж. Фейрхьорстом. Її принципова новизна полягає передусім у тому, що вона знімає наліт фатальності, неодмінної конечності з картини групового розвитку. І це теж, напевне, варто враховувати, уточнюючи уявлення про розвиток великих груп.

Нарешті, проведений аналіз дає підстави порушити питання про створення загальної теорії групового розвитку, яка мала б комплементарно поєднані варіанти, зорієнтовані на специфіку різних типів великих, середніх та малих груп.

Подальше розроблення проблеми в найближчій перспективі вбачається у перевірці висловлених вище міркувань фактами з історії розвитку низки реальних великих груп різного типу, а в більш віддаленій – у створенні згаданої загальної теорії групового розвитку.

Список використаних джерел

1. Анцыферова, Л. И. (1978). Методологические проблемы психологии развития. В Л. И. Анцыферова (Ред.), *Принцип развития в психологии* (с. 3–20). Москва: Наука.
2. Слюсаревський, М. М. Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба "інвентаризації". *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41 (44), 126–156.
3. Дилигенский, Г. Г. (1975). Некоторые методологические проблемы исследования психологии больших групп. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Методологические проблемы социальной психологии* (с. 196–205). Москва: Наука.
4. Журавлев, А. Л., & Емельянова, Т. П. (2009). Психология больших социальных групп как коллективных субъектов. *Психологический журнал,* 30 (3), 5–15.
5. Levine, J. M. (Ed.). (2013). *Group Processes*. New York: Psychology Press.
6. Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics.* 6th ed. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
7. Brown, R. (2012). *Group processes: Dynamics within and between groups.* 2d ed. Oxford. Malden: Blackwell.
8. Haynes, N. M. (2012). *Group dynamics: Basics and Pragmatics for Practitioners*. Lanham: University Press of America.
9. Alle-Corliss, L., & Alle-Corliss, R. (2013). *Group work: a practical guide to developing groups in agency settings.* Hoboken: Wiley.
10. Tuckman, B. (1965). Developmental Sequence in Small Groups. *Group Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.
11. Stanford, G., & Roark, A. (1974). *Human interaction in education.* Boston.
12. Ober, N. (1977). A cognitive approach to group organization and development. *Dissertation abstracts international*, 37.

13. Boddy, D., & Paton, R. A. (1998). *Management: an introduction*. Harlow: Financial Times / Prentice Hall.
14. White A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance.* White & MacLean Publishing.
15. Журавлев, А. Л., Соснин, В. А., & Красников, М. А. (2006). *Социальная психология*. Москва: Форум: Инфра-М.
16. Журавлев, А. Л. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. Психологический журнал, 30 (5), 72–80.
17. Гумилев, Л. Н. (1990). *Этногенез и биосфера земли.* Москва: Гидрометеоиздат.
18. Tuckman, B., & Jensen, M. (1977). Stages of small group development revisited. *Group and organization studies*, 2 (4), 419–427.
19. Кричевский, Р. Л., & Дубовская, Е. М. (2001). *Социальная психология малой группы.* Москва: Аспект Пресс.
20. Петровский, А. В. (1979). *Психологическая теория коллектива.* Москва: Педагогика.
21. Новиков, М. А. (1981). Психофизиологические и экопсихологические аспекты межличностного взаимодействия в автономных условиях. В Б. Ф. Ломов (Ред.), *Проблемы общения в психологии* (с. 178–217). Москва: Наука.
22. Mabry, E. (1975). Exploratory analysis of a development model for task-oriented small groups. *Human Communication Research*, (2), 66–74.
23. Кизима, В. (2002). Розвиток. У В. І. Шинкарук та ін. (Ред.), *Філософський енциклопедичний словник* (с. 555). Київ: Абрис.
24. Уманский, Л. И. (1975). Поэтапное развитие группы как коллектива. В Е. В. Шорохова (Ред.), *Коллектив и личность* (с. 77–87). Москва: Наука.
25. Кирпичник, А. Г. (1980). *Исследование динамики коллективообразования в юношеских группах (на материале лагерей комсомольского актива школ и ПТУ).* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, Москва.

References

1. Antsyferova, L. I. (1978). Metodologicheskiye problemy psikhologii razvitiya [Methodological problems of developmental psychology]. In L. I. Antsyferova (Ed.), *Printsip razvitiya v psikhologii* [The Principle of Development in Psychology] (pp. 3–20). Moscow: Nauka (rus).
2. Slyusarevskyy, M. M. Naukovi uiavlennia pro skladovi psykhiky velykykh hrup: sproba “inventaryzatsiyi” [Scientific ideas about the components of the psyche of large groups: an attempt to “inventory”]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 41(44), 126–156 (ukr).
3. Diligenskiy, G. G. (1975). Nekotoryye metodologicheskiye problemy issledovaniya psikhologii bolshikh grupp [Some methodological problems of large groups psychology research]. In Ye. V. Shorokhova (Ed.), Metodologicheskiye problemy *sotsialnoy psikhologii* [Methodological Problems of Social Psychology] (pp. 196–205). Moscow: Nauka (rus).
4. Zhuravlev, A. L., & Yemelyanova, T. P. (2009). Psikhologiya bolshikh sotsialnykh grupp kak kollektivnykh subyektov [Psychology of large social groups as collective subjects]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological Journal], 30 (3), 5–15 (rus).
5. Levine, J. M. (Ed.). (2013). *Group Processes*. New York: Psychology Press.

6. Forsyth, D. R. (2014). *Group dynamics.* 6th ed. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
7. Brown, R. (2012). *Group processes: Dynamics within and between groups.* 2d ed. Oxford. Malden: Blackwell.
8. Haynes, N. M. (2012). *Group dynamics: Basics and Pragmatics for Practitioners*. Lanham: University Press of America.
9. Alle-Corliss, L., & Alle-Corliss, R. (2013). *Group work: a practical guide to developing groups in agency settings.* Hoboken: Wiley.
10. Tuckman, B. (1965). Developmental Sequence in Small Groups. *Group Psychological Bulletin*, 63 (6), 384–399.
11. Stanford, G., & Roark, A. (1974). *Human interaction in education*. Boston.
12. Ober, N. (1977). A cognitive approach to group organization and development. *Dissertation abstracts international*, 37.
13. Boddy, D., & Paton, R. A. (1998). *Management: an introduction*. Harlow: Financial Times / Prentice Hall.
14. White A. (2008). *From Comfort Zone to Perfomance Management: Understanding Development and Perfomance*. White & MacLean Publishing.
15. Zhuravlev, A. L., Sosnin, V. A., & Krasnikov, M. A. (2006). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social Psychology]. Moscow: Forum: Infra-M (rus).
16. Zhuravlev, A. L. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskiye tipy [Collective subject: main features, levels and psychological types]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological Journal], 30 (5), 72–80 (rus).
17. Gumilev, L. N. (1990). *Etnogenez i biosfera zemli* [Ethnogenesis and biosphere of the Earth]. Moscow: Gidrometeoizdat (rus).
18. Tuckman, B., & Jensen, M. (1977). Stages of small group development revisited. *Group and organization studies*, 2 (4), 419–427.
19. Krichevskiy, R. L., & Dubovskaya, Ye. M. (2001). *Sotsialnaya psikhologiya maloy gruppy* [Social psychology of a small group]. Moscow: Aspekt Press (rus).
20. Petrovskiy, A. V. (1979). *Psikhologicheskaya teoriya kollektiva* [The psychological theory of the collective]. Moscow: Pedagogika (rus).
21. Novikov, M. A. (1981). Psikhofiziologicheskiye i ekopsikhologicheskiye aspekty mezhlichnostnogo vzaimodeystviya v avtonomnykh usloviyakh [Psychophysiological and ecopsychological aspects of interpersonal interaction in autonomous conditions]. In B. F. Lomov (Ed.), *Problemy obshcheniya v psikhologii* [Communication problems in psychology] (pp. 178–217). Moscow: Nauka (rus).
22. Mabry, E. (1975). Exploratory analysis of a development model for task-oriented small groups. *Human Communication Research*, (2), 66–74.
23. Kyzyma, V. (2002). Rozvytok [Development]. In V. I. Shynkaruk et. al (Ed.), *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical Encyclopedic Dictionary] (p. 555). Kyiv: Abrys (ukr).
24. Umanskiy, L. I. (1975). Poetapnoye razvitiye gruppy kak kollektiva [Phased development of the group as a collective]. In Ye. V. Shorokhova (Ed.), *Kollektiv i lichnost* [The Collective and Personality] (pp. 77–87). Moscow: Nauka (rus).
25. Kirpichnik, A. G. (1980). *The study of the dynamics of collective formation in youth groups (on the material of the camps of the Komsomol schools and vocational schools.* Extended abstract of PhD dissertation (Psychology). Moscow State University named by M.V. Lomonosov, Moscow (rus).

© Слюсаревський М. М.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 37.017.4:172

Н. В. Хазратова

РІВЕНЬ СФОРМОВАНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ПРОБЛЕМА ЕМПІРИЧНОГО ВСТАНОВЛЕННЯ

Уточнюється тлумачення феномена громадянської ідентичності, а також розглядаються його емпіричні індикатори. Здійснюється порівняльний аналіз методів і технік діагностики громадянської ідентичності особистості під кутом зору визначення ефективних прийомів її встановлення. Важливим емпіричним індикатором громадянської ідентичності визнається не тільки формальне усвідомлення особою власної належності до держави як її громадянина, а й ціннісно-смислова залученість до організаційного та аксіологічного середовища цієї держави. Проблема добору адекватного інструментарію для виявлення і фіксації цих показників може бути вирішальною, коли йдеться про достовірність отриманих результатів. На це вказують суперечливі результати емпіричних досліджень громадянської ідентичності, отримані за допомогою різних вимірювальних інструментів. Під час першого дослідження, що здійснювалося методом анкетування, респондентові ставилося пряме запитання про переживання ним своєї громадянської належності, пріоритетності та цінності для нього держави тощо. У другому дослідженні було застосовано метод казусів – діагностичних ситуацій правопорушень, скоєних державою/людиною; діагностований оцінював міру відповідальності правопорушника. Перше дослідження показало наявність сформованої громадянської ідентичності у переважної більшості респондентів: вони не тільки вважають себе громадянами Української держави, а й пишаються цим. Результати другого дослідження засвідчили, що, оцінюючи відповідальність держави, діагностовані виявляють ригоризм, а оцінюючи відповідальність людини, що завдає шкоди державі, – толерантність і релятивізм. Третє дослідження, виконане за допомогою проективної методики “Завершення оповідання”, показало домінування цінності індивідуально-адаптаційної поведінки в загрозливих для держави умовах. Це свідчить про розбіжності між декларованими цінностями і поведінковими настановленнями у виявах громадянської ідентичності, а отже підтверджує доцільність різнорівневої (як усвідомлюваного, так і неусвідомлюваного рівнів) діагностики громадянської ідентичності.

Ключові слова: громадянська ідентичність, організаційне середовище держави, аксіологічний простір держави.

N. V. Khazratova

THE LEVEL OF CIVIC IDENTITY FORMATION: THE PROBLEM OF EMPIRICAL DETERMINATION

It is clarified the phenomenon of civic identity, as well as its empirical indicators. It is carried out the comparative analysis of the methods and techniques of individual

civic identity diagnostics to find the effective methods of its determination. An important empirical indicator of civic identity is recognized not only as the formal personal awareness of belonging to the state as a citizen, but also by the value-semantic inclusion in the organizational and axiological environment of the state. The problem of the adequate tools selection for determination and fixation of these phenomena is crucial for the results reliability. This is evidenced by the controversial results of our empirical civic identity studies, obtained with the usage of various measuring instruments. The first study was conducted by a questionnaire, in which the respondents were asked a direct question about their citizenship, its priority and value for them. In the second study it was used the method of incidents – diagnostic situations of offenses committed by the state / person; the participant was evaluating the responsibility degree of the offender. The first study showed the existence of a prevailing majority of respondents' civic identity: they are not only considering themselves as citizens of the Ukrainian state, but also proud of it. The results of the second study approved that when assessing the state responsibility the participants show rigorism, and when assessing the responsibility of a person who causes damage to the state – the tolerance and relativism are shown. The third study, performed with the usage of the projective method "Completion of the story", showed the dominance of the individual-adaptive behavior value in the state threatening conditions. This indicates the discrepancy between the declared values and behavioral sets in the civic identity experience, therefore confirms the need to use a different-leveled (both conscious and unconscious) diagnostics of civic identity.

Key words: civic identity, organizational environment of the state, axioilogical space of the state.

Постановка проблеми. Громадянська ідентичність як феномен, поняття і діагностичний конструкт не є до кінця визначеною в сучасній психології. Навпаки, значний інтерес науковців, передусім психологів, до цього явища радше спричиняє багатозначність його тлумачень. Ще складнішою є ситуація з його емпіричними індикаторами. Якщо є розходження в тлумаченні суті явища, то, вочевидь, по-різному добираються емпіричні індикатори. Спроби йти "простим" шляхом, тобто задовольнитися звичайним твердженням респондента про усвідомлення себе громадянином України як головним емпіричним індикатором громадянської ідентичності, на нашу думку, не виправдовують себе. Причина в тому, що пережитий у минулому ідеологічний пресинг закарбував високу соціальну бажаність конкретної (дуже позитивної) відповіді на подібні запитання щодо ставлення до колишньої радянської держави і свого громадянства в ній. Це означає, що таке запитання "мимоволі" сприймається як політично заангажоване і вже містить у собі "правильну" відповідь. Тому самодекларування свого громадянства і громадянської ідентичності (тим більше декларування власного патріотизму) є абсолютно недостатніми, щоб констатувати сформованість громадянської ідентичності.

Головна проблема полягає в тому, що такі декларації істотно відрізняються від реальної поведінки. У конкретних ситуаціях, коли

постає вибір між діями на користь держави і діями на власну користь, обирається другий варіант. Можливо, це цілком природно і жодним чином не заперечує високого рівня сформованості громадянської ідентичності?

Відповідь на це питання залежить від того, які теоретичні та емпіричні індикатори громадянської ідентичності ми обираємо для наших досліджень. Відповідно, проблема діагностики громадянської ідентичності полягає як у віднаходженні емпіричних індикаторів, адекватних теоретичному розумінню цього феномена, так і в доборі дослідницьких прийомів, які б унеможливлювали неправдиві, "захисні" відповіді діагностованих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології громадянську ідентичність визначають по-різному. Її розглядають і як самостійну категорію, і як складник інших соціальних ідентичностей особистості. Зокрема, D. Hart і C. Richardson громадянську ідентичність "вкладають" у контекст громадянськості і пов'язують з проблемами глобалізації [1]. H. Hansen і V. Hesli вважають громадянську ідентичність частиною національної ідентичності і пропонують чотирикатегоріальну типологію ідентичності, що ґрунтується на параметрах аутгрупової толерантності та інгрупової належності [2]. У розумінні J. Pakulski і B. Trante громадянська ідентичність – це тип мікросоціальної ідентичності, який можна описати й охарактеризувати під кутом зору сили соціальних включень [3]. Російські психологи поняття державної, громадянської, національної і навіть етнічної ідентичності нерідко використовують як близькі за змістом, майже синонімічні [4].

У вітчизняній психологічній науці, дослідники, щоб визначити рівень сформованості громадянської ідентичності, застосовують різні методики і дослідницькі техніки. Ми проаналізуємо їх далі, зіставляючи при цьому з проведеними нами емпіричними дослідженнями.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми полягають у тому, що, як було зазначено вище, твердження респондента про усвідомлення себе громадянином України (застосовані як в опитувальнику, так і в опозиціях семантичного диференціала) не можуть бути головним емпіричним індикатором громадянської ідентичності внаслідок високої соціальної бажаності такого твердження. Тому пошук адекватних методів дослідження громадянської ідентичності досі залишається актуальним.

Метою статті є розгляд та порівняння окремих методів і технік діагностування громадянської ідентичності особистості для визначення ефективних дослідницьких прийомів її встановлення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологічною передумовою виникнення громадянської ідентичності є залучення громадянина до організаційного простору держави. Воно не є результатом свідомого прийняття рішення особою і здійснюється в процесі соціа-

лізації особистості, здебільшого за допомогою різних інститутів соціалізації (перш за все школи). Ідеться зовсім не про формальну інформацію про державу (або права та обов'язки громадянина) – інформацію, яку учень отримує на уроках правознавства. Державні організації існують за принципом фрактала: у кожній із них, зокрема в школі, віддзеркалюються притаманні державі характеристики. Особливості організаційних рішень, рівень допустимого втручання в приватне життя особи, співвідношення дозволів та заборон, форми організаційного тиску – усе це не є випадковим, а відображає (хай у специфічній формі) усталені способи організаційної взаємодії в державі. З цього складається та важлива і неминуча ініціація, завдяки якій дитина розуміє, що насправді означає бути учнем у школі ("як вижити" в школі). Залучення до організаційного середовища школи й адаптація до нього готують особистість до залучення до аналогічного середовища держави і до реального переживання свого громадянства як членства в такій організації, як держава.

Оминути організаційне середовище держави неможливо, тому що саме в ньому відбувається соціальна самореалізація особистості. Остання передбачає існування ієрархій, регламентованих офіційних статусів, що можливо тільки в організації. Організаційне середовище держави визначається передусім її правовим полем; регламентацією політичної та економічної активності; ієрархічним (владно-статусним) виміром; аксіологічною складовою цього організаційного простору. Спільність громадян, що співіснують у державі, являє собою консорціум – об'єднання людей унаслідок спільності їхньої життєвої долі в межах однієї організації.

Індикаторами громадянської ідентичності, на нашу думку, могли б бути такі ознаки:

1) визнання власної громадянської ідентичності і її суб'єктивна значущість; висока позиція цієї ідентичності в суб'єктивній ієрархії інших ідентичностей особистості (зокрема серед таких ідентичностей, як територіальна, етнонаціональна, регіональна, цивілізаційна тощо). Відповідно, шкальні значення могли б набувати значень від нульового (байдужість до власної громадянської належності) до дуже високого;

2) ціннісно-смислова, а також емоційна, когнітивна та поведінкова залученість до організаційного середовища держави;

3) рівень афіліації щодо громадянської спільноти (співгромадян), ставлення до них як до інгрупи може бути різне;

4) рівень, за якого особа є носієм громадянських цінностей (перш за все чи усвідомлює вона громадянські цінності, а також якою мірою їх поділяє).

Доцільно виокремити також деякі елементарні поведінкові індикатори сформованості громадянської ідентичності. Тут можна реалізу-

вати підхід "від зворотного" і виокремити різновиди поведінки, яку ми будемо вважати явно негромадянською. Так, на нашу думку, логічно вважати, що людина-емігрант готова позбутися своєї колишньої громадянської ідентичності (отже, держава не становить для неї цінності і смислу або ж навіть є своєрідною антицінністю). Водночас конструктивна критика держави/влади особою, яка не має бажання емігрувати, може свідчити про те, що в неї високий рівень сформованості громадянської ідентичності. Найнижчий рівень сформованості громадянської поведінки – це пропозиція/згода віддати частину території держави окупантові, сприяння йому, готовність до переділу кордонів/ перерозподілу ресурсів на шкоду своїй державі. Реалізація такої поведінки навіть в уявних ситуаціях означає антигромадянську ідентичність (держава сприймається як антицінність); байдужість до таких ситуацій означає несформованість громадянської ідентичності.

З усього сказаного вище випливає, що громадянська ідентичність – явище багатопланове; одного тільки усвідомлення особистістю власної належності до держави як громадянина недостатньо, щоб констатувати наявність, сформованість, розвинутість громадянської ідентичності. Не випадково емпіричні дослідження, присвячені громадянській ідентичності і виконані за допомогою різних методів, дають зовсім різні, іноді кардинально протилежні, результати.

Наведемо результати проведених нами емпіричних досліджень, присвячених діагностиці громадянської ідентичності особистості – установленню її наявності, сформованості, рівня зрілості.

Перше емпіричне дослідження виконувалося методом анкетування. Респондентами були 114 студентів гуманітарних спеціальностей двох ЗВО м. Львова, віком від 20 до 34 років, за походженням – представники західних регіонів України. Учасниками дослідження стали студенти стаціонарної і заочної форм навчання, з них на момент опитування 52 працювали (заочне навчання) і 62 не працювали (стаціонарне навчання). Слід зазначити, що вибірка не була збалансована за ознакою статі і в ній кількісно домінували жінки (81 жінка і 33 чоловіки).

Щоб діагностувати рівень сформованості громадянської ідентичності, були поставлені такі запитання:

1) Чи вважаєте Ви себе громадянином Української держави?

2) Чи є Українська держава для Вас цінністю і пріоритетом?

3) Чи пишаєтеся Ви тим, що є громадянином Української держави?

Усі ці запитання були закритими, оскільки легко передбачити різну міру згоди або незгоди респондента. Отже, на кожне із запитань пропонувалося обрати відповідь з-поміж таких варіантів: а) так, цілковито; б) швидше так, ніж ні; в) частково так, частково ні; г) швидше ні, ніж так; д) ні; е) важко визначитися.

Узагальнивши відповіді респондентів на запитання, ми отримали доволі оптимістичні результати. Отож можемо стверджувати, що в

переважній більшості респондентів громадянська ідентичність цілком сформована: вони вважають себе громадянами Української держави, для яких їхня держава є цінністю і пріоритетом, пишаються своїм громадянством (рис.).

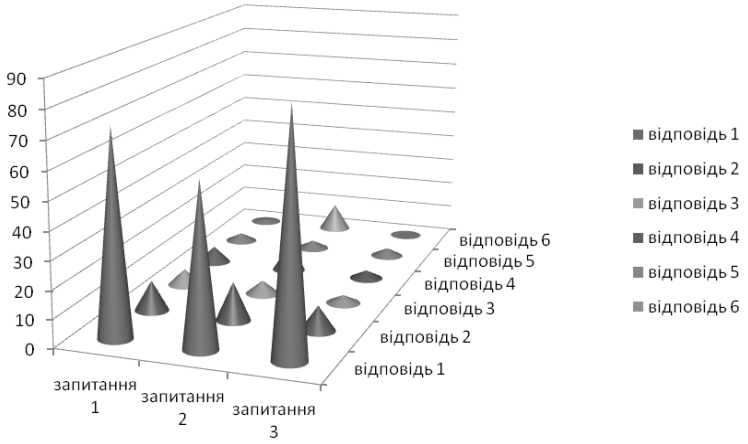

Рис. Розподіл відповідей на запитання щодо громадянської ідентичності

Водночас слід зазначити, що ці запитання виявилися зовсім не інформативними. Як відомо, велика кількість однакових відповідей свідчить про те, що запитання передбачає якусь надто очевидну відповідь, не дає жодного простору для дискусії. Так може бути, зокрема, в ситуаціях, коли запитання провокує соціально бажану відповідь (наприклад, запитання "Чи завжди Ви говорите правду?" провокує брехливу відповідь "так, завжди"). З наших трьох запитань тільки третє містить у собі соціальну бажаність: коли запитують, "Чи пишаєтеся ви тим, що є громадянином України?", видається легше і безпечніше відповісти "так", ніж якось інакше. Але перші два запитання видаються позбавленими такої провокації (якщо ми запитуємо, чи репондент вважає себе громадянином України, то начебто не підштовхуємо його до якоїсь конкретної відповіді і не примушуємо брехати). А проте велика кількість однакових відповідей насторожує і схиляє до думки, що ці питання недостатньо інформативні.

У наступному емпіричному дослідженні ми скористалися методом казусів. Цей метод було запозичено з юриспруденції; він передбачає перелік ситуацій взаємодії певних персонажів, у якій один з них скоює правопорушення. Аналіз казусів використовується при підготовці юристів: вони повинні помітити приховане в ситуації правопорушення,

сформулювати його сутність і визначити вину та відповідальність правопорушника.

Ми модифікували цю методику в співавторстві з К. Гавриловською [5] для досліджень соціальної перцепції держави та її правового простору. Методика передбачає 40 казусів, які складаються з 4 блоків:

– держава порушує права держави;

– держава порушує права людини;

– людина порушує права держави;

– людина порушує права людини.

Діагностований має визначити порушника й оцінити міру його вини за такою шкалою: 1) винен (вияв правового ригоризму); 2) винен, але по-людськи його можна зрозуміти (вияв правового релятивізму); 3) не винен (вияв правового нігілізму).

До вибірки увійшли 60 осіб – студенти очного і заочного відділень гуманітарних спеціальностей різних ЗВО м. Львова.

Результати дослідження за допомогою техніки казусів можна поділити на дві групи залежно від міри дисперсії відповідей. Відповіді були порівняно одностайними в ситуаціях, коли держава порушувала права іншої держави (68% респондентів визнали винною правопорушницю); а також у ситуаціях, коли людина порушувала права іншої людини (71% визнав винною). Особливо одностайними (78% опитаних) відповіді були у випадку, коли держава порушувала права людини. Лише у випадку, коли людина порушувала права держави, було отримано такі відповіді: 52% респондентів – винна, але по-людськи можна зрозуміти; 36% – винна; 12% – невинна.

Виявлено також прямий кореляційний зв'язок між показниками правового релятивізму в оцінюванні дій людини щодо держави і правового ригоризму у випадку оцінювання відповідальності держави (0,41). Було встановлено також зв'язок між показником загального правового релятивізму і соціальним статусом діагностованих (0,38). Водночас значущих гендерних відмінностей в оцінюванні держави виявити не вдалося. А втім, коли оцінювалася відповідальність людини, що завдавала шкоди іншій людині, жінки загалом виявилися більш толерантними і частіше демонстрували релятивізм (значення t-критерію Стьюдента ($t = -2{,}04$ при $p \leq 0{,}05$).

Наведені вище результати свідчать про те, що в реальних життєвих ситуаціях досить виразно означується тенденція судити про людину і державу за різними стандартами. Так, оцінюючи відповідальність держави, діагностовані виявляють ригоризм, а оцінюючи відповідальність людини, що завдає шкоди державі, – толерантність і релятивізм. Практика подвійних стандартів у стосунках з державою не свідчить про те, що держава, зокрема українська, є цінністю і пріоритетом. Це відбиває, на нашу думку, наявність великих розбіжностей між декларованими і

справжніми цінностями, при тому що в реальному житті люди керуються своїми справжніми цінностями.

Доцільним видається зіставити отримані результати (а також використані техніки дослідження) з результатами і дослідницькими техніками, представленими І. Петровською [6]. Як стимульний матеріал використовувалися ситуації-дилеми, які передбачали можливість вибору як "громадянської", так і "не громадянської" поведінки щодо держави. Цінність цього підходу в тому, що застосування проекції дає змогу визначити реальне місце громадянської ідентичності в системі цінностей діагностованих. Це реальне місце може бути визначене тільки тоді, коли згадана ідентичність входить у конфлікт з іншими значущими цінностями (коханням до чоловіка, модою, конформним прагненням бути в згоді з групою). Пропонуємо зупинитися на двох ситуаціях, зокрема "Кохання" і "Україна".

Ситуація "Кохання". "Молода жінка проживає в Донецькій області, недалеко від зони бойових дій, її коханий з Росії. Чоловік запропонував їй переїхати до нього. З одного боку, вони давно кохають одне одного і цей варіант міг би бути для неї порятунком, з другого – як можна переїхати до країни-агресора? Що порадити жінці?".

Двадцять відсотків громадян порадили переконати коханого переїхати в Україну на безпечну територію; 57% порадили переїхати в Росію, бо "кохання важливіше за все"; 23% запропонували переїхати разом у будь-яку третю країну" [6, с. 168–169].

Ситуація "Україна". "Студентка потрапила в компанію, де почалася дискусія про те, що добре і що погане в тому, що ми живемо в Україні, які перспективи життя та розвитку наших громадян. Прийшла її черга висловлюватися. Що могла сказати дівчина?"

Найчастіше згадувалося: "Україна має вигідне геополітичне розташування", "великі природні ресурси", "багату культурну спадщину (традиції)", "потужні людські ресурси: добрих, розумних, патріотичних, креативних людей", однак "в Україні немає перспектив розвитку, умов для професійної, особистісної самореалізації", "незадовільний рівень життя, безробіття, економічна криза", "корумпованість та безвідповідальність влади", "наївність громадян та готовність безмежно терпіти (особливості менталітету)" [там само, с. 169].

На нашу думку, перша з розглянутих ситуація є досить діагностичною, оскільки одна з альтернатив вибору – *антигромадянська поведінка, що визнає можливість переходу на сторону агресора,* дає змогу відрізнити поведінкові настановлення від декларованих цінностей. Саме ця альтернатива дістала вражаюче велику кількість виборів – 57%. Такі вибори респондентів можна пояснити тим, що для них держава громадянства є, вочевидь, меншою цінністю, ніж кохання, навіть до представника агресора. Тут, власне, виявляє себе не тільки поведінковий, а й термінальний індикатор – невисока позиція громадянської

ідентичності діагностованих в їхній загальній шкалі цінностей. У такому разі все залежить від домінуючих цінностей, які завжди будуть перемагати в ситуації конфлікту цінностей.

Водночас друга ситуація – "Україна" – не є діагностичною (з погляду сформованості громадянської ідентичності), адже критика держави та її організаційного середовища може як бути виявом сформованості громадянської ідентичності, так і не бути ним. Вона може як означати певну готовність до еміграції, так і не означати її. Ще одна цікава деталь: як стверджує І. Петровська, встановлено значущі кореляційні зв'язки між шкалою опитувальника "Я повністю себе ідентифікую з громадянином України", деякими діагностичними ситуаціями, а також шкалою "Конформізм" ($r = 0{,}383$, $p \leq 0{,}01$) і "Традиції" ($r = 0{,}225$, $p \leq 0{,}05$). У такій ситуації виникає сумнів щодо самодекларування своєї громадянської ідентичності: чи є вона певною індивідуальною цінністю, а чи звичайним виявом конформності або відданності традиціям.

Ще одне дослідження ми проводили за допомогою проективної методики "Завершення оповідання". Запропонований початок оповідання містив у собі "провокацію" як антигромадянської, так і громадянської поведінки, хоча цілком передбачав і вияви патріотизму й громадянськості. Діагностованим пропонувалася ситуація зміни влади (політичного режиму, державного устрою, державності) в Україні:

"Марічка прокинулася о 7.00, хоча була неділя і діти ще спали. Чоловік уже сидів біля телевізора. Подивився на неї, посміхнувся і сказав: "Сонечко, ти тільки не переживай. Тут у нас вночі відбувся переворот. Маємо тепер дві України: одна – Східноукраїнська Народна Республіка, друга – Західноукраїнська Народна Республіка. Поділилися по Дніпру. Але спокійно, спокійно: банкомати працюють, це я вже перевірив, продукти в супермаркеті є, інтернет є. Можемо їхати, як і планували, у гості до куми...". Діагностованим пропонувалося продовжити і завершити оповідання, для чого давалося 15 хвилин. Писати слід було перше, що спадає на думку. При цьому їх просили висвітлити, що робила Марічка протягом цього дня, з ким вона розмовляла і про що.

Відповідно, отримані тексти містили певний перелік різновидів поведінки головного персонажа в діагностичній ситуації, серед яких могли бути (або не бути) різновиди політичної (громадянської) поведінки.

Результати оброблялися методом контент-аналізу. Було виокремлено такі *категорії* (смислові одиниці) аналізу:

А. Орієнтаційна поведінка (її мета – отримання інформації, наприклад: "вона подзвонила подрузі і запитала…", "вона подивилася новини по телевізору…");

Б. Адаптаційна поведінка (перевірка можливостей здійснювати звичні види поведінки, забезпечення щоденного функціонування – "вона приготувала обід, пішла з дітьми до торговельного центру…");

В. Громадянська активність. Тут ми виокремили підкатегорії: В1 – підтримка наявних у державі змін (активна і пасивна включно), В2 – протест проти змін у державі (від активних до пасивних його форм);

Г. Вичікувальна поведінка (підкреслювання обережності, переживання страху і побоювань, наголос на необхідності зачаїтися і не виявляти активності).

Відтак було визначено питому вагу (ПВ) категорій у текстах діагностованих:

А. Орієнтаційна поведінка – 3,1;

Б. Адаптаційна поведінка – 4,6;

В1. Громадянська активність (підтримка) – 1,7;

В2. Громадянська активність (протест) – 2,3;

Г. Вичікувальна поведінка – 3,5.

Отже, найбільшою мірою у наведеній діагностичній ситуації виявляється власне адаптаційна поведінка (спрямована на пристосування до ситуації, що виникла в країні, без її аналізу та критики). Достатньою мірою репрезентовані також орієнтаційна і вичікувальна різновиди поведінки. Найменшою мірою діагностовані схильні виявляти такий різновид громадянської активності, як підтримка наявної ситуації. Це також свідчить про те, що реальні поведінкові настановлення в конкретній ситуації можуть цілковито розходитися з усвідомлюваними цінностями. Адаптаційна поведінка, здатність пристосовуватися до політично гострої ситуації, – виживання як цінність, – також є доволі значущими. Виживання як цінність конкурує з цінностями політичними і громадянськими (в певних ситуаціях).

Висновки. Використаний нами для вивчення громадянської ідентичності дослідницький інструментарій включав: метод опитування, техніку казусів (оцінювання правопорушень), техніку ситуацій (що містять конфлікт між громадянськими та іншими цінностями), а також проективну методику "Завершення оповідання". Головною відмінністю між розглянутими методами є те, що опитування дає змогу зафіксувати акцептацію соціально бажаних висловлювань, тоді як інші згадані техніки – ймовірну поведінку в конкретних організаційно значущих ситуаціях. Тому отримані за їх допомогою результати істотно відрізняються. Метод опитування (за умови, що респонденту ставиться "пряме" запитання) показав однорідні результати – високий рівень сформованості громадянської ідентичності та пріоритетність цінності держави. Водночас результати застосування проективних технік і методики казусів засвідчили відносно низьку цінність держави і громадянськості в загальній системі цінностей діагностованих.

Отже, різні дослідницькі техніки по-різному висвітлюють феномен громадянської ідентичності, рівень її сформованості і розвитку. Інколи ці результати доповнюють один одного, а інколи вони взаємозаперечні. Але найбільший сумнів щодо достовірності даних викликають

однакові (подібні) відповіді діагностованих. Це означає, що пошук адекватного інструментарію для діагностики громадянської ідентичності залишається актуальним. А поки не створено досконалого вимірювального інструменту, який давав би змогу діагностувати громадянську ідентичність оптимально достовірно й усебічно, є сенс доповнювати стандартизовані методи досліджень громадянської ідентичності різноманітними проективними методиками.

Список використаних джерел

1. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.). *Handbook of Identity Theory and Research* (pp. 771–787). New York, NY: Springer New York.
2. Hansen, H. E., & Hesli, V. L. (2009). National identity: civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
3. Pakulski, J., & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222.
4. Патырбаева, К. В., Козлов, В. В., Мазур, Е. Ю., Конобеев Г. М., Мазур, Д. В., Марицас, К., & Патырбаева, М. И. (2012). *Идентичность: социально-психологические и социально-философские аспекты*. Пермь: Пермский государственный национальный исследовательский университет.
5. Хазратова, Н. В., & Гавриловська, К. П. (2012). Діагностика рівня суб'єктивної легітимності правових норм. *Практична психологія і соціальна робота*, 3, 17–23.
6. Петровська, І. Р. (2016). Структурно-типологічний підхід до аналізу громадянської ідентичності. *Психологічні перспективи*, 27, 161–173.

References

1. Hart, D., Richardson, C., & Wilkenfeld, B. (2011). Civic Identity. In S. J. Schwartz, K. Luyckx, & V. L. Vignoles (Eds.). *Handbook of Identity Theory and Research*, 771–787.
2. Hansen, H. E., & Hesli, V. L. (2009). National identity: civic, ethnic, hybrid, and atomised individuals. *Europe-Asia Studies*, 61(1), 1–28.
3. Pakulski, J., & Tranter, B. (2000). Civic, national and denizen identity in Australia. *Journal of Sociology*, 36 (2), 205–222.
4. Patyrbaeva, K. V., Kozlov, V. V., Mazur, E. Yu., Konobeev, H. M., Mazur, D. V., Marycas, K., & Patyrbaeva, M. Y. (2012). *Identichnost: sotsialno-psikhologicheskiye i sotsialno-filosofskiye aspekty* [Identity: socio-psychological and socio-philosophical aspects]. Perm: Permskiy gosudarstvennyy natsionalnyy issledovatelskiy universitet (rus).
5. Khazratova, N. V., & Havrylovska, K. P. (2012). Diahnostyka rivnia subiektyvnoi lehitymnosti pravovykh norm [Diagnostics of the level of subjective legitimacy of legal norms]. *Praktychna psykholohiia i sotsialna robota*, 3, 17–23 (ukr).
6. Petrovska, I. R. (2016). Strukturno-typolohichnyi pidkhid do analizu hromadianskoi identychnosti [Structural-typological Approach to the Analysis of Civic Identity]. *Psykholohichni perspektyvy*, 27, 161–173.

© Хазратова Н. В.

УДК 32:34:159.922

В. М. Духневич

СЕПАРАТИСТИ ЧИ УКРАЇНЦІ? ШЛЯХ ДО ЗГОДИ

Показано, що у воєнний конфлікт втягуються не лише ті, хто перебуває в зоні бойових дій чи тримає зброю в руках, а й мирні громадяни, які відчувають на собі прямий чи опосередкований вплив цих воєнних дій. Порушується проблема використання мовних кліше (наприклад, "сепаратист", "націоналіст", "вата", "бандюки") як інструменту спрощеного розуміння ситуації та залучення в конфлікт. Обстоюється ідея необхідності розроблення програм психологічного супроводу, реадаптації та реінтеграції учасників бойових дій і мешканців окупованих територій у мирний простір життєдіяльності суспільства. Сформульовано та описано проблематику, що має найбільший конфліктний потенціал з погляду формування загальноукраїнської ідентичності: 1) використання мовних маркерів; 2) неготовність пробачати, якщо в результаті воєнного конфлікту загинули близькі; 3) оцінки подій кінця 2013 – початку 2014 років; 4) ставлення до політичних лідерів РФ; 5) бачення майбутнього Донбасу. Визначено, які уявлення є спільними для громадян підконтрольних та окупованих територій: негативне ставлення до воєнних дій; відсутність ненависті до пересічних громадян; незадоволеність через корумповані дії представників влади; неприпустимість мародерства; уявлення про можливий перебіг воєнного конфлікту; уявлення про роль та інтереси РФ у воєнному конфлікті. Представлено модель пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій, яка передбачає поетапні заходи: 1) формування спільного образу ситуації; 2) створення оптимальної моделі взаємодії; 3) оприявнення та інвентаризацію ресурсів і засобів упровадження запропонованої моделі. Підкреслюється необхідність розроблення критеріїв оцінки справедливості прийнятих рішень у різних проблемних ситуаціях. Запропоновано низку рефлексивних питань, що дають змогу зняти наявні наразі упередження щодо мешканців ОРДЛО. Зроблено висновок про необхідність розроблення програми психологічного супроводу процесів формування та розвитку загальнонаціональної ідентичності для мешканців окупованих територій.

Ключові слова: політико-правова свідомість, ідентичність, конфлікт, злагода, діалог.

V. M. Dukhnevych

SEPARATISTS OR UKRAINIANS? WAY TO AGREE

It is shown that the military conflict involves not only those who are in the area of hostilities or who hold weapons in their hands but also peaceful citizens who experience the direct or indirect influence of these hostilities. The emphasis is on the problem of using language cliche (for example, "separatist", "nationalist" and others) as an instrument of simplified understanding of the situation and involvement in the conflict. The idea of the necessity of developing programs of psychological support, rehabilitation, and reintegration of combatants and inhabitants of the occupied territories into the peaceful space of society's life is noted. It is formulated and described the problem with the greatest conflict potential in terms of formation of the national identity: 1) the use of language markers; 2) unpreparedness to forgive in case of relatives' lost as a result of military conflict; 3) evaluation of the events of the end of 2013 – beginning of 2014; 4) attitude towards the political leaders of the Russian

Federation; 5) vision of Donbas future. It was defined which representations are common to the citizens of the controlled and of the occupied territories: negative attitude to military actions; no hate to ordinary citizens; dissatisfaction with the corrupt actions of the authorities; the notion of inadmissibility of looting; the ideas of possible ways of developing of a military conflict; an idea of the role and interests of the Russian Federation in a military conflict. The model of the search for consent and understanding of citizens of controlled and temporarily occupied territories is presented. The model describes 1) steps to form a common image of the situation; 2) creating an optimal model of interaction; 3) the need to create inventory resources and means of implementation of the proposed model. It is emphasized the need to develop the criteria for assessing the fairness of decision making in various problem situations. A number of reflexive questions are proposed which allow reducing the bias towards the inhabitants of the occupied regions of Donetsk and Luhansk. The conclusion is made on the necessity of program developing on psychological support for the processes of formation and development of national identity for inhabitants of the occupied territories.

Key words: political-legal consciousness, identity, conflict, agreement, dialogue.

Постановка проблеми. Різні джерела наводять свою статистику щодо чисельності учасників збройного конфлікту на сході України. Так, станом на листопад 2018 року близько 50 тисяч українських військовослужбовців брали участь в Операції об'єднаних сил. І це число не враховує тих, хто вже звільнився в запас чи повернувся із зони бойових дій для проходження служби в інших частинах. За даними, які наводить Левко Стек, чисельність "збройних сил" угруповань "ЛНР" і "ДНР" становить близько 35 тисяч осіб [1]. Достеменно не відомо, скільки із цих 35 тисяч є громадянами України, а скільки – громадянами інших держав. Очевидно, що мотиви, які змусили українських громадян, що проживають на Донбасі, взяти в руки зброю, різні: для когось це ідеологічні переконання, для когось до певної міри це вимушена міра, ще для когось – спосіб самоствердження і т. ін.

Якою б не була мотивація участі громадян України в збройному конфлікті, – і не важливо, по який бік від лінії розмежування, – напевно можна стверджувати тільки одне: участь у воєнних діях впливає не лише на психічні та психологічні стани самої людини, а й поширюється на стратегії її взаємодії з іншими людьми та державними й суспільними інституціями, викривлює уявлення про ефективні дії в проблемних ситуаціях у політико-правовій сфері, спричинює радикалізацію свідомості.

Загальновідомою є думка, що виживання в умовах воєнних дій можливе почасти лише за умови поділу на "свій" і "чужий", тобто за умови спрощеного бачення світу. Таке "тунельне сприйняття", поділ світу на "зрозуміле" і "незрозуміле", "біле" і "чорне" переноситься на мирне життя і ті стосунки, що передбачають широку палітру уявлень, поглядів та сценаріїв дій та поведінки. Оформлюється нова соціальна категорія – "люди війни", що готові зі зброєю в руках відстоювати свої переконання навіть поза межами зони воєнних дій. Частково, імовірно, це пов'язано з порушеннями процесу реадаптації та ресоціалізації тих, хто повертається із зони бойових дій. Але це справедливо лише до певної

міри, адже різноманітні зміни свідомості можуть проявлятися незалежно від ситуації воєнних дій. У юридичній психології це так звані деформації правосвідомості.

Зрозуміло, що у воєнний конфлікт втягуються не лише ті, хто перебуває в зоні бойових дій чи тримає зброю в руках, а й мирні громадяни, які відчувають на собі прямий чи опосередкований вплив цих воєнних дій. Звісно, більшою мірою це стосується ВПО, мешканців територій поблизу лінії розмежування, родичів військовослужбовців, що перебувають нині чи перебували раніше в зоні бойових дій, ідейних опонентів, які опинилися по різні сторони від лінії розмежування. Проте навіть ті громадяни, для яких війна далеко, можуть відчути на собі наслідки воєнних дій, у тому числі й через окремі терористичні акти в різних регіонах України (підрив автомобілів у Києві, вибухи на складах боєприпасів тощо).

Напевно, найбільш яскраво залученість простих громадян у переживання ситуації воєнного конфлікту ілюструють поширені сьогодні оцінки та мовні кліше "сепаратист", "укроп", "націоналіст", "вата", "фашист", "бандюки" тощо. Саме на основі цих смислів часто вибудовується розуміння воєнного конфлікту та його перебігу тими, хто взяв у руки зброю і, що ще більше насторожує, пересічними громадянами. Використання таких мовних зворотів і штампів породжує цілий комплекс ставлень-стосунків-відносин, які обов'язково слід вивчати і враховувати під час розроблення відповідних програм психологічного супроводу, реадаптації та реінтеграції учасників бойових дій у мирний простір життєдіяльності суспільства. Очевидно, такі програми мають розроблятися і для тих, хто залишився за лінією розмежування, враховувати завдання реадаптації тих, хто в результаті воєнних дій втратив близьких або з ідеологічних, фінансових чи інших міркувань підтримував сепаратистські рухи на Донбасі. Смисл таких програм – сприяти руйнуванню настановлень типу "вороги" і "противники", створювати базис та можливості для виникнення діалогу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До певної міри вирішенню цих завдань слугують дослідження витоків і причин розвитку воєнного конфлікту (Є. Головаха, І. Кононов, І. Рущенко та І. Дубровський, І. Семиволос та ін.). Політико-правовий аспект ситуації на сході нашої країни вивчають відомі фахівці в політичній, правовій, економічній та соціальній галузях, зокрема В. Горбулін, В. Брехуненко, М. Дем'яненко, П. Гай-Нижник, С. Ільченко, В. Трегубов та ін. Значну увагу науковці приділяють проблематиці ПТСР (Т. Титаренко, Х. Турецька, С. Ніколаєнко та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Наразі є окремі роботи, присвячені проблематиці реінтеграції тимчасово окупованих територій в український простір, проте в цих роботах презентовано бачення більшою мірою соціальних, економічних, гуманітарних чи правових аспектів життєдіяльності громадян поблизу лінії розмежування і за нею, розглядаються проблеми ВПО, пропонуються стратегії

психологічної роботи з постраждалими на основі медичних і психотерапевтичних методик (див., зокрема, [2; 3]). Поза увагою залишаються при цьому психологічні аспекти політико-правової ситуації та її наслідки для українського суспільства; бракує психологічних програм забезпечення процесів реінтеграції громад, що залишилися на окупованих територіях; недостатньо робіт, що висвітлювали б проблематику формування загальноукраїнської ідентичності.

Мета статті: презентувати найбільш і найменш конфліктні аспекти трансформацій загальноукраїнської ідентичності громадян країни, що перебувають по різні сторони від лінії розмежування, та запропонувати розробки, які могли б бути включені в програми психологічного забезпечення процесів реінтеграції мешканців Донбасу в український соціокультурний простір.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб дослідити основні уявлення громадян щодо ситуації збройного протистояння на Донеччині та Луганщині, з'ясувати зміст і специфіку цих уявлень, зокрема щодо громадян, які перебувають по різні сторони лінії розмежування, ми скористалися найбільш загальними рамками дослідження. Для цього було обрано методологію якісного дослідження. Ми застосували часову тріангуляцію як процедуру підвищення надійності та валідності вимірювань, а саме: зібрані в ході дослідження дані опрацьовувалися двічі – у перші дні після переведення аудіозаписів у транскрипти і через 6 тижнів після підготовки перших аналітичних викладок та узагальнень.

За допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-груп ми опитували переважно молодь – студентів київських закладів вищої освіти та молодих людей, що тільки розпочинають свою професійну кар'єру (17 осіб). Представники інших соціальних груп і прошарків представлені в нашому опитуванні вибірково та значно меншою мірою, це безробітні (4 особи) та пенсіонери (2 особи). Вибірка формувалася відповідно до вимог якісної стратегії, а тому охоплювала найбільш вразливі категорії громадян з погляду залученості до політико-правової дійсності.

Поєднання інтерв'ю з фокус-групами дає змогу, з одного боку, побачити індивідуальні реакції учасників, з'ясувати їхні погляди на проблематику, що обговорюється, а з другого боку – виявити специфіку взаємодії між учасниками дослідження та їхню реакцію на твердження інших учасників обговорення на неоднозначні, провокаційні та соціально чутливі теми.

Важливе уточнення: ми не мали змоги провести власне дослідження на тимчасово окупованих територіях. Проте враховувати погляди, настановлення та упередження, поширені серед мешканців окупованих територій, украй важливо. Тому наші аналітичні викладки базуватимуться не тільки на результатах проведених нами наукових пошуків, а й на результатах досліджень, отриманих іншими фахівцями. Зокрема, це стосується досліджень, проведених на окупованих територіях Донець-

кої та Луганської областей. Насамперед ми будемо апелювати до досліджень, проведених у вересні 2018 року з ініціативи Українського інституту майбутнього (детальніше див. [4]).

Ми спробували узагальнити отримані нами та іншими фахівцями результати крізь призму двох фільтрів. Перший передбачав визначення суспільно чутливих тем, що найбільше провокують посилення соціальної напруженості та можуть стати на заваді пошуку порозуміння і формуванню спільного бачення шляхів вирішення актуальних завдань у ході побудови програм перспективного майбутнього. За допомогою другого фільтра ми намагалися визначити такі індикатори, які єднали б представників різних частин країни, давали б змогу формувати засади для розвитку спільного бачення в людей, що перебувають по різні сторони від лінії розмежування.

Отже, ми спробували окреслити *проблематику, що має найбільший конфліктний потенціал* для громадян підконтрольних та окупованих територій:

1. Використання мовних маркерів. Мешканці підконтрольних територій, які брали участь у нашому дослідженні, рідко використовували маркери типу "сепаратисти", характеризуючи тих, хто залишився по інший бік від лінії розмежування. Водночас вони апелювали до тієї обставини, що 2014 року мешканці окупованих територій підтримали відокремлення та утворення "ЛНР" і "ДНР" (так звані "референдуми"). Частіше цей маркер використовується для означення тих громадян України, які беруть участь зі зброєю в руках у формуваннях "ЛДНР". Загалом такого роду комунікативні шаблони не набули значного поширення. Можна стверджувати, що ставлення до пересічних мешканців Донбасу досить помірковане і виважене; висловлюється співчуття з приводу того, що ведуться бойові дії, через які страждають мирні громадяни. Натомість у лексиконі мешканців Луганщини та Донеччини широко представлені маркери "нацисти", "націоналісти", "западенці", "бандерлоги" тощо; поширені міфи на кшталт "націоналістична бандерівська ідеологія", "зачистки серед мешканців Донбасу" і т. ін.

2. Громадяни, які втратили рідних і близьких у результаті воєнних дій, не готові пробачати противникам. Учасники нашого дослідження висловлювали думки, що ті, хто втратив унаслідок бойових дій не тільки домівки чи інше майно, а й близьких людей, очевидно, є більш негативно налаштованими щодо учасників збройних формувань ОРДЛО. Це гуртує людей з різними політичними уподобаннями, викликає співчуття. А та обставина, що українські громадяни виступили зі зброєю в руках проти своїх співвітчизників, переживається як біль і втрата. Багато хто переконаний, що людей переповнює бажання реваншу та помсти за загибель близьких і рідних. Проте справедливе та об'єктивне розслідування всіх обставин участі наших громадян у збройному конфлікті на боці воєнізованих угруповань "ЛНР" і "ДНР" може запобігти ескалації конфлікту.

Дослідження уявлень мешканців окупованих територій показало, що "ті мешканці "ДНР" та "ЛНР", які втратили близьких чи домівки, навряд чи пробачать українцям, не зможуть жити ж ними в одній країні" [4]. Іншими словами, декларується готовність не пробачати, відстоювати своє бачення ситуації, свою "правду". Зрештою це може призвести до "війни правд", коли громадяни, що мають різні погляди, різне бачення ситуації воєнних дій на сході країни та розвитку цієї ситуації, її наслідків, будуть відстоювати свою "правду", своє бачення справедливого розв'язання ситуації.

Природно, втрата близьких у збройному конфлікті – найбільш емоційно насичена, провокативна і конфліктна тема, що потребує розроблення та реалізації спеціальних технологій пошуку злагоди, побудови стосунків та налагодження конструктивної взаємодії між прихильниками різних сценаріїв розвитку України і майбутнього окупованих територій.

3. Оцінки подій кінця 2013 – початку 2014 років. Думки мешканців підконтрольних територій з цього питання не є однозначними. Для когось це Революція Гідності, для когось – вимушена зміна влади не зовсім легітимним способом, ще для когось – державний переворот. Останніх найменше, проте навіть сьогодні, через 5 років після початку воєнних дій, такі оцінки усе ж трапляються (детальніше див. [5, с. 62]). Мешканці ж окупованих територій ці події трактують як державний переворот (не можна виключати, що це може бути наслідком мімікрії, коли істинні уявлення приховуються або ж є результатом інформаційного впливу російських ЗМК. Крім того, такі уявлення могли нав'язуватися мешканцям Донбасу від самого початку подій на Майдані Незалежності в Києві у 2013 році. Очевидно, що це питання ще потребує свого додаткового вивчення).

4. Ставлення до політичних лідерів РФ. Якщо у мешканців окупованих територій воно є переважно позитивним, особливо до В. Путіна, то в мешканців, що перебувають на підконтрольній території, таке ставлення має градацію від помірно негативного до вкрай негативного (зауважимо, що з огляду на неоднозначність оцінок подій 2013–2014 років, можливо, можуть бути й інші оцінки, проте в нашому досліджені вони не були зафіксовані).

5. Бачення майбутнього Донбасу. Респонденти, що брали участь у нашому дослідженні, виражають надії та сподівання на відновлення контролю над тимчасово окупованими територіями, відновлення кордону та повернення цих територій до складу України. Сценарії повернення окупованих територій чітко не визначені, однак акцент загалом робиться на політичному, а не на силовому розвитку подій. Досить поширені уявлення про те, що "там теж наші люди, які так само страждають від війни". Натомість більшість учасників досліджень на окупованих територіях "розчаровані тим, що досі не входять до складу РФ, як Крим, не розуміють, чим вони відрізняються від мешканців Криму, але при цьому всіляко виправдовують Росію, наголошуючи що на даний час РФ просто не має можливості приєднати ДНР та ЛНР, але це

питання серед нагальних та важливих для влади РФ" [4]. Найбільш бажаним для мешканців окупованих територій є сценарій входження "ЛНР" та "ДНР" до складу РФ на будь-яких умовах. Поширеними є також уявлення про можливість входження до складу України за певних умов, а саме за умови її федералізації.

Окремо зазначимо, що серед громадян, що нині перебувають на окупованих територіях, значною мірою поширені уявлення про можливість репресій з боку чинної української влади. Вони супроводжуються різноманітними міфологемами (на кшталт "рабів для ЗСУ-шників" та ін.), які викликають страх та сприяють формуванню в мешканців окупованих територій очікувань допомоги з боку РФ.

Уявлення, що є спільними для мешканців м. Києва та жителів окупованих територій, можна узагальнити таким чином:

- ставлення до воєнних дій на території України негативне; воєнні дії загалом переживаються як трагедія, що матиме значні наслідки для майбутнього;
- переважна більшість зазначає, що не відчуває ненависті до пересічних громадян (це стосується людей по обидві сторони від лінії розмежування), що немає чого ділити з такими ж самими простими людьми, як вони;
- респонденти, що брали участь у нашому дослідженні, висловлюють незадоволеність через корупційні дії представників української влади. Мешканці окупованих територій також говорять про корупцію "влади" в "ДНР" і "ЛНР". При цьому серед громадян, що нині перебувають на окупованих територіях, також досить поширені уявлення про корумпованість чинної української влади;
- відомі окремі випадки мародерства серед військовослужбовців ЗСУ та учасників збройних формувань "ЛДНР". Це переживається як біль, втрата, відчай, сором та страх за майбутнє;
- схожі уявлення про можливий перебіг воєнного конфлікту: учасники як нашого дослідження, так і дослідження Українського інституту майбутнього дотримуються думки, що, найімовірніше, конфлікт навряд чи закінчиться протягом найближчих п'яти років. Висуваються припущення, що конфлікт розгортатиметься уповільнено; можливо, будуть спроби з боку РФ його "заморозити", щоб реалізувати власні політичні інтереси;
- усі учасники досліджень визнають, що РФ має власні політичні інтереси, які відстоює на Донбасі. І ці інтереси не є тотожними інтересам мешканців Донеччини і Луганщини;
- усі учасники досліджень визнають, що без допомоги РФ "ДНР" і "ЛНР" не зможуть продовжити своє існування;
- негативне ставлення до В. Януковича, звинувачення його в зраді інтересів країни простежується як на підконтрольних, так і на окупованих територіях. Проте тут є певні відмінності: якщо для мешканців Донбасу В. Янукович – це "зрадник, який кинув свій народ", то для мешканців іншої частини країни ці уявлення хоч і характерні, проте

мають іншу інтерпретацію – його також звинувачують у зраді, тому що він "здав Крим, Донбас", а ще тому, що він "не підписав угоду про євроінтеграцію". Отже, хоч негативне ставлення виявляють обидві групи опитаних, проте смисли цих ставлень у мешканців різних частин країни можуть різнитися.

Отже, на чому і як може будуватися процес пошуку згоди? Відомо, що в складних ситуаціях переговорів, коли кожна сторона обстоює "власну правду", одним з прийомів виходу з комунікативно-когнітивних тупиків може стати звернення до того, з чим не згодні обидві сторони діалогу. Або ж до тих цінностей і думок, що поділяються всіма учасниками переговорного процесу. На нашу думку, запропоновані вище індикатори могли б стати єднальними засадами створення спільності для пошуку консенсусів та компромісів у вирішенні завдань налагодження стосунків та взаємодії між ідейними опонентами.

Результати проведених аналітичних узагальнень дають змогу в першому наближенні запропонувати модель пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій. Перший крок – це формування спільного образу ситуації. Для досягнення цієї мети можна використати такий алгоритм: 1) поставити питання до ситуації; 2) дати перелік характеристик ситуації, що склалася; 3) визначити, які з характеристик є ключовими; 4) з'ясувати, що в цих характеристиках є спільного, а що – унікального для представників підконтрольних та окупованих територій; зробити акцент на тому, що об'єднує; 5) розкрити, що в ситуації, яка наразі склалась, обмежує, не дозволяє організувати ефективний діалог представників підконтрольних та окупованих територій; 6) сформулювати, що в актуальній ситуації сприяє діалогу представників підконтрольних та окупованих територій, що створює можливості для такого діалогу і як саме і т ін. Результатом має стати образ ситуації, спільний для мешканців підконтрольних та окупованих територій.

Другий крок – необхідно визначити всі можливі ресурси, які дали б змогу налагодити взаємодію та забезпечити ефективний діалог громадян, що нині перебувають по різні сторони від лінії розмежування. Результатом має стати створення оптимальної моделі взаємодії та реінтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-економічний і правовий простір. Завдання такої моделі – дати відповідь на питання "як повинно бути".

Третій крок – мають бути напрацьовані ресурси та засоби впровадження запропонованої моделі. Ще одним результатом може стати перелік ризиків упровадження запропонованої оптимальної моделі взаємодії та система важелів протидії таким ризикам.

Не менш важливо також розробити критерії оцінки справедливості прийнятих рішень у тих чи тих проблемних ситуаціях та систему процедурних впливів щодо тих, хто буде порушувати прийняті домовленості та рішення.

На нашу думку, така групова робота по впровадженню моделі пошуку злагоди та порозуміння між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій має вестися на кількох рівнях: на рівні пересічних громадян, що на цей час опинилися по різні сторони від лінії воєнних дій; на рівні окремих територіальних адміністрацій та інститутів громадянського суспільства і на рівні державних структур, що мають забезпечувати процес реінтеграції тимчасово окупованих територій. А оскільки, найімовірніше, представники влади тимчасово окупованих територій, які безпосередньо не мали стосунку до ведення бойових дій, будуть амністовані, то долучення їх як агентів впливу до процесу таких обговорень цілком природне.

І ще одне. Очевидно, спеціальним завданням має стати розроблення проблематики психологічного забезпечення зняття упереджень щодо мешканців ОРДЛО. Серед засобів можна назвати групові дискусії для зміни ставлення до громадян, які з тих чи інших причин залишилися по інший бік лінії розмежування, та учасників незаконних збройних формувань, які не здійснювали воєнних злочинів. Як одну з тем для таких дискусій можна запропонувати тему "сепаратизм". Обговорення може вестися, зокрема, з урахуванням таких індикаторів:

- Чому (хто такі) сепаратисти? Що ви вкладаєте в це слово?
- Як ви вважаєте, якою була мотивація участі наших громадян у збройних формуваннях на території ОРДЛО?
- Що потрібно враховувати під час діалогу з представниками збройних формувань на території ОРДЛО?
- Які упередження та стереотипи можуть завадити вам почути іншу сторону?
- Що може допомогти вам вести з діалог з українцями, які раніше брали участь у збройних формуваннях ОРДЛО?
- Що вам потрібно зробити (врахувати), аби забезпечити можливість діалогу з представниками ОРДЛО?
- Що потрібно робити, аби забезпечити можливість діалогу мешканців України з тими нашими громадянами, які наразі перебувають на окупованих територіях?

Висновки. Наразі з усією очевидністю постає потреба в розробленні програми психологічного супроводу процесів формування та розвитку загальнонаціональної ідентичності, особливо для мешканців окупованих територій. Наявна поляризація ("ми ближче до Росії" – "вони западенці") частково може бути знята за рахунок групових обговорень, у тому числі й у запропонованому нами форматі, а також завдяки трансляції досвіду та результатів таких обговорень через спеціальних агентів впливу громадського та державного секторів. Презентована модель пошуку злагоди між громадянами підконтрольних і тимчасово окупованих територій може стати тією рамковою умовою, що дасть змогу за допомогою психологічних інструментів організувати діалоги з пошуку злагоди між мешканцями різних частин країни.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в необхідності створення відповідних психологічних засад для розроблення проблематики громадянської солідарності, аби інтегрувати людей з різними ідентичностями для побудови і реалізації програм спільного майбутнього та мінімізувати можливі негативні психологічні наслідки, пов'язані з воєнними діями й агресією РФ на території України.

Список використаних джерел

1. Стек, Л. (2018). Арсенал "ЛДНР". Як виглядає "армія" бойовиків на п'ятому році війни. Взято з https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29413588.html.
2. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції* (2017). Старобільськ: ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка".
3. *Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні. Збірка аналітичних матеріалів* (2015). Львів: Галицька видавнича спілка.
4. *Фокус-групи "Думки та настрої жителів окупованих територій" (2018).* Взято з https://www.uifuture.org/publications/reports/24336-dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy.
5. *Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р.* Взято з http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf.

References

1. Stek, L. (2018). *Arsenal "LDNR". Yak vyhliadaie "armiia" boiovykiv na piatomu rotsi viiny* [Arsenal "LDPR". What does the "army" of militants look like during the fifth year of the war?]. Retrieved from https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29413588.html (ukr).
2. *Hibrydna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdystsyplinarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration] (2017). Starobilsk: Publishing Hose of the Lugansk National University Taras Shevchenko (ukr).
3. *Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv* [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflict in Ukraine. Collection of analytical materials] (2015). Lviv: Galician Publishing Union (ukr).
4. *Fokus-hrupy "Dumky ta nastroii zhyteliv okupovanykh terytorii"* [Focus groups "Thoughts and mood of the inhabitants of the occupied territories"] (2018). Retrieved from https://www.uifuture.org/publications/reports/24336-dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy (ukr).
5. *Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoi dyskusii 16 hrudnia 2016* [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion December 16, 2016]. Retrieved from http://www.razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi2016.pdf (ukr).

© Духневич В. М.

УДК 316.485.26:005.334.2

О. Ю. Кухарук

ПЕРЕЖИВАННЯ ВІЙНИ: КОНФЛІКТНЕ МИСЛЕННЯ І КОНФЛІКТНА ВЗАЄМОДІЯ

На основі результатів масового опитування проаналізовано причини конфліктів, які виникають у ході взаємодії між цивільними і військовими. Зауважено, що станом на сьогодні в суспільстві укорінилися певні настановлення щодо участі у війні та ролі військових, причому у військових і цивільних ці настановлення можуть збігатися, а можуть і відрізнятися. Виявлено, що конфліктна взаємодія певною мірою зумовлена, з одного боку, настановленнями цивільних, в основі яких лежить позбавлення військових суб'єктності та надлишкова патологізація процесу їхнього повернення до цивільного життя, а з другого – конфлікти можуть бути зумовлені настановленнями військових щодо перебільшення агресивного ставлення цивільних до них. Подано результати масового опитування, в ході якого з'ясувалося, що найчастіше такі конфлікти виникають з представниками держави і державних органів, у повсякденному соціальному житті або ж у сфері сімейних стосунків. На основі результатів опитування зроблено висновок, що український контекст конфліктів між військовими і цивільними пов'язаний з несформованістю у цивільного населення реальних уявлень про війну, бойові дії та їхній вплив на військовослужбовців; тривалим перебуванням військових у зоні бойових дій; загальним станом соціальної напруженості, спричиненим воєнними діями та соціально-економічною ситуацією в країні; загальними, характерними для всіх людей помилками сприймання та когнітивними викривленнями; завищеним рівнем взаємних очікувань щодо ролі кожної із сторін у суспільному житті та відповідальності за нього; цілеспрямованим формуванням викривлених уявлень як елементом пропаганди та частини гібридної війни тощо. Результати опитування показали, що є значна кількість громадян, які не мають визначеної думки щодо низки важливих питань. Висловлено припущення, що загальні механізми переживання невизначеності передбачають, на жаль, зростання кількості негативних, агресивних проявів.

Ключові слова: конфлікти, групова взаємодія, насильство, бойове мислення, адаптація ветеранів.

O. Yu. Kukharuk

THE EXPERIENCE OF WAR: CONFLICT THINKING AND CONFLICT INTERACTION

Based on the mass survey results there are analyzed the causes of conflicts that arise while civilians-combatants interaction. It is noted that today the certain attitudes are rooted in society towards servicemen's participation in the war and their role in it; moreover, these attitudes can differ and can coincide in combatants and in civilians. It is revealed that conflict interaction caused to some extent, on the one hand, by civilians' attitudes (which are based on the riddance of combatants' subjectivity and excessive pathologization of the process of their return to civil life), on the other hand, conflicts may be caused by combatants' attitudes towards exaggerated

civilians' aggression against them. The results of the mass social survey are presented, during which it is discovered that such conflicts most often arise within the state representatives and the state bodies, in everyday social life, or in the sphere of family relations. Based on the results of the survey, it is made a conclusion that Ukrainian context of conflicts between combatants and civilians is related to the unconsciousness of civilian population of real ideas about the war; the hostilities and their impact on combatants; the prolonged combatants presence in the area of hostilities; the general state of social tension caused by military actions and socio-economic situation in the country; the general, typical for all human kind perception mistakes and cognitive distortions; the overstated level of mutual expectations about the role of each party in public life and responsibility for it; the purposeful formation of distorted representations as an element of propaganda and part of a hybrid war, etc. The results of the survey showed that there is also a significant number of citizens who are not certain about their attitude to important war-peace issues. It is made an assumption that the general mechanisms of uncertainty feeling, unfortunately, anticipate the increase in quantity of negative, aggressive manifestations.

Key words: conflicts, group interaction, hostilities, martial thinking, veterans' adaptation.

Постановка проблеми. Конфлікти між військовими і цивільними в ході групової взаємодії можуть проявлятися на всіх рівнях суспільного життя. Це можуть бути, наприклад, конфлікти з державою та державними органами, конфлікти в повсякденному соціальному житті та побутові сімейні конфлікти. Такі конфлікти справляють значний негативний вплив на соціально-психологічний клімат у суспільстві. Хоч причинами таких конфліктів стають здебільшого реальні проблемні ситуації, за своєю природою ці конфлікти є соціально-психологічними. З огляду на це перед соціальними психологами постає завдання вивчення та осмислення їхньої природи і суті як соціально-психологічного явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема конфліктів між цивільними і військовими в ході групової взаємодії зовсім не нова для людства в цілому і для психологічної науки зокрема. Коли завершуються бойові дії або закінчується війна, їхні учасники повертаються до мирного життя [1]. Разом із поверненням виникає низка специфічних проблем, які зі свого боку можуть спричиняти конфлікти, а в крайньому разі і насильство. Спроби осмислити природу і суть цих конфліктів робилися й робляться як у науковій, так і в художній та позанаукових формах соціально-психологічного мислення. Перші донаукові спроби осмислити такі конфлікти фіксуємо в мистецтві, найчастіше літературі. Найбільш яскраво описують цей конфлікт, як правило, ті письменники, які самі мали досвід участі в бойових діях. Показовим є, наприклад, опис Е. М. Ремарка: "Мені соромно, але водночас мене душить лють. Лють на дядька Карла, який перебільшено голосно заводить розмову про військові позики; злість на цих людей, які хизуються своїми розумними розмовами; злість на весь цей світ, який так незворушно продов-

жує існувати, поглинутий своїми маленькими, жалюгідними інтересами, немов і не було цих жахливих років, коли ми знали тільки одне: смерть або життя – і нічого більше" [2].

Можемо спостерігати тему конфліктних стосунків між військовими і цивільними у вітчизняних ЗМІ та масовому дискурсі. Звернімося до результатів дослідження, яке провела ГО "Побратими": "Відповідно до образу військового на фронті, який формується зараз, учасник бойових дій – це герой, який мужньо зі зброєю в руках захищає свою землю. Та чомусь одразу, коли він повертається, виявляється, що йому потрібна допомога: він уже не такий сильний, а раптом стає потенційним алкоголіком, потенційним наркоманом, потенційно може скоїти суїцид" [3]. Отже, у масових уявленнях простежується розщеплення: військовий – це герой, а ветеран-атовець – скалічена війною і агресивна людина. Інакше кажучи, у настановленнях суспільства військовий є об'єктом, який наділяється характеристиками агресора або захисника, що певною мірою позбавляє його власної суб'єктності.

Зрозуміло, що вивчають ці проблеми і психологи, зокрема ті, які спеціалізуються на військовій психології. Так, у низці робіт конфлікти розглядають як наслідок пережитого травматичного досвіду, як індикатор порушень психіки військових, що тягне за собою необхідність їх "лікування" та адаптації до "нормального" життя [4]. У цьому контексті проблема адаптації військових до мирного життя висвітлюється найчастіше під кутом зору впливу пережитого досвіду війни і його травматичних наслідків. У психологічній науці ідея комплексного пояснення конфліктів що виникають у ході групової взаємодії військових і цивільних, не належить до популярних. Перевагу віддають посттравматичним розладам, їх лікуванню та адаптації військових [4–6]. А проте пояснювальний потенціал методів соціально-психологічної науки є цілком достатнім для комплексного дослідження конфліктів, що виникають, і напрацювання ідей щодо їх розв'язання та корекції.

Конфлікти між людьми, що мають досвід війни, і цивільним населенням привертають останнім часом до себе значну увагу. **Невирішеними частинами загальної проблеми** залишаються питання, що стосуються конфліктного мислення, притаманного представникам цих груп, і конфліктної взаємодії, до якої воно може призводити. Зокрема, детального вивчення потребують передусім соціально-психологічні чинники, що зумовлюють появу конфліктних настановлень і конфліктів.

Мета статті: ґрунтуючись на даних, отриманих у ході проведеного опитування, з'ясувати соціально-психологічні чинники виникнення конфліктів між цивільними і військовими.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нашим завданням було проаналізувати дані, отримані в ході масового опитування, що проводилося в межах проекту "Альтернативи конфліктам і насильству".

Для реалізації проекту було створено дослідницьку групу у складі Г. Циганенко (керівник проекту), О. Кухарук, О. Овчар. Група працювала над темою "Подолання соціальних наслідків конфлікту на Донбасі та незаконної анексії Криму за допомогою державних структур в Україні та громадянського суспільства", який виконувала канадська неурядова організація "Stabilization Support Services".

Дослідницька частина проекту поділялася на два етапи: кількісний і якісний. Кількісний етап проводився в період з 12 до 23 листопада 2016 р. Географія – у масштабах України, а саме підконтрольна Україні частина території Донецької та Луганської областей, зона проведення АТО та обласні міста, середні міста, селища і села в областях, де є і де немає пунктів постійної дислокації військових частин. Було опитано 1270 респондентів. Вибірка охоплювала доросле населення віком від 18 років. Половину опитаних становили військові, другу половину – цивільні.

Одним із завдань дослідження було виявлення міжгрупових конфліктних настановлень та ставлення цивільного населення і військових до фактів міжгрупових конфліктів. Інтерпретація отриманих результатів проводилася за двомірними розподілами на основі парних порівнянь відмінностей відсотків у підвибірках незалежних змінних та коефіцієнтів статистичного зв'язку фі-квадрат з рівнем значущості 0,05 і вище. Респонденти відбиралися за квотною вибіркою, дизайн вибірки був зумовлений необхідністю опитати достатню для аналізу кількість осіб у різних типах населених пунктів, серед різних вікових категорій респондентів. Статевий розподіл був репрезентативним щодо гендерного розподілу населення України (для цивільних) і гендерного складу Збройних сил України (для військових).

Першим важливим завданням було з'ясувати, чи відомо цивільним і військовим про міжгрупові конфлікти. Результати опитування показали, що цивільні менше знають про випадки конфліктів, ніж військові, але разом з тим рівень поінформованості їх досить високий: 41% опитаних чули про такі конфлікти від інших (табл. 1).

Таблиця 1

Загальні результати опитування респондентів щодо їхньої поінформованості про конфлікти

Чи відомі Вам випадки конфліктів між військовими і цивільними?	Групи респондентів		
	Військові	Цивільні	Усі опитані
Так, знаю особисто	40*	16	28
Так, щось чув від інших	31	41*	36
Ні	29	43*	36

* Значущі відмінності між групами на рівні 0,05 і вище.

Натомість для військових ця тема більш знайома: 40% знають особисто про такі конфлікти, а переважній їх більшості (71%) відомо про такі конфлікти. Серед цивільних тих, хто певною мірою знає про такі конфлікти, теж чимало (57%). Отже, майже дві третини військових і понад половину цивільних – це досить високий показник, для того щоб говорити про актуальність таких конфліктів у суспільстві. Статистично значущою є також різниця між обізнаністю цивільних, що мають стосунок до АТО, і тих, хто такого стосунку не має.

Що ж до безпосередніх конфліктних настановлень, то їх вивчення можна провести, проаналізувавши блок питань, що стосуються військового і цивільного світоглядів (табл. 2). Складно при цьому не зауважити певні суперечності в *уявленнях цивільних* щодо військових. Проаналізувавши та об'єднавши відповіді за темами, можемо зробити такі узагальнення:

– для цивільних військові пов'язані з почуттям захисту і безпеки; є визнання того, що, незважаючи на різний досвід, ніхто не є гіршим;

– цивільні переважно ігнорують тему війни, думки про війну;

– вони не бажають виправдовуватися щодо своєї ролі цивільного, при цьому в них невизначене ставлення до свідомого уникання служби та небажання за це виправдовуватись;

– значна частина цивільних не визначилася щодо багатьох питань, у тому числі щодо таких, як ставлення до військових як до загрози і нагадування про війну;

– цивільні значно перебільшують негативне ставлення до себе з боку військових або мають високий рівень невизначеності щодо цього питання.

Пояснити таку кількість осіб, що не визначилися, можна або й справді внутрішньою невизначеністю, або намаганням респондентів давати більш соціально бажані відповіді (у такому випадку має збільшуватися частка тих, хто підтримує більш різкі конфліктні настановлення). У всякому разі, яке б із пояснень не було справедливим, і внутрішня невизначеність, і прихована підтримка негативних настановлень – обидві позиції є потенційно конфліктогенними. Особливо актуальним це стає в контексті питання, чи несуть військові в собі загрозу нагадуванням про війну. Заперечили таке твердження 60%. На нашу думку, решта, 40% цивільних, які бачать у військових загрозу або не можуть визначитися щодо свого ставлення до цього, – усе ж таки зависокий показник.

У результаті, оцінюючи ставлення цивільних до військових, маємо набір суперечливих настановлень: військовий, з одного боку, асоціюється з відчуттям захищеності і безпеки, а з другого – з нагадуванням про війну і про теми, щодо яких у цивільних переважають невизначені чи негативні настановлення.

Таблиця 2

Результати опитування респондентів щодо їхнього ставлення до найбільш поширених конфліктів між цивільними і військовими (у%)

Твердження	Ступінь згоди	Військові	Цивільні
Військові для мене пов'язані передусім із захистом від війни та відчуттям безпеки	не погоджуюсь	6	11*
	не можу визначитись	10	14*
	погоджуюсь	84*	75
Ті, хто не пішов служити, вчинили правильно	не погоджуюсь	64*	40
	не можу визначитись	24	36*
	погоджуюсь	13	24*
Це абсолютно нормально – бути готовим воювати, тільки якщо є безпосередня загроза твоєму місту чи області	не погоджуюсь	45*	27
	не можу визначитись	18	22*
	погоджуюсь	37	51*
У військових люди, що живуть у мирних містах, викликають роздратування, зневагу і злість	не погоджуюсь	60*	50
	не можу визначитись	25	29
	погоджуюсь	15	21*
Звичайні, цивільні люди дуже мало уваги приділяють війні, вона для них неважлива	не погоджуюсь	27	30
	не можу визначитись	25	23
	погоджуюсь	48	47
Люди, що пройшли війну, і цивільні на мирній території мають різний світогляд, але це не значить, що хтось із них гірший	не погоджуюсь	10*	6
	не можу визначитись	14	16
	погоджуюсь	76	78
Військові є втіленням загрози від війни, яку вони приносять у мирні міста.	не погоджуюсь	68*	59
	не можу визначитись	23	26
	погоджуюсь	9	15*
Держава і суспільство скоро забудуть військових. Вони залишаться наодинці зі своїми проблемами	не погоджуюсь	32*	25
	не можу визначитись	28	27
	погоджуюсь	40	47*
Цивільні не мають виправдовуватися за те, що не воюють. У них інші роль і завдання	не погоджуюсь	15	12
	не можу визначитись	27*	22
	погоджуюсь	58	67*
Після повернення з війни для військових важливо знову стати частиною мирного світу	не погоджуюсь	6	5
	не можу визначитись	13	13
	погоджуюсь	81	83
У роботі військового найголовніше те, як він робить свою справу, а не його переконання, ідеологія чи людські якості	не погоджуюсь	35	34
	не можу визначитись	23	28*
	погоджуюсь	42	38
Людям страшно чути про війну, тому вони уникають думок про неї	не погоджуюсь	14	15
	не можу визначитись	26*	20
	погоджуюсь	60	65

* Значущі відмінності між групами на рівні 0,05 і вище.

Додатковим чинником можна вважати очікування перебільшено негативного ставлення до себе з боку військових або невизначеність щодо цього питання. У підсумку – позитивне ставлення до військових у цивільних поєднується із внутрішньою невизначеністю, наполегливим

униканням тем, дотичних до війни (і часто пов'язаних із військовими), і перебільшеними очікуваннями негативного ставлення до себе з боку військових. У такому випадку закономірною людською реакцією на невизначеність є тривога і тривожні реакції (у тому числі намагання уникати й агресивно захищатись). Схожими можуть бути й реакції на очікуване негативне ставлення.

Аналізуючи відповіді *військових* на ці ж питання, бачимо в них більше визначеності щодо певних настановлень. Так, у військових більш чітко виявлена самоасоціація з безпекою і захистом, вищий рівень усвідомлення необхідності захищати країну, до того як з'явиться безпосередня загроза конкретній території проживання. При цьому військові так само, як і цивільні, зауважують, що останні воліють уникати теми війни, але свої негативні почуття вони виявляють значно рідше, ніж цивільні від них цього очікують. Так само, як і цивільні, військові не вважають, що чийсь досвід, військовий чи цивільний, є гіршим, але значно рідше, ніж цивільні, асоціюють себе із загрозою війни. Зате значуще вищим серед військових є частка тих, хто очікує виправдань від цивільних за уникання участі у війні. Спільним у настановленнях військових і цивільних щодо цих питань є досить високий рівень невизначеності. У військових виняток становлять тільки питання, пов'язані з безпосередньою участю у війні.

Отже, навіть за результатами аналізу одного блоку питань, що стосуються ролі військових і цивільних у певних сферах цивільного життя і їхніх взаємовідносин, можна зробити певні висновки. Перш за все бачимо точку дотику: позитивне ставлення до військових як до уособлення гарантій миру і безпеки. Але разом з тим простежуємо значний незбіг між настановленнями щодо необхідності участі у війні, ставленням до загрози війни і реакцією на цю загрозу. Додатковим чинником напруженості є, на нашу думку, досить високий рівень невизначеності в обох групах щодо багатьох, у тому числі емоційно заряджених, питань. А беручи до уваги загальні психологічні механізми переживання невизначеності та виявлене в ході опитування очікування негативного ставлення до себе, можемо зробити припущення, що взаємодія буде відбуватися, найімовірніше, в негативному ключі.

Варто зауважити, що перебільшені очікування щодо негативного ставлення є у представників обох груп – і у військових, і в цивільних. Маємо підстави говорити про виразну тенденцію з боку військових применшувати рівень вираженості позитивних почуттів і перебільшувати рівень вираженості негативних (рис. 1). У середовищі цивільних спостерігається аналогічна тенденція (рис. 2). За рейтингом вибір військових і цивільних у цих питаннях збігається, тобто військові досить точно знають, які почуття вони викликають у цивільних, а цивільні досить чітко можуть оцінити, як ставляться військові до них. Найбільш

помітними є кількісні розбіжності. Хоча почуття вибирають "правильно" обидві групи, кожна з них вважає, що інша має щодо неї більш сильні негативні почуття і менш виражені позитивні, ніж це є насправді. Так, військові переоцінюють те, як часто вони викликають у цивільних роздратування (насправді не так часто), а цивільні значно рідше, ніж це роблять, наприклад, військові щодо них, вибирають "повагу".

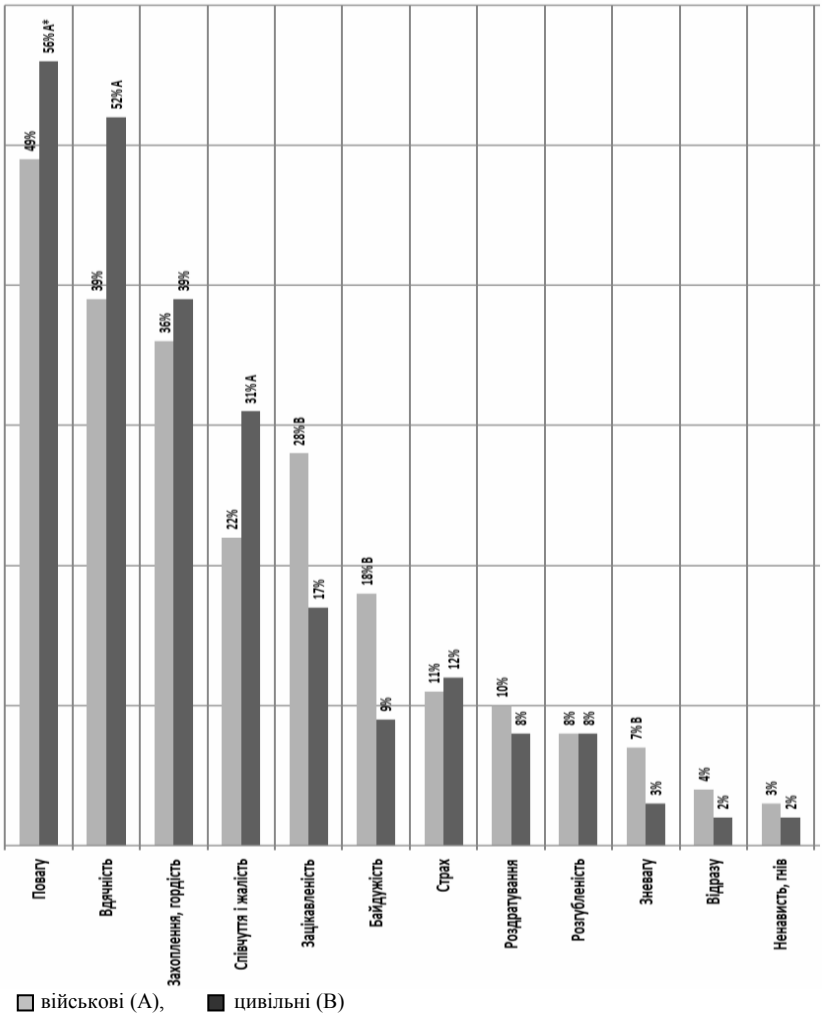

Рис. 1. Результати опитування респондентів щодо того, які почуття військові викликають у цивільних

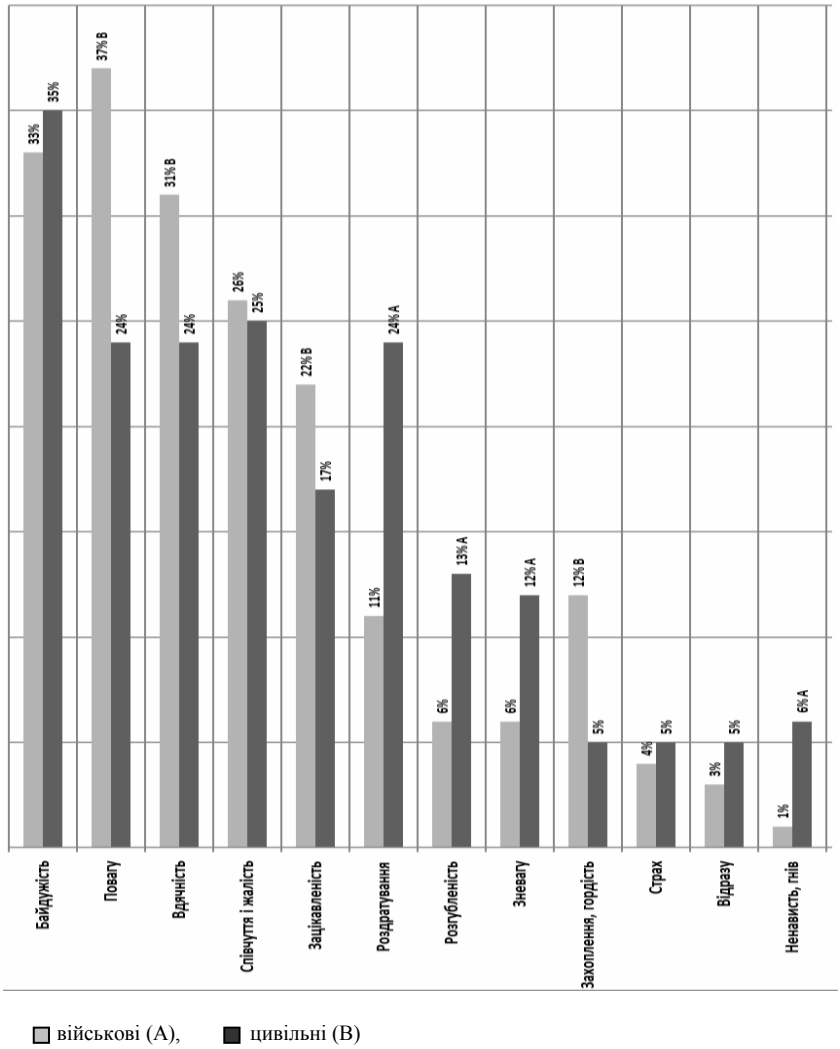

Рис. 2. Результати опитування щодо того, які почуття цивільні викликають у військових

Отже, можемо говорити про певні соціально-психологічні особливості взаємосприйняття цивільних і військових:

– позитивне ставлення до ролі військових як до уособлення гарантій безпеки і захисту;

– переважання позитивних почуттів у міжгруповому сприйнятті;

– негативні очікування, коли йдеться про ставлення представників інших груп до власної групи;

– розбіжність в уявленнях щодо участі у війні, необхідності військової служби;

– велика частка осіб, що не визначилися щодо низки питань, які стосуються війни та участі в ній.

Перелік конфліктних точок дає підстави припустити, що є дві лінії, які можуть провокувати конфлікт: зовнішня (конфлікт сформованих, чітких настановлень) і внутрішня (внутрішній конфлікт і невизначеність, підкріплені негативними очікуваннями). У реальному житті ці лінії часто перетинаються й утворюють індивідуальні комбінації, притаманні кожній людині.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Станом на сьогодні в суспільстві укорінилися певні настановлення щодо участі у війні та ролі військових. У військових і цивільних ці настановлення можуть збігатися, а можуть і відрізнятися. Найбільші розбіжності в цих настановленнях стосуються участі у війні. Окрім визначених у результаті опитування настановлень, звертає на себе увагу значна кількість громадян, що наразі не визначилися у своєму ставленні до низки питань. Загальні механізми переживання невизначеності передбачають увиразнення найчастіше негативних, агресивних проявів. При цьому спостерігаються негативні очікування щодо ставлення аутгрупи до інгрупи (водночас із приписуванням собі позитивних почуттів до аутгрупи).

Отримані результати дають змогу розробити певні рекомендації для психологів, які працюють з військовими, щодо уникнення конфліктів у мирному житті. Ці рекомендації мають базуватися на усвідомленні причин та відпрацюванні можливих стратегій поведінки в міжгруповому конфлікті.

Подальші дослідження можуть стосуватися як глибшого вивчення конфліктних настановлень, так і напрацювання інструментів для розв'язання цих конфліктів або запобігання виникненню конфліктних ситуацій.

Список використаних джерел

1. Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace. Vision of Humanity. Взято з http://www.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2016/UKR/OVER.
2. Ремарк, Е. М. (2014). *На Західному фронті без змін. Повернення. Три товариші*. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.
3. Дачковська, М. (2016). *Образ ветерана АТО в медіа: як уникати стереотипів.* Взято з http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/obraz_veterana_ato_v_media_yak_unikati_stereotipiv.
4. Міністерство оборони України (2016). *Начальник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України Назім Агаєв розповів*

про психологічні проблеми військовослужбовців – учасників АТО. Взято з https://goo.gl/r5ZkwV.
5. Summerfield, D. (1996). *The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects*. London: Overseas Development Institute.
6. Fairbank, J. A., Friedman, M. J., de Jong, J., et al. (2003). Intervention options for society, communities, families, and individuals. In: Green, B. L, Friedman, M. J, de Jong J., et al. (Eds.). *Trauma interventions in war and peace: prevention, practice, and policy* (pp. 57–72). New York: Kluwer/Plenum.

References

1. Vision of Humanity – Global Peace Index and Positive Peace. Vision of Humanity. Retrieved from http://www.visionofhumanity.org/#pag/indexes/global-peace-index/2016/UKR/OVER.
2. Remark, E. M. (2014). *Na Zakhidnomu fronti bez zmin. Povernennia. Try tovaryshi* [All Quiet on the Western Front. The Road Back. Three Comrades]. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia (ukr).
3. Dachkovska, M. (2016). *Obraz veterana ATO v media: yak unykaty stereotypiv* [The image of veteran ATO in the media: how to avoid stereotypes]. Retrieved from http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/obraz_veterana_ato_v_media_yak_unikati_stereotipiv (ukr).
4. Ministerstvo oborony Ukrainy (2016). *Nachalnyk Naukovo-doslidnoho tsentru humanitarnykh problem Zbroinykh Syl Ukrayiny Nazim Ahayev rozpoviv pro psykholohichni problemy viiskovosluzhbovtsiv – uchasnykiv ATO* [Head of the Research Center for Humanitarian Problems of the Armed Forces of Ukraine Nazim Agayev spoke about the psychological problems of soldiers – ATO participants]. Retrieved from https://goo.gl/r5ZkwV (ukr).
5. Summerfield, D. (1996). *The Impact of War and Atrocity on Civilian Populations: Basic Principles for NGO Interventions and a Critique of Psychosocial Trauma Projects*. London: Overseas Development Institute.
6. Fairbank, J. A., Friedman, M. J., de Jong, J., et al (2003). Intervention options for society, communities, families, and individuals. In: Green, B. L, Friedman, M. J, de Jong J., et al. (Eds). *Trauma interventions in war and peace: prevention, practice, and policy* (pp. 57–72). New York: Kluwer/Plenum.

© Кухарук О. Ю.

УДК 316.6:159.923

Н. Ю. Максимова

РОЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ У ВИНИКНЕННІ ВИКРИВЛЕНЬ В ОСОБИСТІСНОМУ РОЗВИТКУ

Розглянуто процес виникнення викривлень в особистісному розвитку дітей, що відбувається внаслідок психотравматичної ситуації, зокрема стійкої негативної оцінки з боку значущих дорослих. Зазвичай негативна оцінка дорослих викликає в дитини негативні емоційні переживання, що спонукає її до коригування вчинків у напрямі, заданому вимогами вихователів. Однак такий процес засвоєння соціальних норм є лише приблизною схемою, що не враховує ні індивідуальних особливостей дитини, ні соціальної ситуації розвитку особистості конкретної дитини в цілому. Більше того, негативна оцінка батьками вчинків дитини нерідко поширюється на її особистість у цілому, зумовлюючи таким чином фрустрацію одразу двох життєво важливих соціальних потреб: потреби в позитивній оцінці батьків і потреби в самоповазі, позитивній самооцінці. У результаті дослідження з'ясовано, як впливає психологічний захист на виникнення у дитини деформацій особистісного розвитку. Доведено, що стійка негативна оцінка поведінки дитини (а тим більше її особистості в цілому) є для неї тяжкою психотравматичною ситуацією. На тлі негативних емоційних переживань, що виникають унаслідок невдалих спроб оволодіти соціальними нормами, дитина починає розглядати цю ситуацію утруднення як ситуацію неможливості. У цей момент відбувається переоцінка не тільки ситуації, а й цінностей. Унаслідок дії механізмів психологічного захисту дитина знецінює для себе необхідність оволодіння соціальними нормами. Дослідження проводилось протягом 2008–2017 років; вибірку досліджуваних було сформовано на основі досвіду консультування підлітків з девіантною поведінкою та їхніх батьків. Були застосовані такі методи: експериментальна бесіда, тест фрустрації Розенцвейга, метод вибору завдань різного ступеня складності. Вибірку досліджуваних склали 176 підлітків та 204 дорослих (їхні батьки). Результати показали, що психологічний захист може спричинювати негативний ефект, що призводить до формування негативних особистісних новоутворень.

Ключові слова: викривлення особистісного розвитку, психотравматична ситуація, дитина, негативна оцінка значущих дорослих, захисні механізми.

N. Yu. Maksymova

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL DEFENCE IN EMERGENCE OF DEVIATIONS IN PERSONALITY DEVELOPMENT

It is analyzed how deviations emerge within the personality development of children, which takes place as the result of psychologically traumatizing situations, particularly of sustainable negative estimations from meaningful adults. Usually, negative estimations from adults cause negative emotional experiences for a child, that motivates

him/her to behavioral adjustment in a way defined by educators' requirements. However, such process of social norms learning is just an approximate framework, which takes into account neither individual features of a child nor social situations of personality development of each child. Moreover, negative parents' estimation of some child's acts quite often tends to extend on his/her whole personality, thus predetermining frustration of two vitally important social necessities at once: need of positive parents' estimation and need of self-esteem, positive self-appraisal. It is found out as a result of the research, what effect psychological defense mechanisms have on deviations within the child's personality development. It is proven that sustainable negative estimations of a child's behavior (and furthermore his/her whole personality) constitute a psychologically traumatizing situation. In the midst of this negative emotional experiencing, arising because of unsuccessful attempts to master key social norms, a child begins to perceive this situation of difficulty as a situation of impossibility. At this very moment not only situation itself is being re-evaluated but values too. Because of psychological defense mechnanisms, a child devaluates the necessity to internalize social norms and rules. The study was conducted during 2008-2017; research sample was formed on the basis of experience of advisory work with deviant behavior teenagers and their parents. Following research methods were applied: experimental conversation, Rosenzweig's frustration test, method of tasks choice with varying degrees of complexity. The research sample was represented by 176 teenagers and 204 adults (their parents). Results showed that psychological defense can cause negative effects that lead to the formation of negative personality traits.

Key words: deviations of personality development, psychologically traumatizing situation, child, negative estimations from meaningful adults, defence mechnanisms.

Постановка проблеми. Коли йдеться про визначення детермінант викривлення особистісного розвитку, дослідники великого значення надають дитячо-батьківським стосункам, особливо емоційному контакту матері з дитиною. Від самого раннього віку, ще до того, як дитина починає усвідомлювати себе, вона вже відчуває ставлення до себе, почуваючись улюбленою або знехтуваною. Природно, що ці почуття дитини пов'язані насамперед із стосунками з матір'ю, оскільки цей зв'язок є найтіснішим й емоційно насиченим.

Якщо в дитини немає упевненості в постійності та надійності любові матері, її незмінній підтримці та повному прийнятті, то це виявляється згодом у спотвореннях особистісного розвитку підростаючого сина або дочки. Діти, що виросли в ситуації емоційного нехтування, не здатні до прихильності й любові, у них немає почуття спільності з іншими людьми, їм притаманна холодність, відштовхування інших і неприйняття себе.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження показують, що такі особистісні особливості, як прагнення до зверхності, схильність до агресії, тривожність, надмірна образливість, слід розглядати як реалізацію потреби в гіперкомпенсації біологічної недостатності [1; 2]. Звертається увага на пряму залежність аномалій особистісного

розвитку від умов виховання в ранньому дитинстві – надто сильної опіки або занедбаності чи того й іншого рівною мірою. Це породжує в дитини страх зіткнення з новими ситуаціями, почуття неповноцінності, що може виявлятися в агресивній поведінці. Ця агресія може бути спрямована або назовні (аж до проявів асоціальної поведінки), або на власну особу (схильність до саморуйнівної поведінки). Таким чином, брак або недорозвиток позитивних емоційних взаємин з близьким сімейним оточенням (насамперед з матір'ю) може стати основою психопатичного розвитку особистості. Тому не випадково серед вихованців дитячих будинків так часто трапляються діти із психопатичними рисами характеру й більш серйозними відхиленнями в розвитку особистості (хоч тут, природно, слід ураховувати й генетичну обтяженість цих дітей).

Інший варіант спотвореного розвитку особи формується внаслідок руйнування (чи навіть загрози руйнування і розриву) раніше сформованого позитивного емоційного контакту. Якщо мати вимушена надовго розлучатися з маленькою дитиною (від'їзд, необхідність госпіталізації, влаштування дитини в ясла), то це залишає невитравний слід у розвитку її психіки. При цьому різка негативна реакція на розлуку виникає не внаслідок поганого догляду за дитиною, а як емоційне переживання втрати конкретної близької людини. У цьому випадку спотворення в особистісному розвитку формується за невротичним типом. Такі діти невпевнені в собі, тривожні, боязкі, залежні, їм притаманні жадоба любові та нав'язливий страх втратити об'єкт прихильності. За найменших труднощів вони плачуть, ображаються, втрачають цільову орієнтацію, що призводить до дезорганізації діяльності.

Слід підкреслити, що такі відхилення в особистісному розвитку трапляються не тільки в тих дітей, які часто опинялися в ситуації розлуки з матір'ю, а й у тих, які виховувалися в ситуації постійної загрози розриву позитивних емоційних зв'язків з нею. Це стосується тих випадків, коли батьки як основний дисциплінарний метод використовують погрозу покинути дитину ("Перестань плакати, а то зараз віддам тебе дядькові!") або розлюбити її ("Не скигли, не лізь до мене, я тебе такого не люблю!"); коли дитину звинувачують, що через її поведінку захворіла мати або померла бабуся й т. ін.; коли дитину використовують як спосіб тиску на чоловіка або дружину під час сімейних сварок або розлучення; коли за неслухняність і неуспіхи в навчанні дитині оголошують довготривалий бойкот або застосовують покарання, що принижує її гідність, тощо. Постійна загроза розриву позитивних емоційних зв'язків з найближчими людьми, дефіцит сталої духовної близькості з ними ускладнюють ідентифікацію дитини з батьками, що змушує її шукати співчуття, співпереживання та зразки для наслідування поза сім'єю.

Вплив на процес формування особистості негативних факторів розвитку дитини в ранньому віці, а саме недостатньої уваги з боку матері,

висвітлюється і в працях З. Фройда. Психоаналітичне трактування "невитравного сліду від розлуки з матір'ю у свідомості дитини" – фундамент концепції Фройда про виникнення в людини комплексів неповноцінності.

На думку З. Фройда, порушення розвитку особистості та поява низки психопатологічних симптомів зумовлюються конфліктом між підсвідомими потребами й соціальними нормами. Визначальним періодом формування невротичних конфліктів є вік від народження до п'яти років. З. Фройд виявив залежність між порушеннями міжособистісного спілкування та поведінки і пригнічуванням потягів. Зокрема, у разі неправильного сімейного виховання (надмірна суворість, прагнення обмежити природну поведінку дитини) виникає невроз. У випадку затримки особистісного та психосексуального розвитку на якійсь із ранніх стадій формуються специфічні особливості характеру, поведінки, відбувається викривлення статевих потягів.

Продовжуючи та розвиваючи вчення свого батька, А. Фройд [3] описує особливості формування захисних механізмів особистості в дитячому віці. Дослідниця вважає, що дитина має більший, порівняно з дорослим, діапазон реагування на конфлікт між свідомим і підсвідомим. Вона може досягати задоволення своїх потягів завдяки фантазії, рольовій грі, а якщо ці компенсаційні механізми недостатні, формується невроз. Навички "витіснення" чи "перенесення", що з'явились у дитинстві, або інші способи психологічного захисту від конфлікту, на думку А. Фройд, і далі функціонують у дорослому житті – автоматично.

Поведінковий підхід втілено у працях М. Раттера [2]. Дослідник розглядає особистісні порушення як результат засвоєння неправильних поведінкових стереотипів і формування шкідливих звичок. У зв'язку із цим завданням психолога є корекція неправильних форм поведінки незалежно від їхніх детермінант.

Формування особистісних порушень традиційно пояснюється помилками в сімейному вихованні [4]. Зокрема, серйозним психотравматичним фактором визнається постійна негативна оцінка дитини. Зазвичай негативна оцінка дорослих викликає в дитини негативні емоційні переживання, що спонукає її до перегляду власних дій, коригування вчинків відповідно до заданих вихователями вимог або чинних соціальних норм. Однак такий процес засвоєння соціальних норм є лише загальною, приблизною схемою, що не враховує ні індивідуальних особливостей дитини, ні характеру її стосунків з батьками, ні соціальної ситуації розвитку особистості конкретної дитини в цілому. Проте батьки у своїх виховних діях несвідомо спираються саме на таку схему засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду. Не вміючи віднайти альтернативи негативній оцінці, у разі виникнення в сина або доньки ускладнень (і тим більше відхилень) у процесі оволодіння соціальними нормами батьки починають зловживати методами осуду дитини, а то й

вдаються до покарання. Більше того, негативна оцінка батьками вчинків дитини нерідко поширюється на її особистість у цілому, зумовлюючи зрештою фрустрацію одразу двох життєво важливих соціальних потреб: потреби в позитивній оцінці батьків і потреби в самоповазі, позитивній самооцінці [5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячується стаття, полягають у визначенні ролі механізмів психологічного захисту в процесі деформації розвитку особистості. Фахівці вважають, що психологічний захист спрямований на збереження цілісності особистості, її здатності до нормального функціонування. Проте практика свідчить часом про неоднозначність ролі психологічного захисту в розвитку особистості дитини.

Стійка негативна оцінка поведінки дитини (а тим більше її особистості в цілому) є для неї тяжкою психотравматичною ситуацією. Як довго може дитина жити в цій атмосфері емоційного неблагополуччя, що викликана систематичними негативними оцінками дорослих? Це питання до кінця не з'ясовано. Мабуть, багато що тут залежить від індивідуальних особливостей дитини, ступеня напруженості її потреб, віку, наявного життєвого досвіду тощо. У всякому разі рано чи пізно настає момент, коли ситуація утруднення задоволення життєво важливих потреб обертається для дитини ситуацією неможливості. Інакше кажучи, на тлі негативних емоційних переживань, що виникають унаслідок невдалих спроб оволодіти соціальними нормами, дитина починає розглядати цю ситуацію утруднення як ситуацію неможливості. У цей момент відбувається переоцінка не тільки ситуації, а й цінностей.

Дія механізмів психологічного захисту призводить до того, що в очах дитини необхідність оволодіння соціальними нормами практично знецінюється. Оскільки дитині видається тепер уже неможливим досягти задоволення соціальних потреб тими засобами, які їй пропонує дорослий (а саме шляхом оволодіння соціальними нормами), вона з полегкістю взагалі відмовляється від діяльності, яка не принесла успіху. Це пояснюється тим, що психотравматична ситуація є занадто болісною, навіть нестерпною для дитини. Тому, сама того не усвідомлюючи, дитина прагне вийти з неї і, не знаходячи можливості подолати перешкоди, що виникли перед нею на шляху до оволодіння соціальними нормами, оцінює ситуацію, що склалася, тепер уже як ситуацію, що не має для неї значення. Вона стає байдужою до того, що раніше сприймала так болісно. У цьому випадку стан психічної напруженості знижується, емоційний комфорт відновлюється, але водночас дитина припиняє спроби наполегливо дотримуватися нормативної поведінки, долаюти перешкоди, що при цьому виникають.

Мета статті: з'ясувати вплив психологічного захисту на виникнення деформацій особистісного розвитку дитини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося протягом 2008 – 2017 років. Вибірку досліджуваних було сформовано на основі досвіду консультування підлітків з девіантною поведінкою та їхніх батьків. Вибірку склали 176 підлітків та 204 дорослих (їхні батьки). Були застосовані такі методи: експериментальна бесіда, тест фрустрації Розенцвейга, метод вибору завдань різного ступеня складності.

Результати емпіричного дослідження показали, що потреба в позитивній оцінці дорослих, потреба в спілкуванні з однолітками, прагнення зайняти гідне місце в системі міжособових стосунків колективу класу є базовими, провідними для школяра. Невдалі спроби задовольнити ці потреби створюють для учня психотравматичну ситуацію, і коли дитина не отримує належної психологічної допомоги, ця ситуація трансформується в ситуацію неможливості задоволення життєво важливих соціальних потреб. У цьому разі виявляється фрустрованою ціла низка соціальних потреб дитини: потреба в позитивній оцінці значущих для неї дорослих (оскільки наслідком негативної оцінки педагога, як правило, буває негативна оцінка батьків), потреба в самоповазі (оскільки низька оцінка успішності дитини в навчанні, як правило, асоціюється з недостатнім розвитком здібностей, інтелекту); потреба в спілкуванні, оскільки думка вчителя, особливо для учнів молодшого віку, та й підліткового, усе ж таки значною мірою визначає думку однокласників, а низька оцінка успішності також не сприяє поліпшенню становища учня в системі міжособистісних стосунків у шкільному колективі. Зазначені потреби охоплюють основні сфери життєдіяльності школяра, отже особистісно значущі цілі виявляються фрустрованими. Така ситуація є для дитини психотравматичною.

Ситуація фрустрації завжди пов'язана з емоційною напруженістю, що спричинює прагнення дитини вийти з-під впливу психотравматичних факторів. Визначальною ознакою фрустраційної поведінки є втрата суб'єктом початкової мети. Інакше кажучи, поведінка фрустрованої людини втрачає цільову орієнтацію. Це, однак, не означає, що дії суб'єкта обов'язково позбавлені будь-якої цілеспрямованості, – фрустраційна поведінка може мати певну мету (скажімо, якомога сильніше вразити суперника у фрустраційно спровокованій сварці). Важливим є те, що досягнення цієї мети позбавлене сенсу з погляду вихідної мети людини або мотиву участі в цій ситуації. Наприклад, першочергова мета учня – добре вчитися, гарно поводитися – втрачається, і перед ним постає інша мета – позбавитися негативних емоційних переживань, викликаних негативними оцінками значущих дорослих.

Оскільки внутрішній світ підлітка розвинутий ще недостатньо, ще не збагачений досвідом переживання критичних ситуацій, то перешкоди, які постали на шляху до задоволення його життєво важливих

соціальних потреб, не стимулюють його активності, спрямованої на їх подолання. Підліток ще не спроможний вийти з кризової ситуації шляхом саморозвитку, самоактуалізації та самовдосконалення особистості. Тому зазвичай його активність іде лише по "лінії найменшого опору". У цьому разі відбувається задіяння захисних механізмів – мимовільних, неусвідомлюваних процесів, завдяки яким індивід намагається ухилитися від сприйняття небажаної психотравматичної інформації, захиститися від тривоги і напруженості.

"Вмикання" захисних механізмів особистості спостерігається на будь-якому рівні психічної діяльності в разі неможливості задовольнити ту чи ту актуальну потребу. Це зумовлено фінальною спрямованістю будь-якого психічного акту. Філогенетичною передумовою "фінальної поведінки" є наявність рефлексу мети. Вияв цього рефлексу полягає у виникненні напруження тоді, коли психічний акт блокується зовнішньою або внутрішньою перешкодою. Кожен психічний акт має певний енергетичний потенціал, тобто є енергетично забезпеченим. Енергетичне забезпечення акту збільшується, якщо в його перебігу виникають ускладнення. Це зі свого боку викликає підвищене напруження, що суб'єктивно усвідомлюється людиною як спектр негативних емоційних переживань – від легкого занепокоєння, стурбованості до сильного роздратування, тривоги, розпачу, гніву. Неможливість задовольнити свої потреби викликає емоційне напруження, що може спричинитися до різних наслідків. Один з варіантів – коли в ході розв'язання суперечностей стимулюється розвиток особистісних якостей, тобто коли людина переходить на більш високий рівень саморегуляції. (Слід зауважити, що це відбувається в разі продуктивного виходу із ситуації). Другий варіант – коли особистість незріла, а емоційне напруження є надто великим, здебільшого відбувається зрив, дезінтеграція психічних функцій. Призначення психологічного захисту – запобігти такій дезінтеграції. Якщо ж цей захист виявляється неефективним, виникають невротичні розлади.

"Вмикання" в ситуації фрустрації захисних механізмів само по собі не є патологічною ознакою. Якщо захист встигає спрацювати, хвороблива симптоматика не розвивається. Навпаки, невротичні симптоми саме і є сигналом серйозного зриву в захисній системі й свідчать про переважання найпримітивніших засобів психологічного захисту. Негативна суть впливу психологічного захисту на перебіг сприймання суб'єктом фрустраційної ситуації полягає в тому, що неприйнятний для свідомості зміст того, що відбувається, витісняється, "виштовхується" у сферу підсвідомого. Разом із цим зберігається нереалізований енергетичний потенціал, а отже, відбувається нагромадження "незв'язаної енергії", яка потребує свого зв'язку якщо не з об'єктом потреби, то принаймні з об'єктом, що його заміщає. Незв'язана енергія, що

накопичилася, "б'є" по найбільш слабкому місцю, спричинюючи вияв невротичних синдромів (аж до соматичних дисфункцій у випадку істеричного неврозу).

Незважаючи на тимчасове емоційне благополуччя, що виникає завдяки "вмиканню" психологічних захистів, роботу, спрямовану на справжнє розв'язання суперечностей, вони не виконують. Головне призначення захисних механізмів – угамувати або переструктурувати актуальне психічне напруження, щоб уже на тлі позитивних емоцій людина могла спокійно розпочати пошук продуктивного виходу із психотравматичної ситуації. Якщо ж психологічний захист стає фіксованим, ригідним, відбувається "відрив від реальності". Наслідком цього є постійне нагромадження конфліктності та поступове посування до викривлення особистісного розвитку.

Результати дослідження. Психологічний захист являє собою одну із функцій психіки, метою якої є пристосування до динамічних змін навколишнього середовища. Обов'язкова умова "вмикання" захисних механізмів – конфлікт між потребою і неможливістю її задоволення. Психологічно зріла людина має великий репертуар стратегій психологічного захисту, але "користується" ними тільки в екстремальних ситуаціях. Тут спрацьовують саме ті механізми, які відповідають ситуації, що робить поведінку такої особи гнучкою та адекватною. Тривалість дії психологічного захисту зумовлена проміжком часу, який потрібен для відновлення стабільного емоційного стану людини та її переходу на етап пошуку продуктивного виходу із фрустраційної ситуації.

Особистісно незріла людина володіє невеликою кількістю захисних стратегій і застосовує їх в усіх випадках зіткнення із життєвими труднощами. Психологічний захист незрілої особистості зберігає в людини відчуття, що її поведінка є сумісною й узгодженою з власним "Я", з її особистими цінностями й моральними нормами і що її досягнення відповідають прагненням. Така людина не усвідомлює, що слід рухатися далі, шукати шляхи для досягнення первинної мети. Натомість вона зупиняється на цій першій фазі реагування на ситуацію фрустрації, тобто після "вмикання" механізмів психологічного захисту. Завдяки цьому їй вдається підтримувати емоційну рівновагу, необхідну самоповагу. Однак усе це досягається поведінкою, яка об'єктивно оцінюється ззовні (тобто об'єктивним спостерігачем) як неадекватна, тобто така, що послаблює реальний контакт людини з дійсністю. За рахунок дезінтеграції поведінки психологічний захист забезпечує прийнятний для особистості рівень її психологічної узгодженості, стійкості та врівноваженості.

Розгляньмо відтак дію механізмів психологічного захисту на прикладі виникнення соціальної дезадаптації підлітків. Як зазначалося вище, усім дітям притаманне прагнення до досягнення позитивної

оцінки оточення. Незадоволення цієї життєво важливої потреби викликає в дитини негативні емоційні переживання, штовхає її на пошук виходу з травматичної ситуації. За правильного педагогічного керівництва із цієї ситуації можливі два виходи: або допомогти дитині підняти рівень досягнень (тобто підвищити успішність діяльності), або запропонувати іншу модель задоволення рівня домагань (знайти іншу сферу самоствердження, інший вид діяльності та ін.). Коли відповідного педагогічного керівництва немає, тобто в разі стихійного виходу із становища, уявлення дитини про реальну ситуацію і своє місце в ній можуть зазнавати істотного викривлення. У цьому, власне, і виявляється дія захисних механізмів особистості. Наприклад, учень (із середніми здібностями), який добре встигав у молодшій школі, перейшовши в 5–6-й клас, починає гірше вчитися. Це відбувається лише через те, що в підлітка до цього часу не були сформовані навички розумової праці. Незважаючи на те, що учень старається більше, ніж раніше, це не дає вагомих результатів. Джерелом негативних емоційних переживань стає в цьому випадку складна ситуація, коли дитина розуміє, що вона цілком здатна добре вчитися, прагне цього, але досягти бажаного з незрозумілих для неї причин не може. Тому докори з боку вчителів щодо несумлінності і тим більше посилання на її низькі здібності, природно, сприймаються дитиною як несправедливі. Це стає поштовхом до того, що підліток узагалі починає пояснювати всі свої невдачі прискіпливим, необ'єктивним ставленням до нього вчителів.

Думка про несправедливість оточення викликає в дитини почуття образи, дає їй підстави вважати себе несправедливо скривдженою, виявляти агресивність щодо тих, хто низько оцінює її діяльність. Так, причиною негативної поведінки школяра може бути незадоволення його прагнення утвердити себе в статусі гарного учня. Зухвала поведінка підлітка є виявом протесту проти оцінки з боку оточення, яка його не влаштовує. Неможливість досягти успіхів у навчанні, чого внутрішньо так прагне школяр, спричинює упертість, негативізм, протиставлення себе вчителям.

Чим важливішими для дитини є ті соціальні потреби, які їй не вдається задовольнити, і чим у більш ранньому віці дитина зазнає такого травматичного впливу, тим небезпечнішим він є для подальшого розвитку особистості.

Несприятливий вплив родинних стосунків на формування особистості дитини також пов'язаний з незадоволенням її життєво важливих соціальних потреб. У ранньому віці дитина сприймає ставлення до неї дорослого як оцінку своєї поведінки, оцінку себе в цілому. Дитина не може ще зрозуміти, що погане або байдуже ставлення до неї дорослого може бути викликане різноманітними причинами, – вона сприймає таке ставлення як оцінку своєї особистості. Якщо потреба дитини в пози-

тивній оцінці з боку дорослого постійно не задовольняється, це породжує тяжкий емоційний стан незадоволеності, відчуття емоційного неблагополуччя. У підлітка, який позбавлений можливості отримати психологічну допомогу, негативні переживання "знімаються" за рахунок викривлення його уявлень про свою поведінку. Він стає "непроникним" для будь-яких негативних (як слушних, так і неслушних) оцінок дорослого. Це є одним із способів уникнення хворобливих сумнівів щодо самооцінки.

Дитина, яка тривалий час переживала образи, несправедливість, стає хворобливо сприйнятливою до найменших виявів несправедливості, байдужості. Кожне зіткнення з образою, кривдою знов і знов ятрить дитяче серце, і дитина бачить зло навіть там, де його немає. Інакше кажучи, незадоволеність базових соціальних потреб призводить до викривленого сприйняття ставлення оточення. Тоді дитина дедалі більше замикається в собі, протиставляючи існуючому та уявному злу те, що вона здатна протиставити, – неслухняність, упертість, різкість і брутальність, свавілля, бажання робити все наперекір вимогам дорослих, щоб нагадати про себе, заявити людям про своє право на увагу. На спроби педагога налагодити контакт такий підліток відповідає недовірою, оскільки часто він внутрішньо переконаний у ворожості до нього з боку дорослих, у тому, що слова вчителя облудні, що той прагне його обдурити, ввести в оману, начебто приспати його пильність. Тому нерідко буває так, що навіть доброзичливий, чуйний педагог не завжди може швидко налагодити контакт з таким учнем, завоювати його прихильність. На піклування, доброту та ласку підліток відповідає недовірою або й брутальною, зухвалою поведінкою.

Викривлене уявлення підлітка про ставлення оточення до нього, закріплюючись, стає своєрідною позицією дитини, що визначає весь її подальший розвиток. Реагуючи таким чином, дитина знаходить виправдання своїй незадоволеності, вбачаючи причину власних невдач не в особистих недоліках, а в несправедливості, недоброзичливості людей, які її оточують, у несприятливих обставинах, випадкових подіях і т. ін. Це призводить до невідповідності між усвідомленням підлітком свого ставлення до себе, до інших, до власної діяльності і реальним змістом та виявом цих ставлень.

Висновки. Неможливість задовольнити свої потреби викликає в підлітка емоційне напруження, що може мати різні наслідки. Один варіант – коли стимулюється розвиток особистісних якостей, тобто людина переходить на більш високий рівень саморегуляції. Другий варіант – якщо особистість незріла, і тоді здебільшого відбувається зрив, дезінтеграція психічних функцій. Запобігти такій дезінтеграції і має психологічний захист.

Оскільки внутрішній світ підлітка розвинутий ще недостатньо, перешкоди, що постали на шляху до задоволення його життєво важливих

соціальних потреб, не стимулюють його активності, спрямованої на їх подолання, а його активність іде лише по "лінії найменшого опору".

Незважаючи на тимчасове емоційне благополуччя, що виникає завдяки "вмиканню" психологічних захистів, роботу, спрямовану на справжнє розв'язання суперечностей, вони не виконують. Головне призначення захисних механізмів – послабити або переструктурувати актуальне психічне напруження. Якщо ж психологічний захист стає фіксованим, ригідним, відбувається "відрив від реальності", що призводить до викривлення особистісного розвитку. Підліток знаходить виправдання своїй незадоволеності, вбачаючи причину власних невдач не в особистих недоліках, а в несправедливості, недоброзичливості людей, які його оточують, у несприятливих обставинах, випадкових подіях.

Небезпека ригідності механізмів психологічного захисту полягає в тому, що стан емоційного благополуччя забезпечується за рахунок викривленого сприйняття дійсності, ціною самообману. Цілі психологічного захисту часто досягаються ціною дезінтеграції поведінки, виникнення негативних особистісних новоутворень, що спотворюють процес розвитку особистості.

Подальші дослідження пов'язані з розробленням програм психологічної корекції викривлень в особистісному розвитку.

Список використаних джерел

1. Бандура, А., & Уолтерс, Р. (1999). *Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений*. Москва: Апрель-пресс-Эксмо.
2. Раттер, М. (1987). *Помощь трудным детям.* Москва: Прогресс.
3. Фрейд, А. (1993). *Психология "Я" и защитные механизмы.* Москва: Педагогика-пресс.
4. Эйдемиллер, Э., & Юстицкис, В. (1999). *Психология и психотерапия семьи.* Санкт-Петербург: Питер.
5. Максимова, Н. Ю. (2011). *Психологія девіантної поведінки.* Київ: Либідь.

References

1. Bandura, A., & Walters, R. (1999). *Podrostkovaya agressiya: Izucheniye vliyaniya vospitaniya i semeynykh otnosheniy* [Teenage Aggression: Studying the Influence of Education and Family Relations]. Moscow: Aprel-press-Eksmo Publ. (rus).
2. Rutter, M. (1987). *Pomoshch trudnym detyam* [Aid to difficult children]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Freud, A. (1993). *Psikhologiya "Ya" i zashchitnyye mekhanizmy* ["I" psychology and protective mechanisms]. Moscow: Pedagogika Publ. (rus).
4. Eidemiller, E., & Yustitskis, V. (1999). *Psikhologiya i psikhoterapiya semyi* [Psychology and psychotherapy of the family]. St. Petersburg: Piter Publ. (rus).
5. Maksymova, N. Uy. (2011). *Psykholohiya deviantnoyi povedinky* [Psychology of deviant behavior]. Kyiv: Lybid Publ. (ukr).

© Максимова Н. Ю.

УДК 159.942.5

К. В. Мирончак

СТРАТЕГІЯ ВІДНОВЛЕННЯ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПРИ ПЕРЕЖИВАННІ ВТРАТИ

Відновлення самоефективності визначено як стратегічно важливий напрям у процесі соціально-психологічної реабілітації. Розроблено стратегію відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати, описано три послідовні етапи роботи в межах цієї стратегії: діагностичний, організаційний, технологічний. Для діагностичного етапу сформульовано такі завдання: визначення рівня самоефективності та прийняття втрати, з'ясування зон ураження внаслідок переживання втрати, виявлення внутрішніх і зовнішніх бар'єрів у процесі відновлення самоефективності та оцінювання системи ресурсів особистості. До завдань організаційного етапу віднесено розроблення індивідуального плану роботи та рекомендацій щодо відновлення самоефективності особистості, що ґрунтуються на результатах діагностичного оцінювання та виборі загальної стратегії роботи: ідеться про стимулювання співпраці, залучення спеціаліста (психолога, соціального працівника), який має запропонувати систему реабілітаційних заходів, а також про застосування елементів соціально-психологічної підтримки. У межах технологічного етапу, що презентує безпосередньо способи реабілітаційних дій, розроблено технології відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати: технологію прийняття втрати, технологію локалізації причини втрати життєвих ресурсів особистості та медійні технології. Запропоновано такі способи відновлення самоефективності особистості: прийняття втрати, актуалізація найвищої цінності шляхом набуття глибинного сенсу страждання, прийняття власних негативних станів як особистісних ресурсів, дихальні і релаксаційні техніки, тілесні практики, реконструкція наявних смислів або побудова нових, активація спогадів про реальний успішний досвід протистояння труднощам, моделювання яскравих образів успіху, опосередковане переживання успіху, мотивувальне словесне переконування, визначення рівня домагань людини, верифікація наявних і потенційних ресурсів, наративні практики.

Ключові слова: переживання втрати, смерть, зони ураження, ресурси особистості, самоефективність, стратегія відновлення.

K. V. Myronchak

THE STRATEGY OF PERSON'S SELF-EFFICACY RESTORATION WHILE EXPERIENCING A LOSS

The self-efficacy restoration is defined as a strategically important direction in the process of socio-psychological rehabilitation. It is developed the strategy of self-efficacy personal restoration while experiencing a loss; there are described the three consecutive stages of work according to this strategy: diagnostic, organizational, and technological. For the diagnostic stage, the following tasks are identified: determination of self-efficacy level of and acceptance of a loss; defining of the damaged areas as a result of the loss experience; determination of internal and external barriers in the process of self-efficacy restoration, and evaluation of personal

resources' system. As the part of an organizational stage it is concerned the development of an individual work plan and the recommendations for self-efficacy restoring which are based on the results of diagnostic evaluation and the choice of a general strategy of work: cooperation stimulation, specialist's (psychologist's, social worker's) involvement into construction of rehabilitation measures system, application of elements of socio-psychological support. As the part of the technological stage which represents directly the methods of rehabilitation, the technologies of self-efficacy recovery in the event of loss are developed: technology of loss acceptance, technology of localization of the cause of personal life resources' loss, and media technologies. The following ways of personal self-efficacy restoring are proposed: acceptance of loss, actualization of the highest value through the acquisition of the suffering's deep sense, acceptance of own negative states as personal resources, breathing and relaxation techniques, body practices, reconstruction of existing meanings or construction of the new ones, activation of memories of a real successful experience in difficulties' confronting, modelling of success images, mediated experiencing of success, motivating verbal persuasion, determination of the demands' level of a person, verification of actual and potential resources, narrative practices.

Key words: experience of loss, death, damaged areas, personal resources, self-efficacy, restoration strategy.

Постановка проблеми. З огляду на часто повторювані соціально-політичні кризи в нашому суспільстві і тривалість періодів хронічного їх загострення можна, без сумніву, нинішній час назвати часом глобальних і множинних втрат – як суспільних, так і індивідуальних. Жоден людський досвід не можна уявити без втрат, адже вони є безперервним і генетично обумовленим досвідом життя. Однак такий досвід через неможливість вчасно і ґрунтовно його пережити може порушувати цілісність життєвої системи особистості і зруйнувати зрештою її відчуття повноти існування. Після події втрати виникає тимчасове відчуття спустошеності, яке за умови пролонгованої дії та браку конструктивних копінгів може призвести до психосоматизації, депресії, зниження толерантності до стресу і, відповідно, зниження загального рівня самоефективності особистості – здатності адаптивно діяти в нових умовах, успішно і конструктивно розв'язувати посталі проблеми [1]. Відновлення самоефективності особистості в складний період переживання втрати є важливим завданням у процесі соціально-психологічної реабілітації особистості [2; 3], оскільки від цього залежатимуть процеси подолання людиною наслідків події втрати, інтеграції та відновлення ресурсних станів особистості задля підвищення загального рівня якості її життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Більшість психологічних досліджень втрати пов'язані зі смертю близької людини, із психологічними наслідками втрати, зокрема з переживанням страждань, болю, горя, скорботи, відчуття внутрішньої спустошеності та самотності

(Д. Боулбі, С. Бохнер, А. Лорі, Р. А. Неймеєр, С. Паркес, Х. Г. Прігерсон, Д. Хелл, Н. Хоган). Однак частина дослідників обстоює протилежну думку, пов'язуючи з переживанням втрати можливість особистісних позитивних перетворень у життєвому досвіді людини [4; 5]. Так, наприклад, втрату за умови належного її опрацювання можна розглядати як можливість особистісного зростання (А. Ленгле, І. Ялом, L. G. Calhoun, R. G. Tedeschi).

Що ж стосується досліджень самоефективності, то в психологічній науці означену тему досить активно почали розробляти в другій половині XX століття. Наразі вона представлена в науковому доробку дослідників як психічна здатність (Т. Гордєєва, Ф. Паджарес), як психічне утворення (Д. Кенрік, Д. Майєрс), як інтегральна характеристика самосвідомості особистості (І. Брунова-Калісецька, В. Ромек). Але найбільш концептуалізовано підійшов до цього поняття А. Бандура, який запропонував розглядати самоефективність як усвідомлену здатність людини долати складні ситуації в житті, що позитивно впливає на ефективність її діяльності і функціонування у світі в цілому [6]. Згідно з теорією А. Бандури самоефективність є результатом взаємопов'язаних процесів – поведінки людини, впливу оточення й особистісних чинників (віри, очікувань, самосприйняття, пізнання, прогнозування майбутнього, здатності до соціального навчання тощо) [7]. У гуманістичній психології (К. Роджерс, В. Франкл) здатність до самоефективності розглядають як ресурс для особистісного зростання, самоповаги, самоактуалізації та самоздійснення. Т. М. Титаренко визначає самоефективність як окремий, важливий "критерій відновлення психологічного здоров'я – можливість підтримання й оновлення продуктивності особистості, її здатності до самореалізації, креативного ставлення до власного життя" [3], який становить самостійний вектор реабілітаційної роботи з відновлення самоефективності особистості.

Мета статті: визначити основні етапи побудови стратегії, спрямовані на відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки кожна втрата тягне за собою помітне зниження рівня самоефективності, ми поставили перед собою такі завдання: знаходження оптимальних способів виходу особистості з депресивних станів, пошук і активація її індивідуально-особистісних ресурсів, можливостей трансформації негативних станів і травматичного досвіду в позитив, підвищення адаптивності особистості в нових умовах існування.

З огляду на вищезазначені завдання було розроблено трьохетапну стратегію відновлення самоефективності при переживанні втрати.

Діагностичний етап. У межах цього етапу поєднуються такі дослідницькі процедури: визначення рівня самоефективності та прий-

няття втрати; з'ясування зон уражень унаслідок переживання втрати; виявлення внутрішніх і зовнішніх бар'єрів (перешкод), що гальмують процес проживання втрати та відновлення самоефективності; оцінювання системи ресурсів особистості (ті, що були втрачені, наявні та потенційні або актуалізовані в нових умовах).

Спосіб реалізації діагностичного етапу. Під час проведення напівструктурованого інтерв'ю респондентові пропонується блок запитань, щоб прояснити особливості переживання ним втрати: Чи були у Вашому житті ситуації, коли Ви переживали втрату (відчуття порожнечі)? Що це були за ситуації? Що Ви відчували при цьому? Яке було у Вас самопочуття? Як довго Ви переживали цей стан? Які виникали у Вас думки? Як ця подія вплинула особисто на Вас, Ваше життя, на Ваші погляди і ставлення до світу, до себе, до життя?

Наступний блок запитань спрямований на те, щоб з'ясувати особливості самоефективності особистості: Що Ви робили, коли це сталося? Як Ви справилися з цією ситуацією? Що Вам допомагало? Що Вас підтримувало в цій ситуації? Що додавало Вам сили в цій ситуації? Що заважало Вам бути ефективним і впевненим у собі? Що найбільше підриває Вашу віру в себе? Що змушує Вас сумніватися в собі? Що чи хто був для Вас ресурсом, підтримкою, опорою? Що, на Вашу думку, допомогло б Вам справитися з цією ситуацією краще? Що б Вам хотілося розвинути в собі, аби почуватися більш упевнено?

Організаційний етап. Цей етап потребує розроблення індивідуального плану роботи та рекомендацій щодо відновлення самоефективності особистості залежно від контексту переживання втрати. Від результатів діагностичного етапу залежить подальший вибір стратегії роботи. Це може бути або стимулювання співпраці та залучення до цього процесу спеціаліста (психолога, соціального працівника), щоб вибудувати систему необхідних реабілітаційних заходів, або ж застосування лише елементів соціально-психологічної підтримки для активації власних ресурсів самодопомоги людини при переживанні нею втрати.

Технологічний етап. Технології відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати – це способи реабілітаційних дій щодо впровадження системи заходів з метою досягнення позитивного результату.

Технологія відновлення самоефективності особистості через прийняття втрати. Більшість людей (близько 80%) мають ресурс для самовідновлення. Різниця лише в термінах і способах самодопомоги. Однак якщо ситуація втрати має сильний, наростаючий травматичний ефект, з яким особистість не може впоратися самостійно, то на цьому етапі доцільно залучити спеціаліста, який допоможе пройти всі етапи проживання травми – від тотального заперечення до прийняття. Більшість відомих усім етапів переживання втрати, за Е. Кюблер-Росс, люди

проходять самостійно, без допомоги спеціалістів. Однак найважчий етап з-поміж них, до якого доходять далеко не всі, є саме прийняття. Цей етап не можна інтелектуально зімітувати (коли людина розуміє і заявляє, що прийняла втрату, але у внутрішньому досвіді емоційного її проживання не відбулося). Така гра в прийняття може серйозно перешкоджати відновленню особистості, гальмувати процес. Критерієм успішного проходження цього етапу є якісні зміни в самовідчутті особистості, що супроводжуються емоційним полегшенням, глибинним осмисленням, відчуттям звільнення від тягаря, почуттям вдячності і бажанням рухатися далі.

Способи роботи (психологічний інструментарій) залежатимуть від того, у межах якої терапевтичної парадигми (гештальттерапія, екзистенційна терапія, когнітивно-поведінкова або клієнт-центрована терапія) працює спеціаліст. Хоча способи досягнення мети можуть різнитися, важливим буде кінцевий результат терапії – прийняття втрати, примирення з нею, що дасть змогу послабити травматичну домінанту і налаштувати людину на реабілітаційний процес.

Технологія відновлення самоефективності через локалізацію причини втрати життєвих ресурсів особистості. Під локалізацією мається на увазі намагання чітко визначити джерело проблеми і не допустити поширення її руйнівної дії на особистість. Визначивши джерело послаблення життєвого тонусу особистості, значно легше працювати над відновленням її втрачених ресурсів. Така прицільність дає змогу виграти в часі, адже ми не генералізуємо проблему, а зосереджуємо наші зусилля на конкретній сфері.

Виявлені нами основні причини втрати життєвих ресурсів вказують на основні зони ураження, що потребують відновлення. Однією із зон ураження стає ціннісно-смислова структура особистості. Те, що було досі смисловою опорою і фундаментом для побудови основних життєвих стратегій особистості, видається тепер хитким і ненадійним. На руїнах ілюзій про стабільність і прогнозованість життя у людини з'являються численні сумніви, побоювання, розгубленість, тривожні очікування нових втрат. Ураження може стосуватися повністю всієї ціннісної структури або зачепити її частково.

Способи відновлення самоефективності. Актуалізація у людини її найвищої цінності через осягнення глибинного змісту та сенсу страждання; прийняття власних негативних станів як особистісних ресурсів; реконструкція наявних смислів чи побудова нових відповідно до змінених життєвих умов.

Ще одна причина зниження рівня самоефективності при переживанні втрати – неочікуваність стресового впливу, коли ситуація втрати виникає раптово, різко, несподівано, паралізуючи людину своєю неконтрольованою стихійністю, вводячи її у стан шоку, розгубленості, без-

діяльності, апатії. Тривале перебування в таких станах породжує ризик кристалізації образу втрати – укорінення образу втрати у свідомості людини, неможливість конструктивного опрацювання цієї втрати, її переінтерпретації та прийняття.

Ефективний спосіб відновлення самоефективності – сприяння задоволенню базових потреб особистості, зокрема потреби в безпеці, що позитивно впливає на стабілізацію психічного стану людини та відновлення її нормального функціонування. Забезпечення атмосфери спокою, мінімізація впливу будь-яких зовнішніх стресорів, релаксація – усе це запускає процеси самовідновлення.

У разі надмірної фіксації на образі втрати, що з часом може соматизуватися в тілі у вигляді хвороби, необхідно звернутися по комплексну допомогу. Зокрема, спеціаліст може дати рекомендації щодо застосування тілесних практик для зняття напруження, відповідних дихальних і релаксаційних вправ. Коли ж напруженість і тривожність буде послаблено, можна перейти до більш складних технік роботи: роботи з переконаннями, пошуку сенсу, написання оновленої життєвої історії.

Ще однією причиною втрати життєвих ресурсів є неадекватна самооцінка, коли людині важко оцінити життєву ситуацію об'єктивно, без викривлень. Так, низька самооцінка посилює невпевненість у собі, зневіру щодо можливості виходу з проблемної ситуації, породжує сумніви щодо досягнення успіху; у разі ж завищеної самооцінки людина, навпаки, переоцінює свої можливості, не бажає приймати допомогу інших – через гордощі "я сам (сама)" прохання про допомогу видається їй чимось принизливим і немислимим.

Способи відновлення самоефективності. Робота над самооцінкою (аби вона стала адекватною), визначення рівня домагань людини, з'ясування її наявних та потенційних ресурсів – усе це дасть змогу об'єктивувати реальну життєву ситуацію особистості, узгодити її конфліктні сторони, провести верифікацію особистісних цілей, переосмислити базові цінності, відмовитися від запозичених, "модних" і "трендових", актуалізувати щось своє, унікальне, нове. У випадку низької самооцінки доречно практикувати мистецтво "малих кроків", що полягає в щоденній практиці самозвітування: хоча б 5 хвилин перед сном виділяти для цілісного пригадування дня, що минув (усі події, вчинки, переживання, емоції, рішення, ідеї, дії), з обов'язковою умовою помітити чи знайти хоч щось, за що людина могла б себе похвалити, чим могла б пишатися, що б її надихнуло або приємно вразило, здивувало, підштовхнуло до дій. У випадку завищеної самооцінки, коли власні сили і ресурси значно переоцінені, людина в самостійній боротьбі із складною життєвою ситуацією ризикує стати її жертвою через емоційне вигорання, фізичне та емоційне виснаження, неминучість розчарування та застрягання в ілюзіях. За таких умов корисною буде практика прохання про допомогу

як щоденний ритуал терміном хоча б на тиждень (а краще – на місяць). Це дасть змогу змінити звичні способи взаємодії з оточенням, усвідомити переваги нових поведінкових практик через поєднання і долучення до потужного соціального ресурсу.

Ще однією важливою причиною зниження рівня самоефективності особистості є нефункціональні ресурси – наявні ресурси в життєвому просторі особистості, які вона не використовує з різних причин: не помічає через надмірну фіксацію на втраті, не усвідомлює, знецінює, вважає дріб'язковими, неважливими, надуманими або ж, навпаки, нереальними, недосяжними.

Способи відновлення самоефективності. Робота з ресурсами особистості: фізичними, матеріальними, соціальними, психологічними, духовними. Передусім людина має усвідомити всі наявні ресурси, відповівши на низку запитань: Що я маю на сьогодні? Що після втрати залишилося зі мною? Які в мене сильні сторони? Що я можу використати прямо зараз? Хто мене оточує? До кого я можу звернутися по допомогу саме зараз? Що я можу зробити прямо зараз? Наступним кроком буде визнання функціональності цих ресурсів у конкретній життєвій ситуації. Далі слід виділити найбільш значущі та цінні ресурси, обміркувати можливість їх застосування та інтеграції. Якщо ж наявних ресурсів, здатних допомогти людині в складній життєвій ситуації, недостатньо, потрібно шукати потенційні ресурси, подбати про забезпечення їх доступності та швидкості застосування.

Важливим ресурсом для підвищення рівня самоефективності особистості є досягнуті нею в минулому успішні результати. Активація спогадів про перемоги, реальний успішний досвід протистояння труднощам і випробуванням підвищує позитивні очікування особистості та активує її віру у свої можливості. Моделювання яскравих образів успіху також дає змогу підвищити рівень самоефективності людини.

Важливим ресурсом для відновлення рівня самоефективності особистості є опосередковані переживання, коли людина завдяки досвідові успіху чи поразки інших людей може пережити щось подібне. Ефективними в цьому випадку можуть бути групи взаємодопомоги різного профілю (наприклад, для батьків, які втратили дитину). Група має сильний ефект співпереживання важкої події втрати, надає необхідну підтримку та активує в учасників процеси відновлення, пропонуючи різні способи розв'язання проблеми, ділиться успішним досвідом подолання криз, дає людині відчуття належності, надію, упевненість, що її розуміють, що вона не сама у своєму горі.

Не варто ігнорувати такий корисний ресурс, як словесне переконування, адже недаремно кажуть, що сила слова може як знищити, так і зцілити, надихнути, відродити до життя. Рівень самоефективності може значно підвищитися, якщо значуща для особистості людина

запевнить її в тому, що вона здатна успішно впоратися з конкретною ситуацією, що в неї вірять і не сумніваються в її спроможності подолати труднощі і досягнути успіху.

Медійні технології відновлення самоефективності. Корисною є поступова, опосередкована, ненасильницька стимуляція внутрішньої активності людини при переживанні втрати за допомогою медійних засобів. Це може бути, наприклад, перегляд мотивувальних фільмів, відеосюжетів, телепроектів, що містять важливу інформацію і водночас ненав'язливо пропонують глядачеві альтернативні сценарії вирішення питання, пробуджують у людині бажання діяти – спочатку дистанційно, програючи новий сценарій у своїй уяві, а згодом і в реальності.

Ефективність таких способів впливу підтверджується невгасимим соціальним запитом на організацію відповідних соціальних медійних проектів на телебаченні, в радіоефірі. Зокрема, можемо згадати такі телепроекти, як "Герої не вмирають", "Будемо жити", "Захисник Вітчизни", покликані ознайомити суспільство з реальними історіями людей, яких не зламала війна, розповісти про їхній подвиг. Це реальні історії героїв, які дивують, захоплюють, надихають, мотивують, відроджують віру в людей, змушують повірити в неможливе, пробуджують бажання діяти, боротися і перемагати всупереч усім труднощам. Такі способи впливу є різновидом наративного підходу в роботі. Після перегляду реальних сюжетів людина приміряє свідомо або несвідомо ці ролі на себе, проговорює їх зі знайомими, програє у своїй уяві, що дає їй змогу розширити поле огляду своєї проблеми, побачити інші можливості, варіанти, сценарії, способи виходу зі складних життєвих ситуацій.

Висновки. Отже, розроблена стратегія відновлення самоефективності особистості поєднує три послідовні етапи роботи – діагностичний, організаційний, технологічний, кожен з яких відіграє важливу комплементарну роль у комплексній роботі над переживанням втрати та її можливими психологічними наслідками. Відновлення самоефективності особистості є стратегічно важливим напрямом соціально-психологічної реабілітації, ресурсом конструктивного переживання втрат спрямованим на підтримку і гармонізацію загальних показників фізичного й психологічного здоров'я людини.

Список використаних джерел

1. Шапошник, Д. О. (2011). Ресурси теорії самоефективності особистості у сучасній психології. *Вісник Харківського національного університету, Серія "Психологія"*, 937, 302–305.
2. Титаренко, Т. М. (2016). Личностное здоровье в условиях травматизации: поиск путей восстановления, *Теория и практика психотерапии: Исследования. Теория. Практика*, 3 (5), 7–13.
3. Титаренко, Т. М. (2016). Можливості підтримання та відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах довготривалої травматизації.

Особистість в умовах кризових викликів сучасності: матеріали методологічного семінару НАПН України (с. 42–51). Взято з http://lib.iitta.gov.ua/704987/.
4. Davis, C. G., & Nolen-Hoeksema, S. (2001). Loss and meaning: How do people make sense of loss? *American Behavioral Scientist*, 44, 718–735.
5. Davis, C. G., Wortman, C. B., Lehman, D. R., & Silver, R. C. (2000). Searching for meaning in loss: Are clinical assumptions correct? *Death Studies*, 24, 497–540.
6. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward to unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84 (2), 191–205.
7. Хьелл Л., & Зиглер Д. (1997). *Теории личности (основные положения, исследования и применение).* Санкт-Петербург: Питер-Пресс.

References

1. Shaposhnyk, D. O. (2011). Resursy teorii samoefektyvnosti osobystosti u suchasnii psykholohii [Resources of the theory of self-efficacy of the individual in modern psychology] *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu, Seriia "Psykholohiia",* 937, 302–305 (ukr).
2. Tytarenko, T. M. (2016). Lichnostnoye zdorovye v usloviyakh travmatizatsii: poisk putey vosstanovleniya [Personal health in conditions of traumatism: the search for ways of recovery], *Teoriya i praktika psikhoterapii: Issledovaniya. Teoriya. Praktika,* 3 (5), 7–13 (rus).
3. Tytarenko, T. M. (2016). Mozhlyvosti pidtrymannia ta vidnovlennia psykholohichnoho zdorovia osobystosti v umovakh dovhotryvaloi travmatyzatsii [Possibilities of maintenance and restoration of personality's psychological health in the conditions of long-term traumatization]. *Osobystist v umovakh kryzovykh vyklykiv suchasnosti: materialy metodolohichnoho seminaru NAPN Ukrainy* (pp. 42–51). Retrieved from: http://lib.iitta.gov.ua/704987/. (ukr).
4. Davis, C. G., & Nolen-Hoeksema, S. (2001). Loss and meaning: How do people make sense of loss? *American Behavioral Scientist*, 44, 718–735.
5. Davis, C. G., Wortman, C. B., Lehman, D. R., & Silver, R. C. (2000). Searching for meaning in loss: Are clinical assumptions correct? *Death Studies*, 24, 497–540.
6. Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward to unifying theory of behavioral change. *Psychological review*, 84 (2), 191–205.
7. Hjelle, L., & Ziegler D. (1997). *Teorii lichnosti (osnovnyye polozheniya, issledovaniya i primeneniye)* [Theories of personality (basic positions, research and application)] St. Petersburg: Piter-Press (rus).

© Мирончак К. В.

УДК 316.35

П. П. Горностай

ГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ДИНАМІКА СВІДОМОГО І НЕСВІДОМОГО ГРУПИ

Як базові в концепції групової взаємодії визначено категорії групової свідомості і групового несвідомого, що розглядаються як її суттєві чинники. Групову взаємодію в соціальних групах представлено як складну систему різноманітних процесів, що являють собою певне співвідношення групової динаміки і групової статики. Наголошується, що ці процеси закономірно супроводжують усі етапи життя групи і можуть відбуватися в умовах динамічної або статичної рівноваги. Автор виходить з того, що соціальна група на всіх етапах свого розвитку вирішує безліч різноманітних групових завдань (професійних, навчальних тощо), в основі яких лежить опрацювання (процесинг) групового психологічного матеріалу: нової інформації, емоцій та почуттів, дій, що мають місце в групі. Причиною проблемності визнається порушення балансу між усвідомленими і неусвідомленими чинниками взаємодії; при цьому спостерігається підсилення неусвідомленого компонента групової психіки, що супроводжується зростанням напруженості. Звертається увага на те, що на початковому етапі кризи група утримується в стані статичної рівноваги: психічна енергія, яка накопичується в таких умовах (переважно неусвідомлювана), витрачається на витіснення негативного когнітивного та емоційного матеріалу, а не на розв'язання суперечностей; вона може призвести до руйнівних для групи наслідків, але разом з тим може стати причиною виникнення паралельних процесів у групі, які, імітуючи розв'язання проблеми, послаблюють напруженість. Паралельні процеси пов'язуються з переробкою групової інформації, з якою група не справляється, а також із перенесенням у груповий процес проблематики з-поза меж групи. Обстоюється думка, що ці процеси можуть бути керованими завдяки застосуванню соціально-психологічних технологій.

Ключові слова: соціальна група, групова взаємодія, групова свідомість, групове несвідоме, динамічна групова рівновага, статична групова рівновага, опрацювання психологічного матеріалу, паралельний процес.

P. P. Gornostai

GROUP INTERACTION AS THE DYNAMICS OF THE GROUP CONSCIOUS AND UNCONSCIOUS

The categories of group consciousness and group unconscious are defined as basic ones in the group interaction conception and considered as its essential factors. Group interaction in social groups is presented as a complex system of various processes which represent a certain proportion of group dynamics and group statics. It is noted that these processes naturally accompany all stages of the group life and can proceed in conditions of dynamic or static equilibrium. The author proceeds from

the fact that social group at all stages of its development solves the set of different group tasks (professional, educational, etc.), which are based on the processing of the group psychological material: new information, emotions, and feelings, actions occurring in the group. The cause of the problem is recognized in the disbalance between conscious and unconscious factors of interaction; while it is observed an unconscious component strengthening of the group psychic which is accompanied by an increase in tension. Attention is drawn to that at the initial stage of the crisis the group is kept in a state of static equilibrium: mental energy, which is accumulated in such conditions (mostly unconscious), is spent on repression of the negative cognitive and emotional material, rather than on resolving contradictions; it can lead to destructive processes, but at the same time - it can be the cause of group parallel processes which weaken the tension by problem solving imitation. Parallel processes are associated with the processing of group information which are not coped by the group, as well as with the transfer of problems which are beyond the group process. It is argued that these processes can be controlled by socio-psychological technologies' usage.

Key words: social group, group interaction, group consciousness, group unconscious, dynamic group equilibrium, static group equilibrium, processing of psychological material, parallel process.

Постановка проблеми. Групова взаємодія є одним із ключових понять соціальної психології груп, оскільки описує широке коло процесів і станів, у яких перебувають групи різної величини, спрямування, рівня розвитку тощо. Проблема групової взаємодії не є абсолютно новою для вітчизняної та світової психологічної науки, але багато її аспектів залишаються недостатньо розробленими в сучасній соціальній психології. Незважаючи на розмаїття концепцій і теорій групової взаємодії, є спільні моменти, один з яких може бути пов'язаний з моделлю групової психіки. Перевага цієї моделі в тому, що вона дає змогу аналізувати найбільш істотні чинники групової взаємодії, що належать до групової свідомості та групового несвідомого.

Ми розглядаємо такі рівні групової психіки та пов'язані з ними феномени: 1) *інтрапсихічні*: групова ідентичність, груповий нарцисизм, гордість групи; групова інтеграція, згуртованість; 2) *інтерпсихічні*: групова взаємодія, сприймання групами самих себе та інших груп, групова неусвідомлювана лояльність, групова диференціація; 3) *метапсихічні*: групові феномени: стереотипи, упередження, міфи, групові символи, групові настановлення, групові захисні механізми, групові травми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Групова взаємодія – одне з ключових понять у світовій соціальній психології. У нашій концепції групової взаємодії ми спираємося на багато інших психологічних теорій та концепцій, що пояснюють групову взаємодію. Насамперед це теорія *групової динаміки* К. Левіна [1], яка фактично має спільний предмет з нашою концепцією, хоча, на нашу думку, недостатньо уваги приділяє неусвідомлюваним компонентам взаємодій, які перебувають у фокусі уваги наших досліджень.

Однією з базових для нашої концепції є модель *"групи як цілого"* (вона ще називається Тавістокська модель) У. Біона [2]. Ідеться, зокрема, про його модель рівня групових процесів і відповідних форм, у яких функціонує група, а саме "робочої групи" і "групи базових передумов". Значний інтерес для нас становлять також моделі "групової матриці" і "комунікаційної мережі" З. Фулкса [3], які фактично є системою комунікації в групах різного рівня. Дві останні концепції, що фактично репрезентують такий напрям, як груповий психоаналіз, не оминають увагою неусвідомлювані аспекти взаємодії, використовуючи, зокрема, поняття "групової душі" Фулкса.

Підхід, пов'язаний з іменем Я. Л. Морено [4], розвиває ідеї групової динаміки з дещо інших позицій, ніж школа К. Левіна. Метод *соціометрії* є інструментом, за допомогою якого можна досліджувати структуру груп і соціальних мереж різної величини. Теорія соціометрії використовує як одну з базових модель *"теле"*, яку фактично можна вважати моделлю групового несвідомого. Важливим складником підходу є метод *соціодрами* та практика роботи з міжгруповими конфліктами, соціальною напруженістю, наслідками колективних травм тощо. Цей метод, що спирається на потужну теоретичну базу, має справу з різноманітними формами групової взаємодії, у тому числі і неусвідомленими.

Неусвідомлювані аспекти групової взаємодії розглядаються з позицій *системного сімейного* і *трансгенераційного* підходів [5–7], коли досліджуються такі об'єкти, як сімейно-родові системи та процеси взаємодії, що в них відбуваються. Зокрема, вивчається явище неусвідомлюваної сімейної лояльності (І. Бозормені-Надь [7]), яке лежить в основі багатьох сімейних проблем і є одним з механізмів міжпоколінної передачі проблемної сімейно-родової інформації.

Одним з базових понять нашої концепції групової взаємодії є поняття *"групової ідентичності"*. Ми спиралися на результати, отримані колективом лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин під час роботи над теорією групової ідентичності щодо малих груп [8]. Бралися до уваги також результати інших досліджень, пов'язаних з близькими концепціями, серед яких теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела [9]. Поняття групової ідентичності можна розглядати в ширшому контексті теорії *групового несвідомого*. Над концепцією неусвідомлених чинників групової взаємодії наразі й працює наш колектив [10]. Цікавим напрямом нам видається, зокрема, вивчення феноменів дуальних явищ та паралельних процесів у групах [11].

Дослідження неусвідомлених аспектів групової взаємодії не обмежується переліченою проблематикою. Воно певною мірою торкається багатьох інших споріднених тем, наприклад теорії соціальної перцепції (Дж. Брунер [12]), теорії міжгрупового конфлікту (Д. Кемпбел

[13]), концепцій групової суб'єктності та групової рефлексії (В. Васютинський, А. Брушлинський, О. Донченко, В. Татенко, М. Найдьонов та ін.).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Аналіз досліджень групової взаємодії показує, що найменш дослідженою є проблематика групових психологічних феноменів, зокрема групового несвідомого. Натомість у роботах, присвячених вивченню групового несвідомого, недостатньо уваги приділяється аспектам взаємодії групових суб'єктів. Отже, до невирішених питань можна віднести проблематику, що лежить на перетині цих сфер. Одному з таких питань і присвячена наша стаття.

Мета статті: дослідити, як саме чинники свідомого і несвідомого впливають на особливості внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії в малих групах і групах більшого розміру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепція групової взаємодії охоплює досить велику систему категорій і понять. Базовою категорією є *групова взаємодія*. Під нею розуміють динамічну систему взаємовпливів, інформаційний та емоційний обмін, трансформацію структури та конфігурації групових суб'єктів, що супроводжується виникненням групових психологічних феноменів. Важливою характеристикою взаємодії є соціальна дистанція (соціальна близькість) між соціальними об'єктами (груповими суб'єктами), тобто певна сукупність вимірів, що утворюються завдяки близькості між ними. Крім базової категорії, використовуються більш вузькі поняття рольової, гендерно обумовленої, конкурентної та інших видів взаємодії.

Ще однією базовою категорією концепції є *соціальна група*. Вона охоплює велику кількість об'єктів, які класифікуються за рівнями: мікрогрупа (угруповання), мала група, середня група, велика група, глобальна група. Соціальними (груповими) суб'єктами (які слід вважати водночас і соціальними об'єктами для зовнішнього спостерігача) є не лише групи, а й індивіди, що можуть взаємодіяти між собою і з групами. До соціальних суб'єктів відносять усі види соціальних груп, а також різноманітні соціальні структури, що можуть вступати у взаємодію. Соціальним середовищем ми називаємо групу чи іншу соціальну структуру вищого порядку щодо групового суб'єкта (або соціального об'єкта) нижчого порядку, який перебуває всередині цього середовища.

Виокремлюють такі рівневі різновиди групової взаємодії: міжособову (між окремими особами, що належать до однієї групи); внутрішньогрупову (між мікрогрупами або іншими структурними угрупованнями, що відбувається в контексті більшої групи); особистісно-групову (між особою і групою, до якої вона належить, – наприклад, між лідером і групою); міжгрупову (між різними групами, що належать до однакових рівнів організації); міжгрупову (між групами, що належать

до різних рівнів організації, – наприклад, між командою і організацією, до якої ця команда належить); змішану – таку, що передбачає взаємодію трьох або й більше суб'єктів різних рівнів організації.

Групова взаємодія тісно пов'язана з таким поняттям, як *"рівновага в групі"*. Воно безпосередньо стосується до поняття групової динаміки, проте в нашій концепції динаміка розглядається лише як одна складова взаємодії і має бути доповнена поняттям "групова статика". *Групова динаміка* відображає будь-які зміни в конфігурації групи, в її соціометричній структурі, а *групова статика* характеризується різними видами рівноваги. У випадку динамічної рівноваги переважають свідомі (відносно контрольовані) чинники взаємодії, у групі відбувається досить ефективний інформаційний та емоційний обмін, група може розвиватися і вирішувати різноманітні завдання, що виникають у процесі її життєдіяльності. Стан статичної рівноваги характеризується переважанням неусвідомлених чинників, витіснених компонентів взаємодії. Він супроводжується зростанням напруженості в групі, яка не може бути усунутою через порушені процеси обміну. У випадку статичної рівноваги група може несвідомо протидіяти змінам, зумовленим динамічними процесами (наприклад, новій конфігурації групи через зміну складу чи статусу учасників).

Однією з базових у концепції є модель *групових меж*. Групові межі – це умова стабільності внутрішньогрупової структури і становища групи в соціальному середовищі. Порушення, руйнування, деформація цих меж або тиск на них спричинюють активізацію групових захисних механізмів як неусвідомлюваних чинників групової взаємодії. Можна виділити такі змістові види групових меж: предметно-когнітивні, соціометричні, емоційні. У "географії" групових меж ми розрізняємо зовнішні і внутрішні межі. Зовнішні межі (між групою і соціальним середовищем) є умовою існування групи в соціумі. Внутрішні межі (між угрупованнями, індивідами, груповими ролями, груповими феноменами) – це умова існування самої групи і збереження її самобутності, але водночас і причина можливих ускладнень внутрішньогрупової взаємодії.

Групові межі, що визначають її зовнішні межі і внутрішню структуру, є не лише формою відображення видимої конфігурації групи. Вони – умова автономності учасників внутрішньогрупової взаємодії (індивідів, мікрогруп тощо), оскільки зберігають ті психологічні реальності, у яких ці суб'єкти перебувають. Однією із форм цих реальностей є групові стереотипи та упередження, які можуть заважати розв'язанню групових та індивідуальних психологічних проблем. Особистісні межі (між особистістю і малою групою як середовищем, у якому перебуває особистість) є умовою збереження особистісної автономності.

Важливим чинником групової взаємодії є *групове ставлення*, тобто взаємна соціально-психологічна позиція (або в ширшому сенсі –

відношення) соціальних суб'єктів один до одного і до самих себе. У груповій взаємодії ми насамперед розглядаємо ставлення одних учасників до інших, тобто аналізуємо симпатії, антипатії, феномен "теле" тощо. Різновидом групового ставлення є лояльність, довіра учасника до групи, до якої він належить. Серед неусвідомлюваних компонентів цих феноменів слід виділити *незриму лояльність* (І. Бозормені-Надь [7]), а також *групові переноси* між учасниками. Вони проявляються в емоційних процесах, пов'язаних не з реальними подіями і вчинками, а з минулим досвідом. Можна розглядати і зворотне ставлення групи до індивіда, прийняття людини групою, що створює відчуття безпеки, довіри, сприятливий емоційний клімат тощо.

Окрему увагу слід звернути на ставлення людини чи групи до себе як до учасника групових процесів. Воно базується на потребі у визнанні, прихильності і може бути підсиленим невпевненістю (аж до комплексу меншовартості, який можна розглядати не лише на рівні індивіда, а й на рівні малих, середніх і навіть великих груп). Соціометричне змагання спрямоване на досягнення групою визнання в різноманітних статусних ролях, серед яких вершину соціометричної структури утворюють такі три статусні ролі, як лідер, зірка, авторитет (або їх поєднання). Усе це проявляється в різноманітних проблемах лідерства, влади, конкуренції тощо.

На рівні міжгрупової взаємодії можна розглядати ставлення одних груп до інших, ставлення членів однієї групи (підгрупи) до іншої групи і до її членів, а також ставлення до групи (підгрупи), до якої належить індивід. Тут ставлення може бути критерієм розподілу груп на так звані *інгрупи*, тобто "свої" щодо індивіда (з якими він себе ідентифікує), і *аутгрупи*, тобто групи "чужинців". З останніми ідентифікація не відбувається, навпаки – можливі процеси активного дистанціювання, особливо в періоди загострення міжгрупових суперечностей, що супроводжується одночасним зростанням групової ідентичності в інгрупі.

Кожна група на всіх етапах свого розвитку перебуває в різноманітних процесах життєдіяльності, які охоплюють різні форми групової взаємодії. Група переживає процеси *диференціації* та *інтеграції*, внаслідок яких відбувається структурування групи, формування групових меж та утворення вертикальної соціометричної структури групи. Спостерігається формування групової атрибутики, міфології, історії. Постають питання керування групою, врегулювання стосунків між учасниками взаємодії.

Група вирішує безліч різноманітних групових завдань (професійних, навчальних тощо), в основі яких лежить опрацювання (процесинг) групового психологічного матеріалу. Насамперед це обмін інформацією, емоціями і діями між учасниками (між індивідами, між мікрогрупами, між групою і зовнішніми суб'єктами, між лідером і групою тощо). Від-

бувається не просто обмін – групові суб'єкти певним чином опрацьовують внутрішню і зовнішню інформацію, яка відтак стає надбанням групи. Опрацьовується також емоційний матеріал (емоції та почуття учасників взаємодії). Ці процеси можна метафорично назвати *"психологічним метаболізмом"* за аналогією до обміну речовин і процесів засвоєння біологічного матеріалу організмом.

Іноді можна спостерігати порушення нормальних процесів групової взаємодії. Такі порушення супроводжуються кризами групової взаємодії, які можуть розгортатися як тоді, коли рівновага в групових процесах є, так і тоді, коли її з якихось причин немає. Наявність рівноваги не означає, що процес функціонування групи обов'язково буде спокійним і продуктивним. Ознакою проблемності групи (або етапу її розвитку) є баланс (або його порушення) між усвідомленими і неусвідомленими чинниками взаємодії. Про проблемність свідчить стрімке посилення неусвідомленого компонента групової психіки, що супроводжується зростанням групової напруженості. На початковому етапі кризи група утримується в стані статичної рівноваги. Значна психічна енергія, яка накопичується в таких умовах (переважно неусвідомлювана), витрачається на витіснення негативного когнітивного та емоційного матеріалу, а не на розв'язання суперечностей. Сплеск цієї енергії може призвести як до виникнення руйнівних для групи явищ, так і до розгортання в ній паралельних процесів.

З такими труднощами група стикається у тих випадках, коли вона не може ефективно опрацьовувати психологічний матеріал, з яким доводиться мати справу, тобто коли порушується психологічний метаболізм. Наприклад, група або її окремі члени не здатні сприйняти інформацію, яка суперечить їхнім власним стереотипам та упередженням; не можуть прийняти емоції та почуття інших, які занадто сильні або зачіпають якісь болючі сфери; група неспроможна впоратися з діями учасників. Важливим індикатором цих негараздів є відчуття порушення групових меж різними груповими суб'єктами (від особистості до групи в цілому). Загроза порушення меж є чи не найсильнішим чинником, що запускає динамічні процеси і стає причиною переживання групової травми. Групові (колективні) травми можуть зумовлюватися і зовсім іншими причинами, у тому числі група може дістати колективну травму вищого рівня, що також призводить до порушення нормального функціонування групи.

Посилення динамічних процесів може спричинятися зміною складу, конфігурації групи, що викликає, відповідно, емоційні реакції. Причини ускладнень часто пов'язані із закономірностями групової перцепції (порушення балансу між процесами формування "образу ворога" та "ідеалу" в особі будь-якого групового суб'єкта). У таких ситуаціях можуть помітно активізуватися процеси переносу – учасників

одне на одного і на лідера (керівника). В окремих випадках може проявлятися загальне невдоволення лідером чи процесами в групі, конкуренція членів групи між собою і з лідером. Окрема особа в групі також може стати "каталізатором" групових процесів, з різних причин провокуючи групову динаміку в малій групі: суперництво з лідером, перенос на лідера тощо. Досить поширеним способом неефективного опрацювання психологічного матеріалу є психологічні, або транзакційні, ігри (за Е. Берном), що характеризують брак психологічної близькості в групі.

Як вийти з такої ситуації? Один з ефективних способів подолання негативних проявів групової взаємодії – *трансформація статичної рівноваги в динамічну* за рахунок переведення частини неусвідомлених компонентів на свідомий рівень (проявлення психологічних ігор, обережне зняття групових захисних механізмів, безпечне вивільнення заблокованих емоцій і завершення витіснених емоційних процесів). Для цього є чимало засобів: наприклад, у малих навчальних і терапевтичних групах це можуть бути методи групової дискусії, методи дії (одним з яких є соціодрама). Якщо група не здатна подолати негативні прояви групової взаємодії і забезпечити нормальний психологічний метаболізм, у ній починають діяти паралельні процеси, які можна розглядати як специфічні неефективні способи процесингу групових проблем.

Для всіх *паралельних процесів* характерне одночасне існування двох або й більше реальностей, серед яких одна часто є більш усвідомленою, а інші стосуються сфери групового несвідомого. Різні паралельні реальності можуть по-різному стосуватися до ситуації "тут і тепер", причому одна з них часто торкається речей, безпосередньо не пов'язаних з актуальною ситуацією. Але паралельні процеси можуть належати і до одного рівня актуальності та усвідомленості. Приклади таких процесів: одночасне функціонування різних ролей людей у групі; функціонування неформальної мікрогрупи всередині малої групи.

Один із типів паралельних процесів пов'язаний з формою опрацювання групової інформації (зовнішньої або внутрішньої), з якою група не справляється. Сприйняття групою суперечливої соціальної інформації може актуалізувати групові *захисні механізми*, які трансформують цю інформацію. Проте замість обробки (процесингу) цієї інформації до рівня, на якому група могла б її сприймати, не допускаючи руйнування основних групових характеристик (ідентичності групи, групових меж тощо), відбувається її спотворення, заперечення, витіснення. При цьому порушується динамічна рівновага в групі, але група не усвідомлює справжньої причини, а фокусує увагу на інших, ситуативних чинниках, що починають впливати на групову взаємодію. Виникає паралельний процес (рис. 1), у якому реалізується нова групова активність, спрямована на відновлення динамічної рівноваги, сприятливого емоційного стану групи, групових меж тощо.

Нова взаємодія може справляти враження ефективного опрацювання групових проблем, але насправді проблема залишається нерозв'язаною, оскільки її неможливо розв'язати на рівні трансформованої групової реальності, не зачіпаючи ті реалії, які були витіснені або трансформовані, тобто усунуті з актуального життя групи. Така ситуація може виникати внаслідок групової травматизації, коли травма стає занадто сильною для групи. Прикладом такого типу паралельних процесів є групові міфи, стереотипи, упередження, які демонструють нову, більш зручну реальність, до якої групі набагато легше пристосуватися.

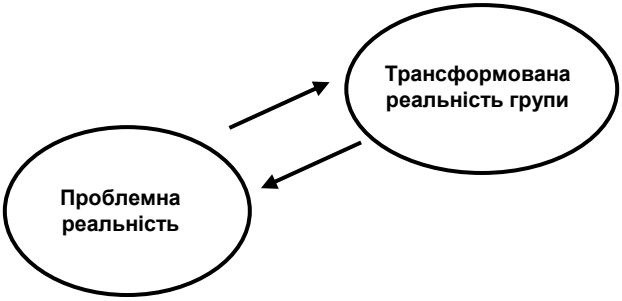

Рис. 1. Паралельний процес у формі групових захисних механізмів

Інший тип паралельних процесів пов'язаний з перенесенням у груповий процес проблематики, що лежить поза актуальною сферою життя групи (поза простором і часом групи, але в полі її несвідомого). Їхнім джерелом є актуалізація неусвідомлюваної інформації, що перебуває в груповому несвідомому. Але ця інформація не усвідомлюється, а стає каталізатором нової реальності, що проявляється в збуреннях групової динаміки, зростанні проблемності групової взаємодії (рис. 2). Наприклад, учасники взаємодії починають відчувати зміни у ставленні до інших, відтак виникає потреба з'ясовувати стосунки, захищати свої межі, відстоювати певні цінності, які здаються порушеними.

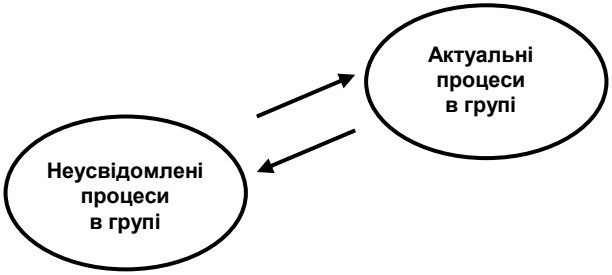

Рис. 2. Паралельний процес у формі групових переносів

Причини цих процесів можуть бути пов'язані з історіями життя членів групи, з історією групи, у тому числі до входження в групу людей, задіяних у цьому паралельному процесі. Такі феномени можуть проявлятися внаслідок актуалізації групою колективної травми вищого рівня (більшої групи) і відносно віддаленої в часі. Принциповим є те, що ці проблемні джерела не були свого часу опрацьовані на індивідуальному й груповому рівні і створюють в актуальній ситуації нові проблемні зони напруження, що потребують зменшення її психологічної сили. Часто паралельний процес провокується якоюсь актуальною подією, що розблоковує "законсервовану" проблему, і та своєю енергією починає посилювати актуальний процес.

Прикладами таких процесів є *переноси і контрпереноси* між членами групи, які проявляються в міжособовій взаємодії в групі. Можливі і групові переноси, тобто такі процеси, де суб'єктом є не індивід, а група (наприклад, коли одна група бачить в іншій "образ ворога"). До цього типу паралельних процесів можна віднести й класичні перенос і контрперенос, що відбуваються в психотерапевтичному полі, а також взаємодію супервізора і фахівця, в якій, крім актуальної моделі, неявно проявляється процес взаємодії фахівця і його клієнта.

До окремого типу ми відносимо так звані *керовані паралельні процеси*, тобто цілеспрямоване створення нових реальностей засобами соціально-психологічних технологій (рис. 3). Типовим варіантом є їх моделювання у терапевтичному просторі і часі, наприклад, за допомогою методів дій. Це відтворення особистісних ситуацій (психодрама) або соціальних ситуацій (соціодрама), які стосуються інших реальностей, подій, переживань (відмінних від тієї групи, де ця дія відбувається). Аналогічно моделюється сімейна система в групі системних розташувань. Подібні паралельні процеси можуть відбуватися і під час індивідуальної психотерапії, наприклад у роботі з віковою регресією (коли моделюється ситуація з раннього дитинства клієнта). На відміну від розглянутих вище, у терапевтичному часі і просторі такі процеси сприяють більш ефективному розв'язанню проблем.

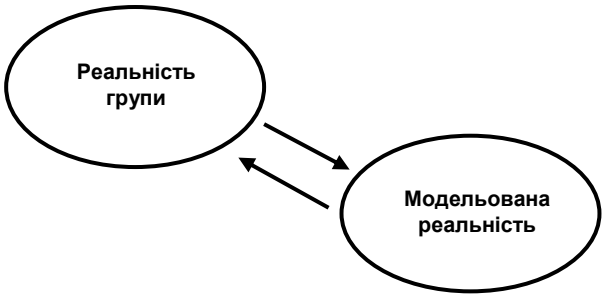

Рис. 3. Паралельний процес як моделювання інших реальностей

До керованих паралельних процесів можна віднести і створення паралельних реальностей засобами інформаційних технологій. Сьогодні ми є свідками того, як ці технології використовуються в інформаційних війнах, і це стало наразі гострою проблемою сучасності. Проте такі засоби впливу використовувалися і раніше, ще з давніх часів. У такий спосіб створювалися не лише суспільні та політичні міфи, які ставали зброєю в інформаційних війнах і політичній боротьбі, а й історичні міфи, включаючи стародавню міфологію, яка (особливо така її складова, як героїчний епос) ставала чимось на кшталт "паралельної історії".

Концепція групової взаємодії, звичайно, не вичерпується розглянутими вище напрямами. Вона знайшла своє втілення і в інших аспектах, які активно розробляють співробітники нашої лабораторії. Так, Л. Чорна, досліджуючи проблеми рольової взаємодії в малих групах старшокласників, запропонувала класифікацію чинників рольової взаємодії на основі таких вимірів: об'єктивні – суб'єктивні, зовнішні – внутрішні, свідомі – несвідомі. В основу створеної нею моделі, що відображає інтерпретації особливостей рольової взаємодії члена групи, покладено континуум рольових ідентифікацій особи в малій групі: від рольової людини до суб'єкта ролей. На вищому, суб'єктному, рівні рольової взаємодії людина має сформовану ідентичність, вона здатна контролювати власні межі особистості, зберігати дистанцію щодо чужих ролей, узгоджувати власні рольові домагання з груповими очікуваннями. Це уможливлює єдність та узгодженість вияву великої кількості ролей людини та індивідуальний характер їх виконання [14].

У дослідженні Г. Циганенко виділено сутнісні відмінності форм конфліктної взаємодії, показано, що в конкуренції і змаганні, на відміну від суперництва, допускається контакт і встановлення правил. Дослідниця розрізняє особовий вимір конкурентної взаємодії (у якій відомі конкретні суб'єкти) і безособовий (що генералізується на більшість взаємодій). Інший вимір дає змогу говорити про "досконалу" конкуренцію (що передбачає рівноправність сторін, де є межі недозволеного) і "недосконалу" (якій притаманне придушення активності інших, щоб досягти своїх приватних цілей чи інтересів). Третій вимір відображає виокремлення "невротичної" конкуренції (коли руйнівний аспект, прагнення до перемоги переважають над творчим підходом) і "здорову", "нормальну" (якій притаманне самовдосконалення і саморозвиток, настановлення чесності щодо суперників, здатність до творчості та співпраці) [15].

Предметом дослідження О. Коробанової стала групова взаємодія в новостворених групах. Групова взаємодія вивчалася з позицій концептуального підходу – як системне багатопросторове явище в інтрасуб'єктному, інтерсуб'єктному та соціальному просторах. Розроблена дослідницею концептуальна модель групової взаємодії в новостворених групах

поєднує статусно-позиційні, дистанційно-емоційні та ціннісно-експектаційні аспекти рольової комунікації. Для емпіричного обґрунтування моделі було використано спеціально створену методику піктографічного малювання простору та дистанцій у новоствореній групі. Авторка концепції обстоює думку, що групова взаємодія відбувається на перетині внутрішніх світів учасників взаємодії та передбачає утворення міжсуб'єктності спільного простору взаємодії як характеристики групового психологічного поля [16].

Структуру гендерно зумовленої групової взаємодії, яка охоплює свідомий і несвідомий контенти, досліджувала О. Плетка. Було виявлено, що цей контент залежить від особистісних характеристик учасників малих груп і стереотипних уявлень щодо особливостей взаємодії, притаманних суспільству. Гендерна поведінки в малих групах може бути різною; тобто є підстави говорити про особливості групової поведінки в гомогенних (чоловічих або жіночих) і гетерогенних групах. У гомогенних жіночих групах переважають активна позиція, довіра та емоційна близькість, у чоловічих – вільне висловлення думок, готовність до взаємодії та бажання йти за лідером. У гетерогенних групах чітко виражені активна позиція, креативність, здатність відстоювати свої інтереси та прагнення до обміну думками; потреба в увазі з боку протилежної статі у жінок, створення ними коаліцій та продуктивність взаємодії; демонстрація чоловіками власної гендерної ідентичності, креативність та здатність відстоювати свої інтереси [17].

Висновки. Групова взаємодія в соціальних групах є складною системою різноманітних процесів, які закономірно супроводжують усі етапи існування групи (від створення до розпаду). Ці процеси пов'язані з груповою свідомістю і груповим несвідомим. Особливе значення мають притаманні всім формам та елементам взаємодії неусвідомлювані групові явища, без яких не може існувати група будь-якого рівня і спрямування. Вони приховують у собі великі ризики, але водночас можуть ставати потужним ресурсом функціонування та розвитку групи й особистості в групі. До таких явищ належать, зокрема, паралельні процеси в групах, що є індикаторами порушення балансу між свідомими і несвідомими чинниками в умовах, коли група не може ефективно опрацьовувати психологічний матеріал, з яким має справу.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей різноманітної феноменології, яка супроводжує проблемну групову взаємодію в складних соціальних ситуаціях.

Список використаних джерел

1. Левин, К. (2000). *Теория поля в социальных науках*. Санкт-Петербург: Речь.
2. Бион, У. Р. (2008). *Научение через опыт переживания*. Москва: Когито-Центр.

3. Foulkes, S. H. (1986). *Gruppenanalytische Psychotherapie. Der Begründer der Gruppentherapie über die Entwicklungsstationen seiner Methode in Theorie und Praxis*. Frankfurt: Fischer.
4. Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
5. Бейкер, К., & Варга, А. Я. (Ред.) (2005). *Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика*. Москва: Когито-Центр.
6. Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
7. Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. V. (1984). *Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy*. New York: Brunner/Mazel, U.S.A.
8. Горностай, П. П. (Ред.) (2014). *Психологія групової ідентичності: закономірності становлення*. Київ: Міленіум.
9. Robinson, W. P. (Ed.) (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
10. Горностай, П. П. (Ред.) (2018). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
11. Горностай, П. П. (2017). Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології,* 39 (42), 131–144.
12. Bruner, J., & Tagiuri, R. (1954). The perception of people. In G. Lindzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology* (pp. 624–654). London.
13. Кэмпбелл, Д. Т. (1979). Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность: эволюционный аспект. В М. И. Бобнева, Е. В. Шорохова (Ред.), *Психологические механизмы регуляции социального поведения* (с. 76–102). Москва: Наука.
14. Чорна, Л. Г. (2017). Когнітивні та емоційні складники процесу регуляції рольової взаємодії. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10, 232–248.
15. Циганенко, Г. В., & Кухарук, О. Ю. (2016). Соціально-психологічне осмислення конфліктів між цивільними і військовими у ході групової взаємодії. *Проблеми політичної психології,* 4 (18), 24–39.
16. Коробанова, О. Л. (2017). Особливості рольової комунікації в новостворених групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології,* 39 (42), 145–159.
17. Плетка, О. Т. (2017). Феминность и маскулинность в оценке гендерных ролей. В *International Scientific Conference "Topical Issues of Science and Education" (July 17, 2017, Warsaw, Poland)*, 6, 36–42.

References

1. Levin, K. (2000). *Teoriya polya v sotsialnykh naukakh* [Field theory in social sciences]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
2. Bion, U. R. (2008). *Naucheniye cherez opyt perezhivaniya* [Learning from Experience]. Moscow: Kogito- Tsenter Publ. (rus).
3. Foulkes, S. H. (1986). *Gruppenanalytische Psychotherapie. Der Begründer der Gruppentherapie über die Entwicklungsstationen seiner Methode in Theorie und Praxis*. Frankfurt: Fischer (germ).

4. Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
5. Beyker, K., & Varga, A. Y. (Eds.) (2005). *Teoriya semeynykh sistem Myurreya Bouena. Osnovnyye ponyatiya, metody i klinicheskaya praktika* [Murray Bowen's theory of family systems. Concepts, methods and clinical practice]. Moscow: Kogito-Tsenter Publ. (rus).
6. Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnyye svyazi, semeynyye tayny, sindrom godovschhiny, peredacha travm i prakticheskoye ispolzovaniye genosotsiogrammy* [Syndrome ancestors. Transgenerational relations, family secrets, anniversary syndrome, transfer of injuries and the practical use of genosociogramm]. Moscow: Institute of Psychotherapy Publ. (rus).
7. Boszormenyi-Nagy, I., & Spark, G. V. (1984). *Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy*. New York: Brunner/Mazel, U.S.A.
8. Gornostay, P. P. (Ed.) (2014). *Psykholohiya hrupovoi identychnosti: zakonomirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of establishment]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
9. Robinson, W. P. (Ed.) (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
10. Gornostai, P. P. (Ed.) (2018). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD (ukr).
11. Gornostai, P. P. (2017). Kontseptsiia paralelnykh protsesiv u navchalno-terapevtychnykh hrupakh [Concept of parallel processes in educational-therapeutic groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 39 (42), 131–144 (ukr).
12. Bruner, J., & Tagiuri R. (1954). The perception of people. In G. Lindzey (Ed.), *Handbook of Social Psychology*, Vol. 2 (pp. 624–654). London.
13. Campbell, D. T. (1979). Sotsialnyye dispozitsii individa i ikh gruppovaya funktsionalnost: evoliutsyonnyy aspekt [Social disposition of the individual and group functionality: the evolutionary aspect]. In M. I. Bobneva, E. V. Shorohova (Eds.). *Psikhologicheskiye mekhanizmy regulyatsii sotsialnogo povedeniya* [Psychological mechanisms of regulation of social behavior] (pp. 76–102). Moscow: Nauka Publ. (rus).
14. Chorna, L. H. (2017). Kohnityvni ta emotsiini skladnyky protsesu rehuliatsii rolovoi vzaiemodii [Cognitive and emotional components of the process of regulation of role interaction]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 10, 232–248 (ukr).
15. Tsyhanenko, H. V., & Kukharuk, O. Yu. (2016). Sotsialno-psykholohichne osmyslennia konfliktiv mizh tsyvilnymy i viiskovymy u khodi hrupovoi vzaiemodii [Socio-psychological comprehension of conflicts between civil and military during the group interaction]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 4 (18), 24–39 (ukr).
16. Korobanova, O. L. (2017). Osoblyvosti roliovoi komunikatsii v novostvorenykh hrupakh [Perculiarities of role communication in newly formed groups]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 39 (42), 145–159 (ukr).
17. Pletka, O. T. (2017). Feminnost i maskulinnost v otsenke gendernykh roley [Femininity and masculinity in assessing gender roles]. In *International Scientific Conference "Topical Issues of Science and Education" (July 17, 2017, Warsaw, Poland)*, 6, 36–42 (rus).

© Горностай П. П.

УДК 316.35.023.4

Л. Г. Чорна

ГРУПОВИЙ МІФ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

Поряд з колективним та індивідуальним міфами є ще й груповий міф як розгорнутий наратив історії групи та продукт дії захисних групових механізмів у складних соціальних ситуаціях. Груповий міф виникає за певних соціально-психологічних умов, серед яких: наявність історії групи як відображення певного часового проміжку її розвитку, достатнього для створення наративів про власні цінності, діяльність, досягнення; потреба в збереженні єдності членів групи та її ідентичності; потреба в забезпеченні функціонування групи та керування нею; існування загрози цілісності групи і як реакція на цю загрозу – згуртування групи та зменшення соціальної дистанції між її членами, зростання частки колективних форм прийняття рішень та поведінки. Імовірність виникнення міфу зростає в складних соціальних ситуаціях, особливо в кризових і травматичних, коли людина неспроможна діяти звичним способом, а інформація сприймається нею некритично. У таких ситуаціях актуалізується історична пам'ять спільноти, залучається досвід розв'язання соціальних проблем попередніми поколіннями, а здатність людини впливати на хід подій істотно зменшується, через що вона готова, аби розв'язати проблему, навіть повірити в неймовірне. У міфі як засобі долання групою складних соціальних ситуацій можна виокремити такі складники: когнітивні, що окреслюють ступінь визначеності ситуації для членів групи; емоційні, завдяки яким вдається зменшити їхню тривожність і невпевненість; настановчо-регулятивні, котрі спрямовують діяльність групи на перетворення й долання перешкод соціальної дійсності. Відображення складних соціальних ситуацій представниками окремих соціальних і професійних груп у продуктах групової творчості, зокрема в міфі, є перспективним напрямом психологічних досліджень.

Ключові слова: мала група, ідентичність групи, групова феноменологія, груповий міф, складні соціальні ситуації, групова взаємодія, групова динаміка.

L. H. Chorna

GROUP MYTH AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

Along with collective and individual myths, there is the group myth, which stands for extended narratives of a group together with results of the group's defense mechanisms' actions in difficult social situations. A group myth emerges under certain socio-psychological conditions, such as history of a group is being reflected as a certain time interval of its development, sufficient to produce narratives about group's own values, activity, achievements; demand for maintenance of group unity and identity of its members; need for providing of group functioning and management; existence of threats to group integrity with consequent group cohesion and reduction of social distance between its members; increased share of collective forms of decision making and behavior. Chances for a myth to arise increase in difficult social situations, especially crisis and traumatic ones, when a human being is helpless to operate within his/her usual framework, and information is perceived very uncritically. Historical group memory mainstreams in such situations, social problems are intended to be

solved via the experience of previous generations, and a person's ability to influence the course of events substantially diminishes. The latter results in a person's readiness even to believe in unbelievable, if it helps to solve a problem. Following components could be distinguished when analyzing myth as a mean of group coping in difficult social situations: cognitive, which outline situational certainty for group members; emotional, intended to decrease members' anxiety and uncertainty; instructional and regulatory ones for discipline, orienting group activity towards transformation and overcoming of obstacles from social reality. Reflection of difficult social situations by representatives of separate social and professional groups, implemented into products of group work, particularly group myth, makes a promising direction of psychological researches.

Key words: small group, group identity, group phenomenology, group myth, difficult social situations, group interaction, group dynamics.

Постановка проблеми. Мала група, потрапляючи в складні соціальні ситуації, продукує специфічну групову феноменологію, виробляє власні психологічні засоби захисту від цих труднощів. Якщо сила впливу соціальної ситуації на групу перевищує певний критичний рівень, то це відображається в переживаннях членів групи не просто як напруженість, стрес або конфлікт, а власне як криза або травма. У результаті група втрачає адаптивний потенціал, здатність правильно відображати соціальну дійсність, через що виникають групові ілюзії в її сприйнятті. Формується соціально-психологічне підґрунтя для утворення групової міфології. Однак у складних соціальних ситуаціях міф може виконувати в групі не лише захисну, а й дієво-перетворювальну, наснажувальну та інтегрувальну функції.

Виникнення групових упереджень, бар'єрів, ілюзій, міфів як наслідків міжгрупової та внутрішньогрупової взаємодії в складних соціальних ситуаціях призводить до соціальних непорозумінь, несправедливих звинувачень, конфліктів. Водночас під впливом складних соціальних ситуацій члени групи згуртовуються, діють синергетично та досягають результатів діяльності, яких неможливо було б досягти за інших обставин. Чому вектор групової взаємодії в одних випадках має негативну громадську спрямованість, а в інших позитивну – питання, яке становить не лише науковий інтерес, а й практичну потребу сучасного українського суспільства. Наразі груповий міф є одним із найбільш цілісних, аутентичних і найменш досліджених психологічних феноменів групової взаємодії. Тому визначення особливостей психологічної феноменології групової взаємодії в соціально-психологічних умовах, які характеризуються певним рівнем складності, – актуальне суспільне, соціальне значуще завдання наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виділення не розв'язаних раніше частин загальної проблеми. Якщо розглядати функціонування міфів у соціальному просторі, то, безумовно, у проміжку між

колективним рівнем (рівнем великих соціальних груп, народів, етносів, спільнот) і індивідуальним рівнем, де конструюється особистісний міф конкретної людини, має бути й груповий міф. На сьогодні найбільш досліджуваним і, напевно, єдиним науково ідентифікованим різновидом групового міфу є сімейний міф [1]. Але ж до групових міфів можуть належати їй будь-які інші міфи, які функціонують на рівні малої групи: міфи виробничих і наукових колективів, навчальних груп, професійних груп і груп, об'єднаних спільними місцем проживання та господарством по забезпеченню помешкань (наприклад, ОСББ, кооперативних дачних об'єднань) тощо. З'ясування специфіки функціонування міфів у цих соціальних групах, безумовно, розширить наукові уявлення про функціонування малої групи в складних соціальних ситуаціях.

Автор терміна "сімейний міф" – італійський дослідник А. Феррейра [2]. Ідея ж функціонування міфу як специфічного групового феномену належить П. Горностаю [3], який розглядає груповий міф як один із механізмів підтримки ідентичності групи. Сюжет міфу може стосуватися історії виникнення групи і її творця, загрози цілісності і втрат унаслідок взаємодії групи із соціальним середовищем, внутрішньогрупових подій та стратегій подолання кризових для існування групи ситуацій. Важливо відзначити, що, коли розбіжність міфу з реальними фактами все ж таки виявляється, група схильна більше вірити міфу, ніж фактам. Такі основні положення розуміння групового міфу за П. Горностаєм, звідки випливає практична значущість дослідження цього феномену, а саме: процес відновлення когніцій достовірного, а не ілюзорного відображення соціальної дійсності членами групи, свідома регуляція рівноправної та відповідальної взаємодії групи з іншими групами. Усе це наразі малодосліджені аспекти проблематики групової міфології.

С. Маринкевич [4] виділяє, зокрема, функції сімейного міфу: компенсаторну, інтегрувальну та соціалізувальну. Функції групового міфу в процесі взаємодії соціальних індивідів також мають бути визначені. Огляд підходів до розуміння феномену групового міфу наводить А. Яроцька [5].

Загалом побудова теоретичної моделі групового міфу, яка б пояснювала соціально-психологічні умови та чинники його виникнення, функції та механізми функціонування, а також сприяла доланню негативного деструктивного впливу на процес взаємодії в складних соціальних ситуаціях та водночас раціональному використанню конструктивної спрямованості міфотворчості групи – одне з актуальних та не розв'язаних на сучасному етапі наукових завдань соціальної психології.

Мета статті: обґрунтувати функціонування групового міфу як психологічного феномену, що відображає складні соціальні ситуації в процесі взаємодії соціальних індивідів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міф як продукт колективної творчості, джерелами виникнення якого, за К. Юнґом, Е. Фроммом, є глибинні, архетипові образи, давно став широкоартикульованим поняттям серед психологів [6–9]. Зазвичай спосіб пояснення світу в міфі, що базується на емоційно-чуттєвих образах, протиставляють науковому мисленню, основою якого є причинно-наслідкові умовиводи та логічні узагальнення. Колективний міф притаманний будь-якому етносу, саме завдяки йому колективне несвідоме передається з покоління в покоління. Він відображає "ранню історію людства", початок самоусвідомлення себе групою людей. Міфологія поряд з казками, піснями, приказками тощо є засобом соціалізації індивіда, бо міф в образній, найбільш доступній для розуміння людиною формі презентує ритуали та правила поведінки в суспільстві. Як зазначав М. Еліаде, він є прикладом для наслідування [10]. Отже, за визначенням Б. Лінкольна, міф – це ідеологія, представлена як розповідь, наратив [9].

На нашу думку, міф є своєрідною формою відображення довкілля людиною, перехідною від його реального сприйняття до фантазійного тлумачення, креативної, так би мовити, доінтерпретації. Легенда базується на імовірних подіях, але довести, що вони справді відбулися, складно, а то й зовсім неможливо. У колективному міфі частка нереального, казкового, вигаданих подій та дійових осіб зростає, хоч у свідомості людей міф є правдивим. У казках вигаданим є все: сюжет, дійові істоти та їхня поведінка; унаслідок "комбінування усього з усім" неймовірність подій різко зростає; тут аглютинізації (С. Рубінштейн) піддаються різні об'єкти та їхні характеристики [11].

Поряд з колективним у психології також представлений і особистісний міф. Як динамічний механізм зняття напруги внутрішніх конфліктів, він відображає не тільки становлення конкретної культури, а й внутрішню психодинаміку людини [12]. Особистісний міф як поняття David Feinstein & Stanley Krippner почали розглядати в контексті психоаналітичних практик [8]. Очевидно, що сновидіння, які традиційно є матеріалом для таких практик, можуть бути засобом ідентифікації та усвідомлення індивідуальних міфів особистості. Індивідуальний міф, як і колективний, ґрунтується на вірі людини в його істинність, але на відміну від останнього зазвичай не містить казкових фантастичних сюжетів та вигаданих героїв, яких апріорі не існує. Хоча, коли йдеться про дитячий вік або про людей з порушеннями психіки, такі міфологічні наративи, звісно, можливі.

Міф є продуктом історії: групи, культури, народу, етносу, спільноти. Зрозуміло, що новостворена група або група, яка існує в часі не так довго, не можуть мати власної історії, традицій та міфу.

Чому в психології з-поміж групових міфів найбільша увага приділяється саме міфам сімейним? Сім'я є групою осіб, поєднаних як біо-

логічно, так і соціально. Тому родинні зв'язки найбільш міцні та емоційно насичені серед усіх інших видів соціальних зв'язків, і вони найбільшою мірою дають людині почуття впевненості та захищеності. А проте саме вони внаслідок своєї первинної екзистенційної визначеності можуть бути найбільш суперечливими, складними, напруженими та часом навіть нестерпними. Кожна сім'я має історію, таємниці, а то й "скелети в шафі", що теж, як не парадоксально, об'єднує сім'ю. Тобто не лише позитивно ідентифіковані членами сім'ї події, а й складні та "негативні" інциденти можуть формувати групову динаміку сім'ї. Родинні історії, багато разів переказані з покоління в покоління, природно, стають міфологізованими. Історії, розказані главою сім'ї, щоб самоствердитися у своїй ролі, з довірою сприйняті нащадками, аби відчути себе причетними до історії великого роду, теж стають міфами. У разі загрози існуванню сім'ї вона посилює свої захисні функції, а міф – це і є захисний конструкт психіки людини.

Родинні стосунки, серед іншого, уособлюють і владно-підвладні відносини. У єдності членів сім'ї полягає сила цієї соціальної системи, а історії, розказані члену сім'ї в дитинстві значущим дорослим, сприйняті щиро та некритично, як інтроект, допомагають зберігати єдність сімейної групи і керувати нею. Звідси випливає, що міф – це конструкт функції управління групою.

Отже, у сім'ї складаються всі психологічні та соціально-психологічні передумови для виникнення групової міфології: достатньо великий проміжок часу функціонування групи як соціальної системи, щоб вона мала свою власну історію; глибинні, емоційно насичені стосунки між членами родини; потреба родини зберігати єдність її членів за будь-яких, найскладніших, соціальних умов; екзистенційна потенційна складність і суперечливість стосунків у сім'ї; необхідність керувати сім'єю як певною групою людей, яка виконує спільну діяльність; глибинна, архетипова спрямованість сім'ї на захист її членів. Відповідно, на прикладі сімейного міфу можна виокремити загальні соціально-психологічні умови виникнення групового міфу: наявність історії групи, потреба в збереженні єдності членів групи, потреба в забезпеченні функціонування групи та керування нею; існування загрози цілісності групи і, як реакція на цю загрозу, – згуртування групи та зменшення соціальної дистанції між її членами, коли інформація сприймається ними некритично.

Не кожна сім'я є носієм міфу, він виникає зазвичай у дисфункціональних сім'ях. Має сенс говорити про необхідність міфу, коли межі групи перебувають під загрозою. Отже, груповий міф може виникати в групах, які характеризуються просоціальною та асоціальною спрямованістю.

Імовірність виникнення міфу зростає в складних соціальних ситуаціях. При цьому спостерігається актуалізація історичної пам'яті,

досвіду розв'язання соціальних проблем попередніми поколіннями. Водночас у таких ситуаціях, коли здатність людини впливати на хід подій зменшується, вона готова повірити навіть у неймовірне, аби тільки розв'язати проблему. Цікаво, що О. Веселовський, який досліджував історичну поетику та колективну міфотворчість, звертав увагу на сугестивність образів як механізм сприймання поезії (див. [13]). Помічено, що в складних соціальних ситуаціях, коли зростає невизначеність майбутнього, у суспільстві активізуються міфологічне мислення, віра в потаємні сили, спіритуалізм, навіюваність і сугестивність населення. Так, спіритуалізм зародився в США в роки Громадянської війни; відтак він перетворився на соціальну течію, яка давала людям надію на спілкування з тими, хто загинув у цій війні, надію на позбавлення від рабства, бо в існуванні після смерті всі люди рівні [14]. Палкий прихильник спіритуалізму письменник А. Конан Дойль, який сам втратив сина під час Першої світової війни, писав, що смерть, холодний подих якої відчула майже кожна сім'я, пробудила інтерес до питань життя після смерті [15].

У складних соціальних ситуаціях різко зростає страх невизначеності майбутнього, критерії оцінювання подій стають менш однозначними, так би мовити, "розмитими", а саме розуміння соціальної дійсності часто опосередковується механізмом когнітивного дисонансу. У таких ситуаціях завдяки міфу ступінь визначеності подій для певної групи людей підвищується. Колективне творення міфологічних історій про розгортання певних подій, коли ніхто особисто не несе відповідальності за достовірність фактів, правильність оцінок і не замислюється над істинністю міфу, стає хорошим засобом долання невизначеності, когнітивного наповнення смислами незрозумілих, безглуздих ситуацій.

У кризових умовах у людини "звужується" свідомість і знижується критичність сприйняття світу [16], вона стає здатною повірити у вигадки та міфи, а групи продукують усілякі фантазми [17]. У такий спосіб у її членів послаблюється відчуття тривоги. Отже, міф допомагає групі адаптуватися до складних соціальних ситуацій, роблячи неймовірне ймовірним. Когнітивні та емоційні складові процесу міфотворення тісно пов'язані в таких ситуаціях між собою.

Попри те що міф є вигадкою, теза про спотворення ним дійсності, на нашу думку, є відносною. Адже навіть якщо міф неправильно відбиває конкретні події, він може правдиво передавати соціальні настрої, ідеї, цінності, ставлення до соціальних явищ і подій, спрямовувати діяльність соціальної групи. Тому в процесі міфотворення варто вирізняти також його інтенціональні, настановчо-регулятивні компоненти.

Зауважимо, що вивчення групових міфів у психології розпочалося із сімей аграріїв [1], а саме такі родини якраз і є спадковими за спрямуванням своєї діяльності та близькими до міфологічних, архаїчних, ранніх історичних форм соціального мислення. Якщо реальна група

одночасно є і професійною, і сімейною, як, наприклад, у випадку з діда-прадіда родини ремісників, педагогів, лікарів або шахтарів, то ймовірність наявності міфів у такій малій соціальній групі різко зростає. Але, на жаль, досі міфи сімей, які з покоління в покоління спеціалізувалися на тих чи інших видах професійної діяльності, належним чином не досліджувалися.

На наш погляд, в українських реаліях суспільно значущим міг би бути науковий аналіз сімейної міфології педагогів, лікарів, державних службовців, шахтарів та представників інших професійних груп. Оскільки ситуації соціальної взаємодії цих груп населення впродовж досить тривалого історичного періоду були обтяжені соціальною несправедливістю, а використання представників деяких професійних спільнот (здебільшого педагогів, шахтарів, лікарів) як адміністративного ресурсу в процесі виборчих політичних кампаній є усталеними практиками в Україні, то ймовірність функціонування в цих спільнотах міфів, насамперед як захисного групового механізму, видається цілком вірогідним.

Консолідувальним і позитивним соціально перетворювальним потенціалом зазвичай сповнені розповіді військових, які вірять у справедливість своєї воєнної місії. Історія, яка є продуктом групової творчості військових, з часом може трансформуватися в міф, оскільки поступово наповнюється якимись уявними деталями такої історії. А втім, сутність такого міфу залишатиметься незмінною: перемога над ворогом неминуча, і героїв не спинити в боротьбі проти них. Міф про 300 спартанців, які врятували Грецію від навали персидського війська, що налічувало півтора-два мільйони воїнів, міцно вкорінився в масовій свідомості людей. Насправді битва під Фермопілами була стратегічною і тактичною поразкою греків, а армія завойовників не в тисячу, а в десятки разів перевищувала кількість захисників, але саме ця історична подія, яка згодом перетворилася на міф, стала чинником усвідомлення греками своєї величі.

Легендарний бій українського студентства під Крутами в 1918 році, який врятував українську державність від знищення, за своїм смисловим наповненням, по суті, близький до грецького міфу. В обох випадках захисники зазнали поразки, а багато хто з них загинув, в обох випадках ворог-агресор чисельно у багато разів перевищував кількість захисників. Але у свідомості людей ці події стали символом мужності, сили духу народу та формування національної ідентичності.

Групові історії військових, які народжуються в умовах сьогоднішньої агресії Росії проти України, – чи то про неймовірний щасливий збіг подій, чи то про витримку і витривалість, чи то про стійкість українських захисників Вітчизни в майбутньому обов'язково стануть героїчним епосом нащадків сучасних українців. У цьому полягає наснажувальна, підтримувальна, спрямовувальна функція групового міфу.

Висновки. Поряд з колективним та індивідуальним міфами є ще й груповий міф як розгорнутий наратив історії групи і продукт дії захисних групових механізмів у складних соціальних ситуаціях. У міфі, що є засобом долання групою складних соціальних ситуацій, можна виокремити такі складники: когнітивні, що окреслюють ступінь визначеності ситуації для членів групи; емоційні, завдяки яким вдається зменшити їхню тривожність і невпевненість; настановчо-регулятивні, котрі спрямовують діяльність групи на перетворення й долання перешкод соціальної дійсності. Аналіз групового міфу, його виникнення у складних соціальних ситуаціях та відображення цих ситуацій представниками окремих соціальних і професійних груп у продуктах групової творчості, зокрема в міфі, є перспективним і актуальним науковим завданням.

Список використаних джерел

1. Сельвини Палаццоли, М., Босколо, Л., Чеккин, Д., & Прата, Д. (2010). *Парадокс и контрпарадокс. Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие*. Москва: Когито-центр.
2. Ferreira, A. J. (1996). Family myths. *Psychiatric Research Reports*, 20, 186–191.
3. Горностай, П. П. (2007). Проблема группового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
4. Маринкевич, С. М. (2014). Вивчення сімейних міфів, їх функцій та характеристик у сучасних психологічних дослідженнях. *Філософія. Культура. Життя*, 40, 170–178.
5. Яроцька, А. С. (2014). Феномен групового міфу малої групи як колективного суб'єкта. *Проблеми сучасної психології*, 23, 746–753.
6. Фромм, Э. (1992). *Душа человека*. Москва: Республика.
7. Юнг, К. Г. (1996). *Душа и миф: шесть архетипов*. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества.
8. Feinstein, D., & Krippner, S. (2009). *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story*. Fulton: Energy Psychology Press.
9. Lincoln, B. (1999). *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Элиаде, М. (2010). *Аспекты мифа*, 4-е изд. Москва: Академический Проект.
11. Рубинштейн, С. Л. (1989). *Основы общей психологии*, т. 1. Москва: Педагогика.
12. Гуцол, С. Ю. (2016). Психологічні особливості організації сюжетів "міфологічного типу" в контексті наративного самопроектування особистості. *Вісник НТУУ "КПІ". Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2, 38–44.
13. Роменець, В. А. (1995). *Історія психології XIX – початку XX століття*. Київ: Вища школа.
14. Смит, Дж. (2011). *Псевдонаука и паранормальные явления. Критический взгляд*. Москва: Альпина нон-фикш.
15. Дойл, А. Конан (2010). *История спиритуализма.* Харьков: Клуб Семейного Досуга.
16. Магомед-Эминов, М. Ш. (2006). *Экстремальная психология*, т. 2. Москва: Психоаналитическая ассоциация.

17. Маричева, А. В. (2007). Фантазматичне функціонування соціальної групи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 5–6, 56–60.

References

1. Selvini Palatstsoli, M., Boskolo, L., Chekkin, D., & Prata, D. (2010). *Paradoks i kontrparadoks. Novaya model terapii semyi, vovlechennoy v shizofrenicheskoye vzaimodeystviye* [Paradox and Counterparadox. A New Model of Family Therapy Involved in Schizophrenic Interaction]. Moscow: Kogito-tsentr (rus).
2. Ferreira, A. J. (1996). Family myths. *Psychiatric Research Reports*, (20), 186–191.
3. Hornostay, P. P. (2007). Problema gruppovogo bessoznatelnogo v sotsialnoy psikhologii [The Problem of Group Unconscious in Social Psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 18 (21), 30–39 (rus).
4. Marynkevych, S. M. (2014). Vyvchennia simeinykh mifiv, yikh funktsii ta kharakterystyk u suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh [Study of Family Myths, their Functions and Characteristics in Modern Psychological Research]. *Filosofiia. Kultura. Zhyttia*, (40), 170–178 (ukr).
5. Yarotska, A. S. (2014). Fenomen hrupovoho mifu maloi hrupy yak kolektyvnoho subiekta [The Phenomenon of Group Myth of a Small Group as a Collective Subject]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, (23), 746–753 (ukr).
6. Fromm, E. (1992). *Dusha cheloveka* [Human Soul]. Moscow: Respublika (rus).
7. Yung, K. G. (1996). *Dusha i mif: shest arkhetipov* [Soul and Myth: Six Archetypes]. (Transl. from English). Kyiv: Gosudarstvennaya biblioteka Ukrainy dlya yunoshestva (rus).
8. Feinstein, D., & Krippner S. (2009). *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story.* Fulton: Energy Psychology Press.
9. Lincoln, B. (1999). *Theorizing Myth: Narrative, Ideology, and Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press.
10. Eliade, M. (2010). *Aspekty mifa* [Aspects of Myth]. (Transl. from French, 4-th ed.). Moscow: Akademicheskiy Proekt (rus).
11. Rubinshteyn, S. L. (1989). *Osnovy obshchey psikhologii* [Basics of general psychology]. Vol. 1. Moscow: Pedagogika (rus).
12. Hutsol, S. Yu. (2016). Psykholohichni osoblyvosti orhanizatsii syuzhetiv "mifolohichnoho typu" v konteksti naratyvnoho samoproektuvannya osobystosti [Psychological Peculiarities of the Organization of "Mythological Type" Stories in the Context of Narrative Self-Design of a Personality]. *Visnyk NTUU "KPI". Filosofiia. Psykholohiia. Pedahohika*, (2), 38–44 (ukr).
13. Romenets, V. A. (1995). *Istoriia psykholohii XIX – pochatku XX stolittia* [History of Psychology XIX – Early XX Century]. Kyiv: Vyshcha shkola (ukr).
14. Smith, J. (2011). *Psevdonauka i paranormalnyye yavleniya. Kriticheskiy vzglyad* [Pseudoscience and Paranormal. Critical look]. Moscow: Alpina non-fikshn (rus).
15. Doyl, A. Konan (2010). *Istoriya spiritualizma* [Spiritualism History]. Kharkiv: Klub Semeynogo Dosuga (rus).
16. Magomed-Eminov, M. Sh. (2006). *Ekstremalnaya psikhologiya* [Extreme Psychology]. Vol. 2. Moscow: Psikhoanaliticheskaya assotsiatsiya (rus).
17. Marycheva, A. V. (2007). Fantazmatychne funktsionuvannia sotsialnoi hrupy [Fantasmatic functioning of the social group]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, (5–6), 56–60 (ukr).

© Чорна Л. Г.

УДК 316.642.3

О. Г. Цукур

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ У ПРОФЕСІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Досліджено особливості комунікативно-технологічного врегулювання соціальних конфліктів у професійному середовищі, де технологія виконує роль унікальної системи обґрунтування вибору засобів, які забезпечують поетапний розвиток компетенцій, необхідних для досягнення мети – взаєморозуміння в професійній групі. Сам комунікативно-технологічний процес врегулювання конфліктів у площині професійних взаємовідносин тлумачиться як послідовність операцій з вибудовування специфічного комунікативного простору шляхом створення спільного контуру розуміння проблемної ситуації для забезпечення ефективної взаємодії між різного рівня групами, що представляють організацію та її середовище, та поетапного розв'язання соціальної проблеми, що має організаційну чи соціальну значущість. Обґрунтовується доцільність застосування технології когнітивно орієнтованого спілкування для врегулювання конфліктів у професійному середовищі, яка базується на засадах діалогічності комунікативної взаємодії та рівності представлення інтересів усіх суб'єктів такої взаємодії. Представлено узагальнені результати дослідження особливостей виявлення соціального конфлікту у професійному середовищі: визначено ресурси, що сприяють ефективному врегулюванню соціальних конфліктів у професійному середовищі; вивчено ризики, що утруднюють налагодження конструктивної взаємодії у професійному середовищі, та проаналізовано чинники внутрішнього і зовнішнього середовища організації (соціального інституту), що сприяють реалізації ефективних комунікативних стратегій суб'єктів діалогічної взаємодії.

Ключові слова: комунікативно-технологічне врегулювання соціальних конфліктів, професійне середовище, когнітивний підхід, когнітивне спілкування.

O. H. Tsukur

FEATURES OF COMMUNICATIVE-TECHNOLOGICAL ADJUSTMENT OF SOCIAL CONFLICTS IN PROFESSIONAL ENVIRONMENT

It is studied the peculiarities of communicative-technological regulation of social conflicts in professional environment, where the technology stands for the unique system of substantiation of means usage that ensure the phased development of the competencies necessary to achieve the goal of mutual understanding in a professional group. Communicative and technological process of conflict management in the area of professional relations is interpreted as a sequence of operations for building a specific communicative space by creating a common contour of understanding the problem situation to ensure effective interaction between different levels of groups representing the organization and its environment, and a phased solution to the social problem that has organizational or social significance. It is substantiated the expediency of cognitive-oriented communication technology usage for resolving conflicts in a

professional environment based on the principles of dialogicity of communicative interaction and the equality of representation of interests of all subjects of such interaction. There are generalized the results of the study on the features of the identification of social conflict in the professional environment. There are identified the resources which promote the effective regulation of social conflicts in the professional environment. There are analyzed the risks that hinder the establishment of constructive interaction in the professional environment and the factors of the internal and external environment of the organization (social institute) which promote the implementation of effective communicative strategies of the subjects of dialogue interaction.

Key words: communicative-technological regulation of social conflicts, professional environment, cognitive approach, cognitive communication.

Постановка проблеми. Соціальні зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві, зумовлюють виникнення нових потреб у багатьох галузях життя, розв'язання яких вимагає переосмислення підходів до врегулювання соціальних суперечностей, що виникають у соціумі. Зокрема, це стосується й організації професійної діяльності як цілісної системи, яка покликана вирішувати соціально значущі завдання, що сприяли б ефективному розвитку країни.

Для професійної сфери визначальними є зрушення, які відбуваються тривалий час у суспільстві і стосуються міжсуб'єктної взаємодії в цілому (структурні зміни окремих соціальних утворень, мотиваційні зміни, зміни в соціальних процесах). Такі соціальні перетворення суттєво впливають на змістову характеристику діяльності окремих професійних груп і, як правило, супроводжуються функціональними соціальними змінами.

Аналізуючи проблемне поле соціальних конфліктів у професійному середовищі, слід означити щонайменше два вектори аналізу. Перший вектор – конфлікти між організаціями та соціумом, що найчастіше загострюються в період глобальних соціальних змін. Другий вектор – це конфлікти в професійному середовищі між різними суб'єктами всередині самої організації. Оскільки будь-яка професійна діяльність пов'язана з вирішенням конкретних соціально значущих завдань, що потребує врахування усіх тих соціальних змін, які постійно відбуваються в суспільстві (соціального контексту), то професійні конфлікти можна розглядати як результат комунікативної взаємодії суб'єкта із зовнішнім комунікативним простором.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні більшість досліджень, що так чи так є дотичними до проблематики професійних конфліктів, зосереджені переважно на вивченні окремих аспектів виникнення та подолання суперечностей у професійному середовищі. А це певним чином утруднює цілісне розуміння шляхів їх ефективного врегулювання. Крім того, розширився спектр чинників, які можуть впливати на спрямованість взаємодії суб'єктів у соціальному просторі

(наявність соціальної напруженості в соціумі між різними групами, стрімкі темпи реформування в деяких галузях, що веде до появи нових соціальних викликів, тощо).

Спроби концептуального осмислення соціальних конфліктів в умовах трансформаційних змін бачимо в науковому доробку вітчизняних та зарубіжних учених, зокрема У. Бека, Д. Бертона, П. Бурдьє, Д. Галтунга, Р. Даля, С. Ліпсета, Н. Лумана, К. Мітчелла, Д. Пруітт, Дж. Рубіна, Л. Саністебан, Е. Тоффлера, С. Хантінгтона. Окремі аспекти, релевантні проблематиці соціальних конфліктів, досліджували В. Татенко (соціальна психологія впливу), П. Фролов (критерії і моделі консолідації суспільства), В. Васютинський (психологія конфлікту мас і спільнот), З. Сіверс і В. Духневич (когнітивне спілкування в умовах утрудненої взаємодії), Г. Осипов (соціальна структура і соціальні процеси), Н. Луман (суспільство як соціальна система) та ін.

Попри значну увагу науковців до проблеми й досі бракує ґрунтовного аналізу соціально-психологічних виявів соціальних конфліктів у професійному середовищі та специфіки (особливостей) їх комунікативно-технологічного врегулювання, де останнє можна представити як діяльність, спрямовану на досягнення ефективної міжсуб'єктної комунікації. Ця діяльність полягає у використанні комунікативних процедур і технологій, які забезпечують ефективну взаємодію між різного рівня групами, що представляють організацію та її середовище. Соціальна значущість і недостатня розробленість цієї проблеми й зумовили мету нашого дослідження.

Мета статті – обґрунтування доцільності застосування технології когнітивно орієнтованого спілкування для врегулювання конфліктів у професійному середовищі.

Гіпотеза. Специфіка комунікативно-технологічного врегулювання соціальних конфліктів обумовлюється особливостями комунікативного простору професійної взаємодії суб'єктів. Створення спільного контуру розуміння проблемної ситуації в ході когнітивно орієнтованого спілкування підвищуватиме ефективність міжсуб'єктної взаємодії у професійному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Технологія являє собою унікальну систему обґрунтування вибору засобів, використання яких забезпечує поетапний розвиток компетенцій, необхідних для досягнення мети – взаєморозуміння в професійній групі. У ході розроблення дієвих алгоритмів комунікативно-технологічного врегулювання конфліктної взаємодії враховується наукова обґрунтованість засад модернізації комунікативних сфер суспільства, специфіка створення та використання технологій відповідно до соціальних запитів щодо реалізації актуальних потреб суб'єктів комунікації [1]. Адже суб'єкт комунікації розглядається не лише як носій індивідуального базового знання, а і як ефективний

партнер по спілкуванню, орієнтований на співпрацю, готовий нести відповідальність та утверджувати цінності соціально-організаційного оточення.

Одним із наукових підходів, що застосовується для конструювання комунікативних технологій врегулювання соціальних конфліктів у професійному середовищі, є когнітивний підхід. Саме когнітивна складова спілкування уможливлює процеси розуміння та взаєморозуміння, зумовлює особливості взаємодії та організації спільної (професійної) діяльності людей. Сам той факт, що професійна діяльність передбачає вирішення досить конкретного соціально значущого завдання, породжує необхідність подолання суперечностей шляхом створення спільного контуру розуміння проблемної ситуації. Досягти цього можна, застосовуючи процедури когнітивно орієнтованого спілкування. Узагальнення наявного досвіду щодо теоретичних засад когнітивної психології спілкування дає змогу задати практичні вектори становлення професійних компетенцій, що зі свого боку сприяє формуванню комунікативного фахового досвіду спеціалістів (зокрема фахівців соціономічних професій).

Від початку з 60-х років XX ст. у психології спостерігається жвавий інтерес до когнітивних досліджень. Прихильники цього підходу (А. Бек і Дж. Келлі, Ж. Піаже та ін.) наголошували на тому, що для ефективного життєздійснення особистості важливо розвивати її здатність аналізувати інформацію про реальну дійсність, робити порівняння, приймати рішення та розв'язувати різні проблеми, які постають перед нею протягом життя. На думку В. Лук'янець, «розуміння когнітивного як виразу знання, способів представлення та оперування, які стають основою реактивації психічних процесів мислення, покладено в основу відтворення виробництва знання як прояву когнітивної діяльності людини» [2, с. 36]. Саме тому в сучасному науковому дискурсі досить часто когнітивну діяльність людини розглядають як основу когнітивної практики. Наразі саме когнітивна психологія спілкування як напрям соціально-психологічних досліджень вивчає феноменологію і когнітивні процеси, які безпосередньо виявляються у спілкуванні, зумовлюють його перебіг та когнітивне регулювання. Науково-практичні засади соціальних завдань когнітивної психології спілкування пов'язані із забезпеченням спрямованого пошуку конвенціональних умов для спільного осмислення та долання труднощів, психологічних чи соціальних перепон або конфліктів, умов невизначеності або кризи, що унеможливлюють або гальмують творче вирішення завдань соціально-психологічного розвитку, громадського узгодження, досягнення суспільної злагоди тощо [3]. В. Казміренко розглядає спілкування як складний, породжуваний потребами спільної діяльності процес налагодження і розвитку контактів між людьми, який передбачає обмін

інформацією, взаємодію та взаємовплив мотивів і намірів суб'єктів, які спілкуються. Науковець наголошує, що, вступаючи у спілкування, взаємодію, особи завжди мають відповідні потреби та мотиви, реалізують певні наміри [4]. Отже, якщо процес спілкування розгортається з метою спільного розв'язання проблеми та супроводжується мисленнєвою активністю суб'єктів або груп, можна говорити про когнітивне спілкування.

Однією зі сфер сучасного життя, де застосування процедур когнітивного спілкування видається найбільш актуальним, є професійна сфера. Аналіз наукової літератури дав змогу виокремити і теоретично обґрунтувати організаційні та соціальні виміри виникнення суперечностей у професійному середовищі. З огляду на суспільний контекст було визначено *ключові передумови виникнення конфліктів у просторі професійної взаємодії:* соціально-політичні зміни, соціально-економічні особливості розвитку країни, реформи у сфері освіти, соціокультурні особливості та соціально-психологічні чинники. Якщо групові інтереси розглядати як єдине і базове джерело соціальних конфліктів, то важливо, власне, дослідити джерела і механізми їх розвитку в контексті сучасних соціальних змін. З'ясовано, що конфліктна взаємодія у професійному середовищі залежно від його організаційної структури розгортається на двох основних рівнях: горизонтальному (соціальні конфлікти в межах самих соціальних структур) і вертикальному (між структурами, які перебувають у певній ієрархічній взаємозалежності одна щодо одної). При визначенні ресурсної складової дослідників у першу чергу цікавить оцінка сильних і слабких сторін розвитку відповідної професійної галузі в різних умовах; можливості, що при цьому з'являються; небезпеки, що виникають у змінюваних обставинах.

Попередній аналіз результатів дослідження дав змогу визначити *ресурси, що сприяють ефективному комунікативно-технологічному врегулюванню соціальних конфліктів у професійному середовищі:*

– сформованість конфліктологічної культури фахівця (уміння налагоджувати контакт на особистісному рівні, враховувати інтереси іншої сторони тощо);

– налаштованість на процес взаємодії (зацікавленість у спільному розв'язанні проблем, активність у ході їх обговорення);

– рівність у значущості позицій, єдність в інтересах і думках (спільне розуміння проблеми).

До *чинників, що утруднюють врегулювання соціальних конфліктів у професійному середовищі*, можна віднести:

– ігнорування (висловлювання суджень з огляду тільки на свої інтереси, думки, ідеї, неувага до думок або почуттів співрозмовника);

– перебивання (зміна теми розмови, зміщення сенсів, переривання співрозмовника);

– перехід на особистості;

– акцентування на недоліках в кожному реченні без пропонування альтернатив;

– ставлення до своїх позицій як до остаточних і незмінних (позиціонування).

Викладене вище дає змогу пояснити труднощі, які виникають у процесі врегулювання конфліктної взаємодії на різних етапах розгортання (планування, творення спільних смислів, досягнення бажаного результату тощо).

У ході аналізу виявлено *зовнішні чинники, що сприяють ефективному комунікативно-технологічному врегулюванню соціальних конфліктів у професійному середовищі:*

– упровадження інноваційних технологій у професійну діяльність (використання інтернет-технологій, модернізація структурних одиниць організації);

– відкритість та залучення до громадських обговорень;

– часткова або повна автономність організації, що сприяє творчому розв'язанню конфлікту.

Серед зовнішніх негативних чинників, що перешкоджають ефективному врегулюванню соціальних конфліктів у професійному середовищі, такі:

– непослідовність соціальної політики держави;

– посилення соціальної напруженості в суспільстві на тлі загострення міжрегіональних соціальних конфліктів;

– виникнення нових потреб у багатьох галузях життя, задоволення яких вимагає переосмислення підходів до врегулювання соціальних суперечностей, що виникають у соціумі;

– мотиваційні соціальні зміни, які стосуються передусім трансформації цінностей, норм, ідеалів, цілей.

Отже, можна виокремити дві площини, у яких розгортається конфліктна взаємодія в професійному середовищі, і, відповідно, розглядати 1) соціальний конфлікт, пов'язаний із вирішенням соціально значущих завдань (стосується змісту і цілей роботи) і 2) конфлікт відносин, що зосереджується на міжособових відносинах. Такий розподіл відповідає двом рівням спілкування – змістовому і рівню вибудовування взаємовідносин. Тож, підсумовуючи вищезазначене, можемо констатувати, що комунікативна взаємодія, покликана сприяти результативному вирішенню завдань, характеризується насамперед паритетністю в стосунках і дотриманням певних норм ділової комунікації.

Особливості кожної форми ділової комунікації визначаються певними критеріями:

– мета, відповідно до якої здійснюється ділова комунікація (навіщо);

– суб'єкти комунікації – учасники, що відстоюють свої інтереси (хто, з ким, для кого);

– процедурність – поетапність вибудовування взаємодії (як довго);

– комунікативні засоби реалізації намірів (як);

– визначення критеріїв спільного розуміння проблеми (яким чином);

– найбільш прийнятний результат (який, що на виході).

Саме за допомогою когнітивного спілкування можна забезпечити послідовне проходження відповідних «сходинок» на шляху до порозуміння у складних особистісно або професійно значущих ситуаціях. У когнітивно орієнтованому спілкуванні ці «сходинки» утворюють своєрідну «драбину», яка передбачає налагодження контакту на особистісному рівні, формування проблемного поля, встановлення інтересів сторін, вирішення завдань для розв'язання проблеми, вихід з контакту. Знання про парціальні цілі комунікації частково покладено в основу організації професійних діалогів, про що йдеться в ґрунтовному дослідженні А. Звєрінцева [5]. Зазначимо, що саме їх вважають одним з найефективніших видів комунікативної діяльності, спрямованим на розв'язання проблем організації співпраці або врегулювання напружених та конфліктних соціальних ситуацій. Саме завдяки організації діалогічності комунікації сторони дістають можливість вибудувати алгоритм спільної діяльності, який і дає зрештою змогу подолати чи усунути суперечності. Іншими словами, професійний діалог – це своєрідне написання сценарію спільної діяльності у вимірах когнітивного спілкування [6]. Основою цієї комунікативної технології є елементи, що формують простір довіри в ході комунікативної взаємодії. Це:

1) налаштованість на партнера по взаємодії. Неприпустимим є перехід на особистості – у фокусі уваги завжди має залишатися проблема, а не особисте ставлення;

2) зосередженість на інтересах, а не на позиціях. Інтереси визначають поведінку людей, опредмечують проблему, дають змогу досягти оптимального рішення, що сприяє узгодженню інтересів сторін. Неуспішність комунікації пов'язана з конфліктом позицій, а не з конфліктом інтересів;

3) зацікавленість у пошуку взаємовигідних варіантів подолання суперечностей. Спільна творча діяльність щодо вироблення єдиного розуміння проблеми не тільки підвищує шанси на успішне врегулювання конфліктної ситуації, а ще й сприяє розвитку сталих конструктивних відносин;

4) вироблення об'єктивних критеріїв. Урегулювання конфліктної ситуації буде більш імовірним, якщо всі сторони спиратимуться на спільні критерії щодо оцінки шляхів розв'язання проблеми.

Кожен із розглянутих аспектів має свої соціально-психологічні особливості, нехтування якими може значно знизити ефективність тех-

нологій когнітивно орієнтованого спілкування у врегулюванні конфліктів у професійному середовищі. Крім того, у межах когнітивної психології спілкування взаємодію окремих соціальних груп можна розглядати як відкриту динамічну систему, в межах якої відбувається постійне обговорення, уточнення та узгодження актуальних суперечностей. А тому, на наш погляд, когнітивний підхід може бути ефективним фундаментом дослідницького процесу, спрямованого на пошуки технологій врегулювання конфліктів у професійному середовищі.

Висновки. У сучасному житті складно знайти галузь професійної діяльності, де б не було актуальним спільне вирішення суперечностей, вироблення нового знання, нових підходів до врегулювання конфліктної взаємодії. Скрізь, де потрібен пошук спільного розуміння та взаєморозуміння, шляхів досягнення консенсусу та домовленостей під час вироблення важливих рішень, ухвалення взаємовигідних проєктів, де ставиться завдання спільними зусиллями досягти оптимального результату, стануть у пригоді процедури когнітивного спілкування. Потреба в ефективному високопрофесійному когнітивному спілкуванні виникає в умовах спільної взаємодії суб'єктів, зусилля яких спрямовані на організацію продуктивної діяльності по вирішенню проблемних питань. Отже, посилюючи когнітивну складову комунікативної сфери, можна забезпечити умови для результативного використання комунікативної технології як засобу врегулювання професійних конфліктів, вирішення актуальних питань взаєморозуміння, розкриття феномену взаєморозуміння професійних груп як проблеми соціально-психологічного аналізу.

Список використаних джерел

1. Карамушка, Л. М. (Ред.) (2005). *Технології роботи організаційних психологів*: навчальний посібник. Київ: Інкос. Взято з http://www.info-library.com.ua/books-book-148.html
2. Лук'янець, В. С., Кравченко, О. М., & Озадовська, Л. В. (2000). *Сучасний науковий дискурс: Оновлення методологічної культури.* Київ: Генеза.
3. Духневич, В. М. (2014). *Прикладні питання технологій підготовки та проведення когнітивно орієнтованих тренінгів спілкування: методичні рекомендації.* Київ: Міленіум.
4. Казміренко, В. П. (Ред.) (2013). *Засади когнітивної психології спілкування: монографія.* Кіровоград: Імекс-ЛТД.
5. Зверинцев, А. Б. (1997). *Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера PR.* Санкт-Петербург: Союз.
6. Кочубейник, О. М. (Ред.) (2018). *Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

References

1. Karamushka, L. M. (Ed.) (2005). *Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv* [Technologies of work of organizational psychologists]. Kyiv: Inkos Publ. (ukr).

2. Lukianets, V. S., Kravchenko, O. M., & Ozadovska, L. V. (2000). *Suchasnyi naukovyi dyskurs: Onovlennia metodolohichnoi kultury* [Contemporary scientific discourse: Updating methodological culture]. Kyiv: Heneza Publ. (ukr).
3. Dukhnevych, V. M. (2014). *Prykladni pytannia tekhnolohii pidhotovky ta provedennia kohnityvno oriientovanykh treninhiv spilkuvannia: metodychni rekomendatsii* [Applied questions of technologies for preparing and conducting cognitive-oriented communication training: methodical recommendations]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
4. Kazmirenko, V. P. (Ed.) (2013). *Zasady kohnityvnoi psykholohii spilkuvannia* [Principles of cognitive psychology of communication]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (ukr).
5. Zverintsev, A. B. (1997). *Kommunikatsionnyy menedzhment: Rabochaya kniga menedzhera PR* [Communication Management: PR Manager's Workbook]. St. Petersburg: Soiuz Publ. (rus).
6. Kochubeinyk, O. M. (Ed.) (2018). *Sotsialnyi dialoh u vymirakh kohnityvnoho spilkuvannia* [Social dialogue in the dimensions of cognitive communication]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD Publ. (ukr).

© Цукур О. Г.

УДК 316.6

Г. В. Коваль

СПЕЦИФІКА ПОНЯТТЯ "КОЛЕКТИВНА СУБ'ЄКТНІСТЬ" У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ПОСТРАДЯНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Висвітлюється проблематика розуміння та розроблення понять "колективний суб'єкт" і "колективна суб'єктність" у сучасному вітчизняному та пострадянському соціально-психологічних дискурсах. Звертається увага на незбіг проблемного загалу, який слугує контекстом для аналізу понять "колективний суб'єкт" і "колективна суб'єктність". Показано, що для вітчизняного соціально-психологічного простору таким загалом є проблема співвідношення індивідуального і соціального в їхньому впливі на постання колективного суб'єкта, тоді як для простору пострадянського проблемний загал формується проблематикою загальнопсихологічної теорії діяльності та проблемою суб'єкта діяльності зокрема. Також зауважено, що такий проблемний загал впливає і на побудову методологічних засад як вихідних умов, що пред'являються щодо групи з огляду на можливість її розгляду як колективного суб'єкта. Наголошено, що для вітчизняного дискурсу характерним є акцент на розробленні засад колективності, тоді як в пострадянському дискурсі перевага надається суб'єктності. Зауважено, що означені проблемні загали замикаються на більш широку проблематику пояснення виникнення "динаміки цілого", що не зводиться до сукупності своїх частин. Встановлено, що розроблені критерії виокремлення колективного суб'єкта унеможливлюють розуміння суспільного волонтерського руху як колективного суб'єкта. Зроблено висновок, що проблема знімається, якщо припустити, що визначальним для специфіки колективної суб'єктності суспільного волонтерського руху є інше співвідношення ваги критеріальних ознак. Сформульовано засади виокремлення специфіки колективної суб'єктності суспільного волонтерського руху та обґрунтовано можливість такого виокремлення шляхом розроблення конструкта "спільність".

Ключові слова: волонтерство, волонтерство АТО, суспільний рух, колективний суб'єкт, колективна суб'єктність, спільність, мотивація.

H. V. Koval

THE SPECIFICITY OF "COLLECTIVE SUBJECT" CONCEPT IN UKRAINIAN AND POST-SOVIET SOCIAL PSYCHOLOGY

It is considered the problem of understanding and development of "collective subject" and "collective subjectivity" concepts in contemporary Ukrainian and post-Soviet socio-psychological discourses. Attention is drawn to the mismatch of the problem context which serves as a framework for the analysis of "collective subject" and "collective subjectivity" concepts. It is shown that for the Ukrainian socio-psychological space this general context remains the problem of interrelation between "individual" and "social" in their influence on the collective subject posture; while for the post-Soviet space the problem context is forming by the general-psychological theory of activity and, particularly, by the problem of activity's subject. It is also noted that such a general context affects the construction of methodological foundations as the

conditions which are required to a group as a collective subject. It is emphasized that in Ukrainian discourse the accent is on the development of collectivity principles, while in post-Soviet discourse the preference is given to subjectivity. It is noted that these general contexts are relevant to a wider problematic context of an explanation of the "dynamics of the whole" emergence, which is not limited to a set of its parts. It is established that the developed criteria to define "collective subject" concept make it impossible to understand the volunteering movement as a collective subject. It is made a conclusion that the problem is removed assuming that the determining factor for the collective subjectivity's specificity of volunteering movement is another interrelation of criterion signs. There are formulated the foundations for the collective subjectivity of volunteering movement specificity's selection and substantiated the possibility of such selection through the development of "commonality" concept.

Key words: volunteering, ATO volunteering, social movement, collective subject, collective subjectivity, commonality, motivation.

Постановка проблеми. Актуальність розвідки постає в контексті дослідження суспільного волонтерського руху (далі – СВР), що ставить за мету надання допомоги учасникам та постраждалим від збройного конфлікту, спричиненого агресією РФ. При цьому СВР як предмет соціально-психологічного аналізу знаходить своє місце в межах таксономії великих організованих груп завдяки виокремленню та обґрунтуванню як критерію класифікації поняття "соціальне завдання" – сукупності умов та цілей, релевантних діям та операціям як підструктурам діяльності. За такого розуміння відкритим залишається питання чинників, які пов'язують індивідів у спільноту і, відповідно, релевантні мотиваційній підструктурі діяльності. Позиціонування СВР як великої організованої групи також зумовлює його розуміння як суб'єкта діяльності. Отож ідеться про необхідність виокремлення та розкриття специфіки колективної суб'єктності СВР, адже доцільно припустити, що саме специфіка колективної суб'єктності, її параметри та умови набуття зумовлюють соціально-психологічні особливості мотиваційної сфери СВР як великої групи. Обґрунтування цього припущення потребує актуалізації наявних у сучасному соціально-психологічному дискурсі критеріїв, параметрів та принципів виокремлення колективного суб'єкта як сукупності умов, що уможливлюють розуміння тієї або іншої групи як цілісної одиниці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Поняття "колективний суб'єкт" як категорія соціально-психологічного дискурсу активно розробляється на теренах як вітчизняного (В. Васютинський, П. Горностай, В. Москаленко, В. Татенко, В. Третьяченко та ін.), так і пострадянського (А. Брушлинский, К. Гайдар, А. Журавльов, О. Мірошниченко та ін.) наукових просторів у межах загальнопсихологічного суб'єктного підходу (С. Рубінштейн, А. Брушлинський, К. Абульханова-Славська, В. Татенко та ін.). Утім, специфіка поняття "колективний суб'єкт" та похідного від

нього поняття "колективна суб'єктність" обґрунтовується в межах дещо різних проблемних загалів. Тому постає необхідність експлікації цих загалів, від яких безпосередньо залежить можливість виокремлення специфіки колективної суб'єктності СВР. Адже специфіка проблемного загалу актуалізує принципово різні вихідні умови щодо оцінювання можливості розуміти певну групу як колективного суб'єкта та цілісну "одиницю" власної активності.

Мета статті полягає в рефлексії та висвітленні наявних у сучасній вітчизняній та пострадянській соціальній психології методологічних принципів вивчення категорії "колективний суб'єкт" та формулюванні засад виокремлення специфіки колективної суб'єктності СВР.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підходи вітчизняних авторів щодо базової проблеми, що становить загал, у межах якого розробляються поняття колективного суб'єкта, у цілому збігаються. Узагальнено цю проблему можна означити як проблему співвідношення індивіда і суспільства, точніше – співвідношення індивідуального і соціального в обумовленні колективної суб'єктності. Так, В. Татенко, обґрунтовуючи суб'єктно-вчинковий підхід у соціально-психологічному вимірі, наголошує на існуванні двох напрямків – соціально та індивідуально орієнтованих, а також намагається їх поєднати, зокрема через категорію інтерсуб'єктивності [1, с. 91–92]. Доречний спосіб поєднання позиціонується як діалектичне взаємообумовлення індивідуального і позаіндивідуального в людині як цілісному суб'єкті життєдіяльності [там само, с. 97].

В. Васютинський актуалізує означену проблему, ґрунтуючись на сукупності принципів процесу постання та функціонування колективного суб'єкта. Визнання первинності існування індивідуального суб'єкта, де колективний суб'єкт є моментом взаємодії, або ж, навпаки, первинності колективного суб'єкта, що існує в просторі інтерперсональності і не залежить від волі індивідів, дає змогу конкретизувати проблему [2, с. 24–25]. Остання розв'язується як позиціонування взаємообумовленості їхнього впливу з тяжінням до виокремлення важливості індивідуальної складової [там само, с. 34].

В. Москаленко, розбудовуючи засади дослідження економічної соціалізації суб'єкта, занурює проблему становлення особистості як суб'єкта економічної соціалізації в поле парадигми соціального конструктивізму. Дослідниця наголошує на інтегративності поняття "суб'єкт", на базі якого можна означити спільне для індивіда і групи [3, с. 25], і, спираючись на термін "вибір" [там само, с. 29], обґрунтовує суб'єктність як властивість суб'єкта (індивіда або групи) бути джерелом конструювання та перетворення соціальної реальності, що зумовлено вибірковим ставленням до навколишнього середовища, яке внаслідок такого ставлення перетворюється на простір [там само, с. 31]. Отже, проблема

взаємозв'язку індивідуальності і суспільства описується термінами виявлення суб'єкта соціальних явищ (впритул до аналізу підстав постановки питання щодо суб'єкта історичного процесу) та розв'язується завдяки визнанню вагомої ролі ціннісно-мотиваційних чинників у становленні характеристик суб'єктності. Тобто розв'язок проблеми тяжіє до розкриття насамперед впливу індивідуальності на суспільство.

У світлі означеного вище хотіли б наголосити на тому, що окремим напрямом "заглиблення" в проблематику суб'єктності є розкриття суб'єктних характеристик ціннісно-мотиваційних утворень як чинників впливу на індивідуальний чи груповий суб'єкт і, власне, з'ясування статусу цих утворень у межах означених суб'єктів як складових їхньої суб'єктності. Адже виникає певна суперечність у розумінні такого статусу, оскільки означення характеристик суб'єктності для ціннісно-мотиваційного утворення спонукає позиціонувати його як суб'єкта специфічного впливу, унаслідок чого постає необхідність виокремлювати суб'єкта в суб'єкті. У межах загальнопсихологічної категорії "суб'єкт" означена проблематика потребує окремого напряму аналізу. Так, О. Лукасевич провела аналіз взаємовідношення понять "особистість" і "суб'єкт" на підставі означення взаємосуперечливих позицій щодо розуміння їх співвідношення. Одна з альтернатив базується на підході Б. Ананьєва, який обстоює статус суб'єкта як окремої підструктури в загальній структурі індивідуальності поряд з особистістю та індивідом. Протилежною альтернативою є розуміння суб'єкта як інтегральної властивості людини вміщувати в собі всю сукупність системних ознак індивідуальності, що реалізовано в підході А. Брушлинського, К. Абульханової-Славської та їхніх послідовників [4, с. 44].

Отож постає необхідність додаткового аналізу підстав та можливостей означення характеристик суб'єктності для того або іншого "психологічного" утворення, чи то цінність, норма, чи то особистість, індивідуальність, чи то група, спільнота, що потребує, зрештою, окремої розвідки. Наразі ж акцентована проблематика взаємозв'язку понять "суб'єкт" і "особистість" дає змогу перейти до означення специфіки розвитку проблеми колективного суб'єкта в дискурсі пострадянського простору. Тут, як відомо, категорія "колективний суб'єкт" розробляється в межах суб'єктно-діяльнісного підходу С. Рубінштейна. Теоретико-методологічні настанови цього підходу представлено в доробку А. Брушлинського, К. Альбуханової-Славської, А. Журавльова та ін. [5; 6]. Обґрунтування специфіки суб'єктно-діяльнісного підходу базується на порівняльному аналізі діяльнісного підходу в інтерпретації О. Леонтьєва. Так, А. Журавльов, розкриваючи сучасні уявлення щодо розуміння колективного суб'єкта, спирається на аналіз філософсько-психологічних ідей С. Рубінштейна, де принциповим моментом є позиціонування як суб'єкта діяльності саме людини, а не особистості та есплікується розуміння соціальної сутності людини як первісної її ознаки [6, с. 72].

Означений підхід знаходить свою дальшу реалізацію насамперед у контексті розвитку проблематики колективної суб'єктності на основі аналізу малої групи, зокрема в доробку К. Гайдар і О. Мірошниченко. Зокрема, К. Гайдар обґрунтовує суб'єктний підхід як окрему методологію дослідження малої групи та виокремлює проблему розвитку такої групи [7]. На основі критеріїв колективного суб'єкта вибудовуються емпіричні дослідження, мета яких – виявлення рівнів та етапів розвитку малої групи як носія колективної суб'єктності. За рівень розвитку при цьому взято такі типи колективної суб'єктності, як потенційна, реальна та рефлексивна в їхніх проявах у різних видах активності групи – пізнанні, спілкуванні, сумісній діяльності, взаємовідносинах тощо [там само, с. 19–21]. Нерівномірність вираження колективної суб'єктності до певної міри обґрунтовує постановку О. Мірошниченко проблеми щодо необхідності дослідження актуалізації групового суб'єкта в різних умовах його (суб'єкта) життєдіяльності [8].

Як бачимо, на пострадянському просторі логіка розвитку суб'єктного підходу до аналізу малої групи до певної міри уточнює, але водночас і розмиває "строгість" поняття. Адже якщо розуміти малу групу як колективний суб'єкт своєї активності, тобто власне активності, що розгортається від групи як цілісної одиниці (тобто колективного суб'єкта), то питання щодо актуалізації такої одиниці за замовчуванням має містити в собі припущення, що мала група як мала група може існувати в такому статусі як номінально (потенційно), так і реально. Тобто якщо властивості групової суб'єктності є, з одного боку, засадничими для виокремлення малої групи як такої, а з другого – можуть бути виражені нерівномірно, то постає необхідність поряд з умовами життєдіяльності як чинників актуалізації групи-як-суб'єкта (чинники, що створюють групу, і чинники, що підтримують її як групу) також виокремлювати і їхній вплив на часовий аспект існування групи-як-суб'єкта, її тривалість, інтенсивність, інші аспекти гетерохронії (характер прояву суб'єктності – пульсація, рівномірність, спалах тощо; характер і продукт групової активності залежно від часу розгортання та прояву тощо).

Отже, базова проблема, яка визначає загал аналізу категорії "колективний суб'єкт", є складником проблеми суб'єкта діяльності та розробляється переважно у зв'язку з проблематикою малої групи. Існування різнорідних загалів позначилося також і на підходах до виокремлення методологічних засад розбудови сукупності вихідних вимог, які пред'являються до певного об'єкта соціально-психологічної таксономії, коли його оцінюють з огляду на можливості розуміння як колективного суб'єкта.

В. Васютинський запропонував та обґрунтував як такі вихідні вимоги систему принципів постання колективного суб'єкта. При цьому базовою проблематикою, яка зумовлює специфіку постання колективної

суб'єктності, є необхідність онтологічної однозначності виокремлення матеріального носія даної суб'єктності [9, с. 14]. Проблематика ж такого виокремлення увиразнюється шляхом означення переважної представленості колективної суб'єктності у вигляді функції, через яку вона постає більш питомо, аніж через структурні свої компоненти [там само, с. 15]. Власне функціональна постава колективного суб'єкта уможливлюється через обґрунтування доцільності виокремлення четвертої, поміж традиційно усталених трьох, феноменологічної сторони спілкування [там само, с. 13–14]. Саме феноменологічна сторона спілкування увиразнює собою певний результат взаємодії (інтеракції) суб'єктів, що постає, насамперед та головно, у вигляді спільно утвореного простору взаємодії – інтерсуб'єктивного феноменологічного простору, в якому можуть бути втілені об'єкти спільного творення. Цей простір є основою, фундаментом колективної суб'єктності в площинах її постання та функціонування. Власне, сукупність із п'яти означених принципів – інтеракційності, символічного опосередкування, колективної феноменологічності, об'єктної втіленості, інтерсуб'єктивності [2, с. 24] – покликана увиразнити психологічний зміст феноменологічної сторони спілкування як базису колективної суб'єктності.

Отже, акцент суттєво зміщено на можливі умови творення не так суб'єктності, як колективності, яка увиразнюється через проблематику спілкування, а не діяльності. Вагомим складником колективності, власне феноменологічно даним її аспектом, є спільність як така: спільна взаємодія у символічно опосередкованому спільному просторі, як основа спільної дійсності, приводить до спільно створеного об'єктного результату, релевантного груповому суб'єктові його творення загалом, а не індивідуальним складникам суб'єкта.

Як уже зазначалося, розроблені А. Журавльовим критерії, що пред'являються до групи як колективного суб'єкта, базуються на проблематиці діяльності, де власне спільна діяльність є генеральним критерієм судження про певну сукупність як про колективний суб'єкт цієї діяльності [6]. Зокрема, запропоновано такі критерії, як взаємопов'язаність і взаємозалежність індивідів у групі; здатність групи реалізувати різноманітні форми сумісної активності; здатність групи до саморефлексії [там само, с. 73–76]. Припускається, що ці критерії можуть водночас бути і параметрами колективного суб'єкта. Те, що вони можуть бути виражені різною мірою, дає підстави говорити про різні типи суб'єктності – потенційний, реальний та рефлексивний [там само, с. 77–78].

Застосування розглянутих критеріїв до СВР відбиває певну проблематичність їх застосування саме щодо цієї великої групи. Адже на рівні очевидності зрозуміло, що колективна форма активності СВР реалізовується у формі індивідуальної суб'єктності на рівні міжособової

взаємодії між волонтером і реципієнтом. А це суперечить "генеральному" критерію колективної суб'єктності та унеможливлює розгляд СВР як колективного суб'єкта (якщо тільки не розпорошувати поняття спільної індивідуальної діяльності до меж усього суспільства як середовища волонтерської діяльності).

Це означає, що постає певна проблема, коли йдеться про можливість тлумачення СВР як колективного суб'єкта (одиниці) діяльності з надання допомоги. Оскільки в такій діяльності активність більше ніж реальна, то немає й підстав говорити про потенційну суб'єктність цієї форми колективного суб'єкта. Утім, якщо припустити, що індивідуальна суб'єктність є однією із форм реалізації колективної суб'єктності, то проблема щодо можливості розуміння СВР як цілісної одиниці (групи) переміститься в площину першої ознаки. Тобто можемо припустити, що специфіка взаємозв'язків між елементами суспільного руху (волонтерами) є системотвірним фактором та обумовлює набуття ознак колективної суб'єктності цією формою суспільного явища. Виходить, колективна суб'єктність СВР обумовлена іншим співвідношенням параметрів колективної суб'єктності, аніж їх необхідне співвідношення для колективної суб'єктності інших таксономічних одиниць.

У світлі висловленого припущення бачимо, що запропоновані А. Журавльовим параметри колективної суб'єктності постають як критеріальні ознаки виокремлення колективного суб'єкта, але не зберігають статус параметрів колективного суб'єкта. Натомість розкриваються як параметри, що характеризують чинники колективної суб'єктності. При цьому в межах першої критеріальної ознаки йдеться про чинники колективної суб'єктності, які впливають на її постання, оскільки покликані розкрити специфіку взаємозв'язків між членами спільноти як наслідок впливу цих чинників. Водночас у межах другої ознаки йдеться радше про характеристики процесу безпосереднього впливу чинників, що відображено в першій ознаці. Тобто розкривається сукупність можливих механізмів, завдяки реалізації яких досягається умова першого критерію – взаємозв'язок. При цьому третя ознака дає змогу виявити ті процеси, на основі яких також реалізується механізм впливу чинників, але вже не на постання, а на збереження колективної суб'єктності. Адже, хотіли б звернути увагу, змістовий складник третьої ознаки в її постуляції А. Журавльовим [6, с. 74] – це явище, яке стає можливим лише завдяки досвіду реалізації групою певної спільної активності.

Подальший рух у напрямі з'ясування специфіки колективної суб'єктності СВР припускає конкретизацію тих змінних, що виступають у ролі чинників та впливають на колективну суб'єктність. Тобто можна зробити певне схематичне узагальнення засад виокремлення специфіки колективної суб'єктності СВР, яка складається з низки нетотожних елементів, а саме: механізму утворення колективної суб'єктності як

сукупності чинників та процесів реалізації їхнього впливу; власне колективної суб'єктності в її специфіці; впливу колективної суб'єктності на активність (діяльність) групового/ індивідуального суб'єкта. З огляду на це можемо зробити висновок: щодо діяльності або іншої активності суб'єкта колективна суб'єктність сама є чинником – по суті, мотивом діяльності, тобто дієвою (дійсною) причиною.

Також слід зауважити, що переміщення акценту в площину першої критеріальної ознаки повертає проблематику колективного суб'єкта в лоно того проблемного загалу, який характерний для аналізу колективної суб'єктності в межах вітчизняного дискурсу. Утім, як бачимо, незважаючи на специфіку різних загалів щодо висунення вихідних вимог до колективного суб'єкта, ці загали збігаються в проблемі виникнення "динаміки цілого", що не зводиться до сукупності своїх частин [10, с. 167]. Оскільки вітчизняний загал зорієнтований на вирішення проблематики колективного суб'єкта за рахунок пояснення підвалин спершу колективності, то колективність як така стає характеристикою цілого, що робить його неподільною одиницею. При цьому, як зазначалося вище, колективність у своїй феноменологічній даності постає як спільність. Отож можна припустити, що спільність як характеристика зв'язку між індивідуальними суб'єктами, що зумовлює цілісність суб'єкта колективного, щодо його (колективного суб'єкта) активності має проявляти себе в ній як чинник. Тобто, якщо вдатися до образної метафори, зв'язок з іншим є мотивом у буквальному значенні двигуна, який володіє потугою завдяки освоєнню енергії пов'язаності; інакше кажучи, зв'язки можуть бути метафоризовані як джерело тієї енергії, що акумульована в спільності як характеристиці зв'язку та, відповідно, мотиваційному феномені, який проявляє себе в активності колективного суб'єкта.

Отже, спільність, яка розглядається як мотив, у своїй дієвій реалізації й постає як колективна суб'єктність. Тобто через наявність колективної суб'єктності можна судити про набуту спільність, а через специфіку колективної суб'єктності – про специфіку набутої спільності, що реалізовується в активності як мотиваційний чинник.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Розкриття вихідних умов існування колективного суб'єкта передбачає окремий аналіз як засад колективності, так і засад суб'єктності. Якщо зосередитися спочатку на колективності та розглядати специфіку колективної суб'єктності загалом, а не щодо конкретної форми колективного суб'єкта, то специфіка колективної суб'єктності постає як творення спільності, з одного боку, і як вплив спільності – з другого. Подальше з'ясування засад визначення специфіки колективної суб'єктності СВР вимагає виокремлення та означення специфіки набуття тієї або іншої спільності, а також виокремлення того процесу, результатом якого є конкретний вид спільності. Власне, уже ця спроба термінологічного

охоплення свідчить про те, що процес, у якому твориться спільність, слід було б означити як спілкування. Але таке розуміння спілкування потребує окремої розвідки, предметом якої має стати розкриття такого розуміння спілкування в контексті усталених підходів до його визначення.

Список використаних джерел

1. Татенко, В. (2017) *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір.* Київ: Міленіум.
2. Васютинський, В. (2005). Категорія "колективний суб'єкт" у феноменологічному дискурсі інтерсуб'єктної взаємодії. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 12 (15), 23–37.
3. Москаленко, В. В., & Дембицька, Н. М. (2011). Становлення суб'єкта економічної соціалізації як проблема психологічної науки. У В. В. Москаленко (Ред.), *Соціально-психологічні засади становлення суб'єкта економічної соціалізації* (с. 21–37). Київ.
4. Лукасевич, О. (2013). Суб'єкт, суб'єктність і вчинкова активність. *Проблеми сучасної психології*, 1(3), 44–49.
5. Брушлинский, А., & Воловикова, В. (Ред.). (2002). *Психология индивидуального и группового субъекта*. Москва.
6. Журавлев, А. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал,* 30 (5), 72–80.
7. Гайдар, К. (2013). *Социально-психологическая концепция группового субъекта*. Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та.
8. Мирошниченко, О. (2014). Методологические и методические проблемы исследования актуализации многоуровневого группового субъекта в различных социальных условиях. *Научный журнал КубГАУ*, 100(06). Взято из http://ej.kubagro.ru/2014/06/pdf/110.pdf.
9. Васютинський, В. (2005). Феноменологічний зміст спілкування в просторі колективного творіння дійсності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Психологічні науки. Серія 12,* № 6 (30), ч. 1 с. 10–17.
10. Бублик, П., Жовтянська, В., Кальницька, Ю., Климчук, Н., Рибалка, В., Слюсаревський, М. & Хазратова, Н. (2013). *Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
11. Горностай, П. (2012). Группа как субъект: соотношение понятий "групповая идентичность" и "идентичность группы" *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*, с. 113–121.
12. Третьяченко, В. (1997). *Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка*. Київ: Стилос.

References

1. Tatenko, V. (2017). *Metodolohiia subiektno-vchynkovoho pidkhodu: sotsialno-psykholohichnyi vymir* [Methodology of subjective-behavioral approach: socio-psychological dimension]. Kyiv: Milenium (ukr).
2. Vasiutynskyi, V. (2005). Katehoriia "kolektyvnyi subiekt" u fenomenolohichnomu dyskursi intersubiektnoi vzaiemodii [The category "collective subject" in the phenomenological discourse of intersubjective interaction]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 12 (15), 23–37 (ukr).

3. Moskalenko, V. V., & Dembytska, N. M. (2011). Stanovlennia subiekta ekonomichnoi sotsializatsii yak problema psykholohichnoi nauky [Formation of the subject of economic socialization as a problem of psychological science]. In V.V. Moskalenko (Ed.), *Sotsialno-psykholohichni zasady stanovlennia subiekta ekonomichnoi sotsializatsii* (pp. 21–37). Kyiv. (ukr).
4. Lukasevych, O. (2013). Subiekt, subiektnist i vchynkova aktyvnist [Subject, subjectity and action activity]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 1(3), 44–49 (ukr).
5. Brushlinskiy, V.O., Volovikova, V. (Eds.). (2002). *Psikhologiya individualnogo i gruppovogo subyekta* [Psychology of an individual and a group subject]. Moscow (rus).
6. Zhuravlev, A. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskiye tipy [Collective subject: main attributes, levels and psychological types]. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 30 (5), 72–80 (rus).
7. Gaydar, K. (2013). *Sotsialno-psikhologicheskaya kontseptsiya gruppovogo subyekta* [Socio-psychological concept of a group subject]. Voronezh (rus).
8. Miroshnichenko, O. (2014). Metodologicheskiye i metodicheskiye problemy issledovaniya aktualizatsii mnogourovnevogo gruppovogo subyekta v razlichnyikh sotsialnykh usloviyakh [Methodological and methodical issues of the research on actualization of multilevel group subject under different social conditions]. *Nauchnyy zhurnal KubGAU*, 100(06). Retrieved from http://ej.kubagro.ru/2014/06/pdf/110.pdf (rus).
9. Vasiutynskyi, V. (2005). Fenomenolohichnyi zmist spilkuvannia v prostori kolektyvnoho tvorinnia diisnosti [Phenomenological content of communication in the space of the collective creation of reality.]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. drahomanova. Seriia 12. Psykholohichni nauky*, 6(30), Part 1, 10–17. (ukr).
10. Bublyk, P., Zhovtianska, V., Kalnytska, Yu., Klymchuk, N., Rybalka, V., Sliusarevskyi, M. ... Khazratova, N. (2013). *Istoriohrafichni ta metodolohichni koordynaty teorii sotsialnoi psykholohii* [Historiographical and methodological coordinates of theories of social psychology]. Kirovohrad: Imeks-LTD (ukr).
11. Hornostai, P. (2012). Gruppa kak subyekt: sootnosheniye ponyatiy "gruppovaya identichnost" i "identichnost gruppy" [Group as a subject: the relationship between the concepts of "group identity" and "identities group"]. *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednikh ta velykykh hrup*, pp. 113–121 (rus).
12. Tretiachenko, V. (1997). *Kolektyvni subiekty upravlinnia: formuvannia, rozvytok ta psykholohichna pidhotovka* [Collective subjects of management: formation, development and psychological preparation]. Kyiv: Stylos (ukr).

© Коваль Г. В.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 37:005.336.2

О. П. Шестопалова, Н. І. Шулюк

ПРОГНОЗУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КАР'ЄРИ ТА ВИБІР ОСВІТНЬОЇ ТРАЄКТОРІЇ МАЙБУТНІМИ СТАРШОКЛАСНИКАМИ МЕТОДАМИ ПРОФІЛЬНОГО ОРІЄНТУВАННЯ

Реформа освіти висвітлюється під кутом зору докорінної зміни змісту та структури профільної старшої школи. Зроблено огляд нової концепції профільного навчання в школі, виокремлено проблему вибору та відповідальності за нього в житті старшокласника. Проведено аналіз досвіду американської освітньої системи у психологічному супроводі профілізації, представлено систему допомоги у виборі профілю за підтримкою фахівців служби "Гайденс", обговорено проблемні питання, з якими стикались американські освітяни в ході впровадження профільної освіти. Узагальнено досвід США в побудові системи зв'язку між школою і батьками учнів, оцінено ефективність різних варіантів диференціації навчання в основній школі з погляду забезпечення готовності до вибору освітнього профілю. Проаналізовано наявний у цій галузі вітчизняний досвід та звернено увагу на різні підходи до тлумачення поняття "готовність до свідомого вибору освітнього профілю", конкретизовано та уточнено його зміст; з'ясовано роль профільної орієнтації у виборі старшокласником освітньої траєкторії та прогнозуванні професійної кар'єри. Наведено дані опитування старшокласників та їхніх батьків щодо доцільності принципових змін у структурі освітньої програми та викладанні дисциплін у старшій школі. Виокремлено найвиразніші тенденції у ставленні батьків та старшокласників до таких змін і ті питання, які викликають у них сумніви та занепокоєння. Виявлено низку суперечностей щодо підходів, що наразі практикуються в психолого-педагогічному супроводі вибору освітньої траєкторії здобувачами базової середньої освіти. З'ясовано напрями дальших досліджень, проблематика яких пов'язана із системою профільної орієнтації та відповідною діагностикою, а також можливими соціально-психологічними та соціальними наслідками такого реформування.

Ключові слова: освітня реформа, профільна орієнтація, готовність до свідомого вибору навчання за профілем, вибір освітньої траєкторії, прогнозування кар'єри, профільна старша школа, нова українська школа.

O. P. Shestopalova, N. I. Shulyuk

FORECASTING A CAREER AND CHOOSING AN EDUCATIONAL TRAJECTORY FOR FUTURE HIGH SCHOOL STUDENTS BY MEANS OF PROFILE ORIENTATION

The educational reform is enlightened in terms of radical changes for the contents and structure in school specialized education. It is made the overview for the new conception in school specialized education; the problem on the life choice and responsibility for it among high secondary school students is pointed. It is the

analyzed the American educational system on the psychological support of profilization, the counselling system in the occupation choice by means of the "Guidance" specialists support service, the different issues the American educators faced during the specialized education implementation. It is presented the USA experience in building the connection between parents and their children; it is evaluated the effectiveness of the variety of differentiation in school education due to the viewpoint of readiness to make a career choice. It is analyzed the Ukrainian experience in this field, and there are outlined the different approaches for the term "readiness for conscious education choice", its content is clarified, the role of specialized orientation in the future career forecasting is found out. There are given the data responses from the survey among parents and their children on the necessity of solid changes in the school curriculum and in secondary school disciplines lecturing. There are singled out the tendencies in parents' and students' responses to these problems, some anxious moments in the survey are outlined. There are identified the contradictions in psycho-pedagogical approaches to guide the choice of educational orientation among secondary school students. There are found out the further directions in researching the specialized orientation and its diagnostics, as well as possible social-psychological consequences in such kind of reforms.

Key words: educational reform, specialized orientation, readiness to the conscious specialization choice, the choice in educational direction, career forecast, specialized secondary high school, new Ukrainian school.

Постановка проблеми. Освітня реформа в Україні ставить перед суспільством важливу мету – це виховання і соціалізація особистості. Така особистість має усвідомлювати себе громадянином України і бути здатною до життя в суспільстві та в умовах цивілізованої взаємодії з природою, постійно прагнути самовдосконалення і вчитися впродовж життя, бути готовою до свідомого життєвого вибору та самореалізації, трудової діяльності і громадянської активності [1].

На третій стадії реформування (2023–2029 роки), зокрема, передбачається затвердження стандартів профільної середньої освіти на основі ідеї інтегральних та спеціальних компетентностей, формування мережі закладів ІІІ рівня (профільної старшої школи) та створення системи незалежного оцінювання професійних кваліфікацій випускників професійного профілю старшої школи за відповідними напрямами [там само]. Початок роботи старшої профільної школи за новими освітніми стандартами – не пізніше 2027 року. З огляду на це наразі створюються передумови для скорочення тривалості бакалаврських програм вищої освіти в середньому на 45 кредитів [2].

Допрофесійна спеціалізація знань передбачає вибіркове навантаження на інтелект та інші характеристики випускника базової середньої школи. Без грамотного психологічного супроводу зростає ризик помилкового вибору освітнього профілю, що матиме негативні наслідки для подальшого професійного вибору старшокласників. Саме соціальна важливість такого супроводу обумовлює актуальність дослідження – визначення суті профільної освітньої орієнтації для формування у випускників базової середньої школи готовності до свідомого вибору освітнього профілю в умовах нової української школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні у 8-9-х класах закладів загальної середньої освіти склалася така ситуація, що підліткам часто доводиться робити вимушений, неусвідомлений вибір профілю подальшого навчання. В умовах несамостійного вибору освітньої траєкторії звичайні вікові завдання підліткового віку постають перед учнями в спотвореній формі. Наприклад, завдання становлення часової перспективи та планування майбутньої кар'єри перед дитиною взагалі не ставиться, оскільки в більшості випадків це завдання за неї "вирішують" батьки. У результаті не створюється "образ майбутнього", не спрацьовує життєве антиципування. Як наслідок, підлітки втрачають навчальну мотивацію у відповідальний період вибору подальшого освітнього профілю.

Ідея профілізації старшої школи далеко не нова, проте саме в умовах реформи вона набуває дещо іншого звучання: вибір профілю дає старшокласнику можливість зосередитися на тих галузях знань, які потрібні йому для кристалізації майбутніх професійних планів. Профільну орієнтацію варто спрямувати на розвиток особистісної активності учнів, переосмислення некритично засвоєних від дорослих професійних планів й оцінок. За умови проведення такої роботи профільне навчання дає можливість сформувати чіткий життєвий план, досягти усвідомлення власного вибору на ранніх етапах становлення кар'єри, що відповідає запитам сучасного суспільства.

Фахівці з вікової психології стверджують, що мрії та фантазії підлітків – це той фундамент, на якому має вибудовуватися майбутній свідомий вибір професійного майбутнього. Очевидно, саме тому побудова кар'єри є навчальним завданням спецкурсу в американській школі. Американська служба шкільної консультації "Гайденс" у своїй діяльності виходить із концепції про професійне становлення Д. Сьюпера, згідно з якою професійний розвиток "складається із серії виборів, що досягають стабілізації лише в середньому віці" (цит. за: [3, с. 67]).

На сьогодні зміст професійної орієнтації в контексті середньої освіти американських шкіл заміняється академічним орієнтуванням. Повномасштабна профільна орієнтація починається з 8-9-го класу, коли учням надається можливість обирати предмети, які їм будуть потрібні для вступу до вишу (або коледжу) або для того, щоб почати професійну діяльність відразу після закінчення школи. Методи і форми організації профільного навчання залежать від типів середніх шкіл ("академічні", "професійні" та "багатопрофільні"). Так, наприклад, у багатопрофільній школі вже з 9-го класу є різні відділення (профілі); найбільш поширені такі: "академічний", "загальний", "комерційний", "індустріальний, сільськогосподарський". Академічний профіль дає достатню освіту для вступу до університету, а професійні профілі готують учня до безпосередньої практичної діяльності [3; 4]. Досьє також може слугувати рекомендацією при влаштуванні на роботу,

оскільки "працевлаштування в США вже давно вважається педагогічною проблемою і включає в себе проектування форм переходу від школи до світу праці та їх змістовне наповнення" [4].

Щоб допомогти учневі визначити професійні здібності та інтереси, консультанти служби "Гайденс" постійно проводять тестування, групові та індивідуальні консультації. У результаті на кожного учня складається досьє, яке містить відомості про його сім'ю, особливості характеру, успішність у навчанні, здібності, інтереси і результати медичного обстеження.

Рекомендації щодо питань навчання учням середніх освітніх закладів може надати фахівець "carreer-counsellor" – консультант із питань, які стосуються вибору освітніх профілів [2]. Зокрема, за даними, які наводить В. Зінгер, у 2010 р. в США нараховувалося близько 281400 посад career counseling, із них 47% – у загальноосвітніх школах. Департамент праці (the U.S. Department of Labor – DOL) підрахував, що між 2010 і 2020 роками попит на цю професію в США зросте на 34% [5].

На сайтах шкіл США основного ступеня батькам пропонують програми, як допомогти підлітку зробити правильний вибір старшої школи. Підготовку радять починати, коли школяр навчається в 9-му класі [6]. По суті, чинна в США система формування у випускників базової середньої школи готовності до осмисленого та зваженого вибору освітнього профілю має такі складові:

– максимальне сприяння розвитку інтересів та уподобань дітей шляхом залучення їх до факультативів та елективних курсів;

– постійний моніторинг динаміки інтересів та уподобань, інтелектуальних можливостей шляхом тестування та аналізу його результатів, проведення нестандартизованих інтерв'ю та складання евристичних творів;

– спостереження та оцінка темпераменту й характеру учня, його вміння дискутувати, відстоювати власні погляди;

– діагностика навчальних досягнень, залучення здібних учнів до програм вищого рівня складності з окремих предметів та програм радикального прискорення як надання можливості вчитися за універсальними програмами підвищеної складності.

Окремо слід звернути увагу на освітні перехідні програми для випускників базових середніх шкіл (Transition programs). Такі програми поки ще не застосовуються в українській освітній практиці. Загалом вони передбачають ознайомлення майбутніх старшокласників з розкладом, навчальними корпусами старшої школи, системою викладання та індивідуальної звітності учня за обраними предметами. Під такі програми створюються літні табори і семінари. Підлітку допомагають обдумати майбутні зміни, наочно пояснюють відмінності між середньою і старшою школами. Радники-каунслери проводять з підлітками консультації [3; 5].

А втім, прогресивна система формування готовності до свідомого вибору профілю в старшій школі не позбавлена певних недоліків. Заклик "не вчити заради складання тестів" (програма "Race to the Top" Б. Обами, 2009 р.) усе ж не реалізований наразі повною мірою, оскільки саме за результатами тестів академічних досягнень випускників оцінюють самі навчальні заклади та якість учительської праці [5]. Схожа тенденція простежується і в старших класах шкіл України, що може призвести до зниження здатності школярів аналізувати складні тексти та застосовувати знання в нестандартних ситуаціях.

У вітчизняній педагогіці та психології заслуговує на увагу експериментальний доробок лабораторії трудового виховання і профорієнтації Інституту проблем виховання НАПН України за темою "Науково-методичні засади підготовки учнів 8-9-х класів до вибору напряму профільного навчання у старшій школі". Результатом дослідницької роботи лабораторії за цією темою стало моделювання та апробація змісту й технологій підготовки учнів 8-9-х класів до вибору напряму профільного навчання у старшій школі, на основі яких було розроблено методику формування готовності учнів основної школи до профільного самовизначення [6; 7]. Спираючись на результати дослідження, науковці сформулювали поняття готовності учня 8-9-го класу до вибору профілю навчання і визначили його як особистісне новоутворення, яке формується в процесі цілеспрямованого "педагогічного впливу й забезпечує узгодження учнем знань про зміст і структуру профільного навчання і їхні вимоги до людини (образ "Я – у світі професій") зі сформованими та усвідомленими ним у процесі розвитку можливостями й потребами (образ "Я")" [6, с. 12].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Незважаючи на те, що сьогодні в арсеналі науковців є далеко не одна концепція "готовності до вибору профілю навчання", досі, на жаль, недостатньо розроблено алгоритм психологічного супроводу, який би забезпечував готовність до свідомого вибору освітнього профілю [8–13]. Ідеться, зокрема, про необхідність створення технологій роботи з прогнозування майбутньої кар'єри, визначення діагностограм для різних освітніх профілів, а також виявлення "слабких ланок" у соціально-психологічній готовності учня до старшої школи.

Така постановка проблеми зумовлена певною мірою конфліктом інтересів, що має місце в сучасному освітньому просторі. Учителі намагаються відбирати в профільні класи старшокласників, які успішні в навчанні і не мають емоційних та поведінкових проблем [8]. Проте така "селекція" суперечить ідеям нової української школи. А ще, як неодноразово зазначалося в публікаціях на цю тему, є ризик того, що при створенні мережі старших шкіл у громадах залишатимуть класи гуманітарного профілю, оскільки це менш затратно. Не секрет, що сьогодні істотно знизилася престижність технічних і природничих спеціаль-

ностей, а результати проходження ЗНО у 2018 році показали системні проблеми викладання предметів фізико-математичного циклу. Отже, є негативний прогноз, що профілізація школи може відбуватися шляхом найменшого супротиву. Це призведе зрештою до роздування предметів гуманітарного профілю і занепаду природничої та фізико-математичної галузі знань.

Мета статті: розглянути та обґрунтувати поняття "профільна орієнтація" і "готовність до свідомого вибору освітнього профілю" як нерозривно пов'язані з майбутнім професійним самовизначенням молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ключовим поняттям у профільному орієнтуванні є допрофесійне самовизначення старшокласників як результат обмірковування, становлення ціннісних орієнтацій та приймання школярами відповідних рішень щодо продовження освіти. Мотиваційний аспект відображає динаміку мотивів вибору старшокласниками свого шляху, своєї подальшої освітньої траєкторії, усвідомленість здійсненого вибору та відповідальність за нього. Процесуальний аспект характеризує динаміку цілепокладання, рефлексії учня під час вибору профілю старшої школи і коригування своїх намірів. Особистісний аспект відображає єдність особистісного і соціального аспектів планування завершення середньої освіти з огляду на становлення суб'єктної позиції учнів.

Описані вище компоненти і критерії означеного новоутворення дають змогу уточнити зміст поняття "показники сформованості готовності учнів 8-9-х класів до свідомого вибору профілю навчання". По-перше, це ступінь адекватності оцінювання випускником своїх можливостей, інтересів та нахилів з погляду вимог профільної освіти. По-друге, це рівень знань учня про зміст та організаційні умови здобуття освітнього профілю. По-третє, це емоційна привабливість для учня профільних дисциплін, стійкий інтерес до вивчення відповідного циклу споріднених предметів. Слід зазначити, що ієрархічність мотивів вибору учнем відповідного профілю навчання є свідченням усвідомлення ним цього вибору.

На думку О. В. Мельника і колег, "… лише одного прийняття рішення про вибір профілю навчання недостатньо, тим більше недостатньо зіставлення, накладення або ж проекції вимог профілю навчання та бажання і можливостей особистості. Лише в процесі узгодження, коли одночасно змінюється дитина і зростають вимоги профілю навчання, у повній мірі включаються механізми самопізнання, самооцінки і самовдосконалення особистості, виробляється та приймається нею стратегія і тактика поведінки на ринку освітніх послуг" [6, с. 8].

Отже, можемо визначити сукупність психолого-педагогічних завдань, які забезпечували б реалізацію свідомого вибору. Це розвиток уміння учня організовувати власну життєдіяльність, виробляти алгоритм набуття обраного профілю та складати план особистого професійного старту після закінчення школи.

Ми виходимо з припущення, що в групі школярів, які обрали профіль навчання усвідомлено, керуючись мотивацією інтересу до цього профілю, є істотні відмінності. Такі відмінності, що являють собою психологічні портрети, достовірно відрізняють учнів різних профільних класів між собою. Критерієм хорошої адаптації до вимог обраного профілю навчання є ступінь прояву учнем самостійності, наполегливості в процесі навчально-практичної діяльності на заняттях відповідного циклу, прояву ним вольової активності в процесі подолання труднощів.

Поряд з особистісними змінами старшокласників великі зміни в новій профільній школі мають відбутися в перепідготовці та підвищенні кваліфікації директорів, заступників директора, вчителів. Освітні менеджери та вчителі старшої школи опановуватимуть нові для них ролі коуча, фасилітатора, модератора надання допомоги в здійсненні індивідуальної освітньої траєкторії старшокласників. Уперше термін "фасилітатор" запропонував К. Роджерс у 80-х роках XX ст. Роджерс уже тоді обстоював ідею школи, у якій діти мали б вибір, що вивчати, і були самостійними у виконанні завдань. Учитель ставав помічником, а підлітки самі обирали, що їм вивчати, та приймали рішення, який проект вони будуть виконувати. Багато вчителів побоювалися цих інновацій, але, як показала практика, діти були мотивовані на виконання таких завдань. Зі слів однієї вчительки, коли вона захворіла і переймалася тим, що діти в її класі нічого не робитимуть, вони на її велике здивування, самі виконали проект [9]. На нашу думку, уже тоді було доведено доцільність надання учням більшої свободи у виборі змісту навчання.

По завершенні базової середньої освіти учень, в ідеалі, буде усвідомлювати, які ціннісні орієнтири лежать в основі його майбутнього вибору, спиратися на сильні риси свого характеру, відчувати відповідальність за результати своєї діяльності. Більша особистісна зрілість школяра створює механізми для усвідомленого прийняття ним рішення про напрям подальшої освіти. Згідно із задумом реформи, результати навчання в базовій середній школі будуть оцінюватися в ході державної підсумкової атестації у формі зовнішнього незалежного оцінювання. У межах нової профільної освіти старшокласник зможе обирати один із двох напрямів навчання:

– академічне, із поглибленим вивченням окремих предметів, що передбачає подальше навчання в університеті;

– професійне, яке поряд із здобуттям повної загальної середньої освіти забезпечує отримання першої професії (що не обмежує можливість продовження освіти) [1].

Здобуття профільної середньої освіти за академічним спрямуванням буде здійснюватися в академічних ліцеях – як правило, в окремих закладах освіти. Буде створено мережу академічних ліцеїв на зразок мережі професійних ліцеїв, тобто третій ступінь школи буде відокремлено від другого ступеня. Передбачається, що в академічних ліцеях

перший рік навчання буде перехідним. На цьому етапі учень ще зможе змінити профіль навчання. Учні матимуть право обирати не лише предмети, а й рівні їхньої складності.

В освітніх програмах, очевидно, важливо створювати умови для засвоєння інтегративних компетентностей. Учні, які спочатку вступили до професійного ліцею, а потім зрозуміли, що їм це не подобається, матимуть можливість повернутися до поглибленого вивчення предметів в академічному ліцеї. Учні, які закінчили професійний ліцей, повинні мати можливість навчатися далі за бажанням і потребою.

Щоб з'ясувати думку учасників освітнього процесу щодо таких ідей профільного навчання в старшій школі, було проведено опитування батьків та учнів Металургійного району м. Кривого Рогу. Анкета містила такі питання:

1. Як Ви ставитеся до перспективи запровадження в загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?

2. Як Ви ставитеся до профільного навчання у старшій школі?

3. Чи підвищить, на Вашу думку, якість середньої освіти запровадження у загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання?

4. Чи можете Ви сказати, що відчуваєте особисту зацікавленість у реформуванні середньої освіти в Україні?

5. Чи вважаєте Ви необхідною інтеграцію вітчизняної освіти до європейського освітнього простору?

6. Чи згодні Ви з такими судженнями?

6.1. Істотне збільшення обсягу знань, умінь і навичок, необхідних для ефективного включення в життя суспільства, потребує й більшого часу на їх засвоєння.

6.2. Подовження терміну шкільного навчання до 12 років послабить зацікавленість дітей у навчанні, а школа перетворитися на "клуб знайомств".

6.3. Перехід до 12-річного терміну навчання надасть доступ до якісної освіти більшій кількості дітей.

6.4. Подовження терміну навчання в загальноосвітній школі позитивно вплине на якість отриманих знань.

6.5. У результаті запровадження 12-річного терміну навчання ми матимемо погано освічених дорослих людей, які поповнять армію безробітних або дешевої робочої сили.

6.6. Запровадження 12-річки сприятиме інтеграції вітчизняної освіти до європейського освітнього простору.

6.7. Збільшення терміну шкільного навчання за європейським зразком до 12 років не виправдовує себе в українських реаліях, є недоречним та фінансово невигідним.

6.8. Додатковий 12-й рік навчання дасть змогу збалансувати програми і розвантажити учнів, позбавивши їх громіздких домашніх завдань та великої кількості уроків.

6.9. Спершу необхідно змінити систему підготовки та підвищення кваліфікації вчителів, систему оплати їхньої праці, а вже після того реформувати шкільне навчання.

Вибірку було розділено пропорційно (50:50) на дві підгрупи за віком: дорослі особи (батьки учнів) і молодь (старшокласники). Загальна кількість опитаних – 110 осіб, з них 62 особи – жінки і 48 – чоловіки. Вік опитаних батьків – від 36 до 49 років, вік старшокласників – 15-17 років.

У результаті дослідження виявлено основні тенденції у ставленні батьків та учнів до профільного навчання в старшій школі (рис. 1; 2).

Рис. 1. Результати опитування батьків: основні тенденції

Основні тенденції можна сформулювати таким чином:

1. Є суттєва різниця в поглядах та ставленні старшокласників двох класів та їхніх батьків, що підтверджує важливість мікросоціальних чинників (соціально-психологічного клімату в класі, конформності старшокласників та їхньої залежності від поглядів референтної групи, сприймання батьками академічної успішності юнака чи дівчини), а також чинника професійної успішності самих батьків та їхніх поглядів на значення освіти в житті власних дітей.

2. У цілому питання подовження терміну освіти в старшій ланці школи та прогнозування соціальних наслідків має у батьків більш песимістичний "сценарій", ніж у їхніх дітей.

3. У ставленні до зміни моделі старшої школи наразі спостерігається широкий діапазон думок, невиробленість сталої суспільної

думки, що свідчить про необхідність активної інформаційної кампанії щодо ідей реформування освіти.

4. Профільне освітнє орієнтування нерозривно пов'язане з особистісним самовизначенням старшокласників і формуванням на цій основі у них "я-образу", тобто уявлень про свої індивідуальні риси, особистісну детермінацію планів і перспектив у майбутньому.

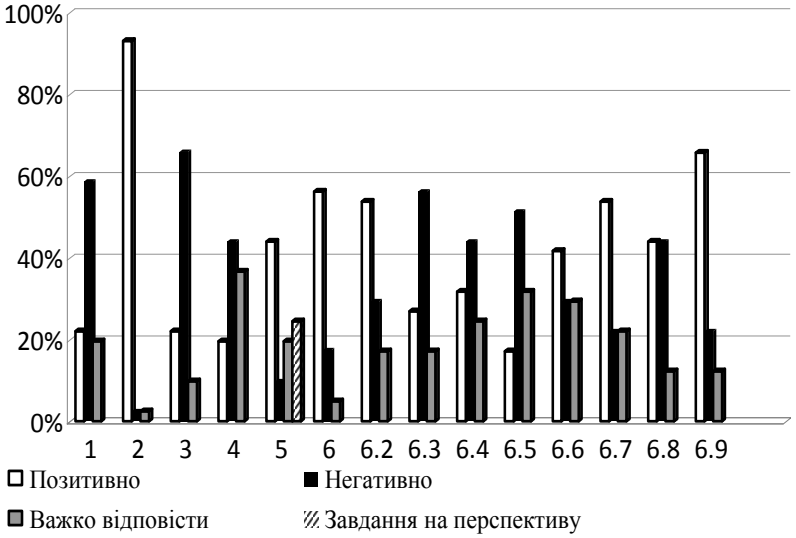

Рис. 2. Результати опитування старшокласників: основні тенденції

Висновки. Психологічні проблеми свідомого вибору майбутнім старшокласником профілю навчання зумовлені кількома суперечностями:

– між психодіагностичним підходом, якому віддається перевага при виборі профілю навчання, і реальними цілями профільного навчання;

– між змістом нових освітніх стандартів і реальними способами відбору в профільні класи;

– у більшості випадків профіль навчання обирає не сам школяр, а його батьки; у результаті є ризик мотиваційної кризи, яку раніше описували як своєрідний "мораторій" на дорослішання. Якщо говорити про старшу школу, то це може вилитися в необхідність для батьків шукати для своїх дітей репетиторів, проти чого, власне, і спрямована ідея НУШ щодо профілізації викладання в старших класах.

Виявлені суперечності дають змогу конкретизувати науково-прикладну проблему: завдання профільного освітнього орієнтування на сьогодні вирішується переважно за допомогою психодіагностики структури здібностей або навчальної успішності учнів без урахування

особливостей мотивації і поза психологічно обґрунтованим дослідженням індивідуально-типологічних, нейрофізіологічних, особистісних і мовленнєвих характеристик, що впливають на адекватність вибору напряму профільного класу. До того ж завдання професійного орієнтування змішуються із завданнями профільного орієнтування.

Перспективи дослідження полягають у подальшому пошуку детермінант вибору профілю навчання не тільки серед уже досить добре досліджених нахилів та інтелектуальних характеристик, а й серед інших, досі не враховуваних, особистісних та мотиваційних чинників. Не менш важливим завданням є створення узагальненої моделі профільної орієнтації як психолого-педагогічної технології, що відповідає завданням нової української школи.

Список використаних джерел

1. Про освіту. № 2145-VIII. (2017).
2. Gillies, R. M. (2004). The effects of cooperative learning on junior high school students during small group learning. *Learning and Instruction*, 14(2), 197–213.
3. Авчіннікова, Г. Д., & Білецька, І. О. (2015). *Профільна диференціація навчання учнів старшої школи США*. Умань: ФОП Жовтий О. О.
4. Морін, О. Л. (2011). Зміст і педагогічні засоби підготовки учнів 8–9-х класів до вибору профілю майбутнього навчання. *Професійна орієнтація: теорія і практика*. Вид. друге (с. 22–32). Івано-Франківськ: Тіповіт.
5. Зингер, В. А. (2003). *Аттестация учащихся в школьном образовании США* (Дис. канд. пед. наук). Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена, Санкт-Петербург.
6. Мельник, О. В., Ткачук, І. І., Гуцан, Л. А., & Морін, О. Л. (2010). *Щоденник вибору профілю навчання*. Київ.
7. Мельник, О. В. (2010). Організаційно-методичні засади формування в учнів 8–9-х класів готовності до вибору напряму профільного навчання у старшій школі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 14(1), 260–271.
8. Кравцов, С. С. (2007). *Профильное обучение: теория и практика*. Москва: Готика.
9. Роджерс, К., & Фрейберг, Дж. (2002). *Свобода учиться = Freedom to learn*. Москва: Сенс.
10. Морозова, М. В. (2012). Профессиональная ориентация на старшей ступени общеобразовательной школы США как залог успешного профессионального самоопределения. *Профессиональное образование в России и за рубежом*, 4(8), 31–34. Взято с http://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-orientatsiya-na-starshey-stupeni-obscheobrazovatelnoy-shkoly-ssha-kak-zalog-uspeshnogo-professionalnogo.
11. Москалик, Г. Ф. (2005). Організація проблеми профільного навчання в сучасному освітньому закладі: регіональний аспект. *Імідж сучасного педагога*, 1–2 (50–51), 34–38.
12. Припотень, В. (2010). Національні проблеми та зарубіжний досвід професійної освіти та профорієнтації молоді. *Вісник КНТЕУ*, 5, 120–127.
13. Terman, L. M. (1989). *The Intelligence of School Children*. Wash.

References

1. Pro osvitu [About education]. № 2145-VIII. (2017) (ukr).
2. Gillies, R. M. (2004). The effects of cooperative learning on junior high school students during small group learning. *Learning and Instruction*, 14(2), 197–213.
3. Avchinnikova, H. D., & Biletska, I. O. (2015). *Profilna dyferentsiatsiia navchannia uchniv starshoi shkoly SShA* [Profile differentiation of students from the US high school]. Uman: FOP Zhovtyi O. O. (ukr).
4. Morin, O. L. (2011). Zmist i pedahohichni zasoby pidhotovky uchniv 8–9-kh klasiv do vyboru profiliu maibutnoho navchannia [Content and pedagogical means of preparing students of the 8-9th grade to the choice of the profile of future education]. Profesiina oriientatsiia: teoriia i praktyka. Second edition (pp. 22–32). Ivano-Frankivsk: Tipovit Publ. (ukr).
5. Zynger, V. A. (2003). *Student Attestation in US School Education.* (Master's thesis). Rossiyskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet imeni A. Y. Gertsena. St. Petersburg (rus).
6. Melnyk, O. V., Tkachuk, I. I., Hutsan, L. A., & Morin, O. L. (2010). *Schodennyk vyboru profiliu navchannia* [Diary of the choice of study profile]. Kyiv (ukr).
7. Melnyk, O. V. (2010). Orhanizatsiino-metodychni zasady formuvannia v uchniv 8–9-kh klasiv hotovnosti do vyboru napriamu profilnoho navchannia u starshii shkoli [Organizational-methodical principles of formation in the pupils of 8-9 classes of readiness to choose the direction of profile education in high school]. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi*, 14(1), 260–271.
8. Kravtsov, S. S. (2007). *Profilnoye obucheniye: teoryia i praktika* [Professional education: theory and practice]. Moscow: Gotika Publ. (rus).
9. Rogers, C. R., & Freiberg, H. J. (2002). *Svoboda uchitsya = Freedom to learn*. Moscow: Sens Publ. (rus).
10. Morozova, M. V. (2012). Professionalnaya orientatsiya na starshey stupeni obscheobrazovatelnoy shkoly SShA kak zalog uspeshnogo professionalnogo samoopredeleniya [Professional orientation at the senior level of the US secondary school as a guarantee of successful professional self-determination]. *Professionalnoye obrazovaniye v Rossii i za rubezhom*, 4(8), 31–34. Retrieved from http://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-orientatsiya-na-starshey-stupeni-obscheobrazovatelnoy-shkoly-ssha-kak-zalog-uspeshnogo-professionalnogo (rus).
11. Moskalyk, H. F. (2005). Orhanizatsiia problemy profilnoho navchannia v suchasnomu osvitnomu zakladi: rehionalnyi aspekt [Organization of the problem of profile education in a modern educational institution: a regional aspect]. *Imidzh suchasnoho pedahoha*, 1–2 (50–51), 34–38 (ukr).
12. Prypoten, V. (2010). Natsionalni problemy ta zarubizhnyi dosvid profesiinoi osvity ta proforiientatsii molodi [National problems and foreign experience of professional education and guidance of young people]. *Visnyk KNTEU*, (5), 120–127 (ukr).
13. Terman, L. M. (1989). *The Intelligence of School Children*. Wash.

© Шестопалова О. П., Шулюк Н. І.

УДК 159.954

В. Ю. Вінков

УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ПРО ЖИТТЄВИЙ УСПІХ: ЦІННІСНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

З'ясовано, що в поняття життєвого успіху молодь зазвичай вкладає добрі стосунки, соціальне визнання, багатство, професіоналізм, кар'єру, впливовість, творчу самореалізацію. Зауважено, що найчастіше уявлення про життєвий успіх пов'язані з добрими стосунками і творчою самореалізацією. За допомогою методики вивчення цінностей особистості Ш. Шварца досліджено зв'язок цих уявлень і цінностей. Виявлено, зокрема, провідні цінності молоді: цінності досягнення, самостійності, гедонізму, безпеки і доброзичливості, які пов'язано з тенденцією відкритості до змін і самозвеличення (а не до трансцендентності й консерватизму). Встановлено, що добрі стосунки базуються на цінностях конформності, традиції, доброзичливості й безпеки; соціальне визнання – на цінностях доброзичливості й універсалізму, а багатство – на цінностях конформності, гедонізму і влади. Із професіоналізмом пов'язано цінності конформності, традиції, доброзичливості, універсалізму, самостійності, стимуляції, досягнення і безпеки, з кар'єрою – цінності конформності й досягнення, а з впливовістю – цінності стимуляції і влади. Наголошено, що для молоді, яка обрала творчу самореалізацію, важливою є цінність самостійності, тоді як молодь, у якої превалюють цінності конформності й універсалізму, великого значення в досягненні успіху надає виваженості, ризик же пов'язується із цінністю стимуляції. Помічено, що молодь, яка визнає передусім цінність самостійності, заперечує пріоритет соціальних зв'язків у досягненні успіху і більше покладається на себе; при цьому вона, досягнувши певних результатів, відкрито демон-струє свою позицію і готова ділитися своїми успіхами з оточенням.

Ключові слова: уявлення, образ, життєвий успіх, життєві орієнтири, цінності, молодь.

V. Yu. Vinkov

YOUTH'S BELIEFS ABOUT LIFE SUCCESS: VALUE ASPECT OF RESEARCH

It is found out that the concept of life success among young people usually includes good relations, social recognition, financial stability, professionalism, career, influence, and creative self-realization. It is noticed that the most frequent idea about life success is related to good relations and creative self-realization. Connection of these beliefs and values were studied by means of personality values methodology (Sh. Schwarz). Following leading values were identified, in particular, among young people: values of achievement, independence, hedonism, safety, and goodwill, related to the tendency of openness to change as well as self-aggrandizement (but not to transcendence and conservatism). It is established that good relations are based on values of conformity, tradition, goodwill, and safety; social confession corresponds with values of goodwill and universalism, and wealth is based on values of conformity, hedonism, and power. Professionalism relates to values of conformity, tradition, goodwill, universalism, independence, stimulation, achievement and safety; the

career is connected with conformity and achievement, while influence links to stimulation and power values. It is emphasized that young people, who prioritize creative self-realization, also recognize the value of independence, while young people, who tend to values of conformity and universalism, consider balance as a key factor of life success and risk as a factor linked to stimulation value. It is observed that young people, who acknowledge independence value foremost, usually deny priority of social connections for success achievement and rely more on themselves; when certain results are achieved, such young people openly demonstrate their position and are open to sharing their success with others.

Key words: beliefs, image, life success, life landmarks, values, youth.

Постановка проблеми. Динамічний розвиток різних сфер суспільного життя і вплив на цей розвиток сучасних світових тенденцій, як-от: демократизації політичної системи, глобалізації та лібералізації української економіки і зрештою інтеграції її у світовий економічний простір, поширення сучасних технологій передавання інформації – неодмінно спричинюють зрушення в системі цінностей українського суспільства. Найбільш чутливими до цих впливів є молодь, яка швидко опановує нові технології, набуває досвіду користування ними. Це неодмінно впливає на формування її уявлень про життєвий успіх. Тому актуальним наразі лишається питання, які уявлення про життєвий успіх і які цінності переважають у сучасної молоді. Отже, вивчення уявлень молоді про життєвий успіх та їх зв'язок із цінностями є досить перспективним дослідницьким напрямом, що передбачає розширення меж передусім емпіричного знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. На сьогодні проблема дослідження уявлень широко представлена в психології. У межах діяльнісного підходу образи та уявлення вивчали, наприклад, Т. Березіна, А. Гостєв, О. Леонтьєв, В. Пєтухов, В. Рубахін, С. Смирнов та ін. У західній психології великої популярності набула теорія соціальних уявлень, значний внесок у розвиток якої зробили С. Московічі, Ж. К. Абрік, Д. Жоделе. Приділяють увагу цій проблематиці і наші вітчизняні дослідники, зокрема І. Жадан, О. Міщенко, В. Москаленко, Н. Хазратова.

Проте кількість емпіричних досліджень, присвячених вивченню уявлень про життєвий успіх, поки що не така вже й велика. У цих роботах виявлені явища в основному констатуються та описуються, утім не завжди пояснюються. Здебільшого це дослідження, що розкривають статеворольові та міжпоколінні особливості уявлень про життєвий успіх. Так, К. Мелащенко звертає увагу на статеворольові аспекти проблеми успіху; дослідниця виявила, що жінки прагнуть реалізуватися насамперед у приватній, міжособистісній сфері, тоді як чоловіків більше цікавлять досягнення в публічній сфері (кар'єра, досягнення престижу,

високого статусу тощо). Разом з тим констатовано відхід від традиційного бачення самими жінками своєї ролі в публічній сфері та готовність передати частину своїх обов'язків у приватній сфері чоловікам [1]. М. Андросенко виявила, що якщо у чоловіків успіх здебільшого асоціюється з наявністю соціальних зв'язків, матеріальним забезпеченням, владою та участю в політичній діяльності, то в жінок – із наявністю здоров'я, хорошої освіти і сім'ї [2]. Дослідження О. Гудзенко зосереджені головним чином на відмінностях в уявленнях старшого і молодого поколінь. Якщо старше покоління досягнення успіху пов'язує передусім з умінням відповідати нормам, правильно використовувати наявні канали соціальної мобільності, то в уявленнях молоді важливу роль відіграють уміння знайти нестандартні можливості та удача. Для представників як молодого, так і старшого покоління показником успіху є високий матеріальний статус і професіоналізм. Проте спостерігаються й очевидні міжпоколінні відмінності: для представників старшого покоління важливо почувати себе грамотним фахівцем, а для молодого – добре оплачуваним фахівцем [3]. Дослідження Р. Шаміонова і А. Тугушевої ставило за мету з'ясувати, як молодь розуміє успіх, що для неї є важливим у житті. Виявилося, що для молодих успіх асоціюється з особистісними якостями (цілеспрямованість, упевненість, прагнення саморозвитку), роботою (улюблена робота, кар'єра) та характеристиками соціальних стосунків (статус у суспільстві, здатність впливати, підтримка найближчого оточення) [4].

У зв'язку з цим значний інтерес становить дослідження ціннісного аспекту уявлень молоді про життєвий успіх, що мало досі досліджувався в сучасній вітчизняній психології. Відповідно, залишається відкритим і питання, як співвідносяться між собою життєвий успіх і цінності. З огляду на перспективність розроблення цієї проблематики важливим завданням соціальної психології є емпіричне вивчення ціннісної сторони проблеми життєвого успіху.

Мета статті: дослідити ціннісний аспект уявлень молоді про життєвий успіх, а також виявити зв'язок цінностей із такими чинниками, як удача, ризик, соціальні зв'язки, загальноприйняті норми і правила в досягненні життєвого успіху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чернігівського національного технологічного університету, Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. Кількість опитаних становила 310 осіб. Це була студентська молодь віком від 17 до 25 років, що навчалася за різними напрямами гуманітарних спеціальностей (психологія, економіка, біологія, інформатика, соціальна робота, політологія, соціологія тощо).

Емпіричне дослідження мало такі завдання:

1) визначити, які життєві орієнтири як показники життєвого успіху і які цінності є найбільш поширеними серед молоді;

2) виявити, які цінності є провідними залежно від життєвих орієнтирів молоді;

3) дослідити зв'язок цінностей із такими чинниками в досягненні життєвого успіху, як удача, ризик, соціальні зв'язки, загальноприйняті норми і правила, а також із ставленням оточення до успіхів, визнанням або знеціненням своїх досягнень, упевненістю й задоволеністю в досягненні життєвого успіху.

Процедура емпіричного дослідження. Відповідно до першого завдання учасникам було запропоновано з переліку досягнень у різних сферах життєдіяльності обрати ті, що, на їхню думку, свідчать про життєвий успіх, та оцінити, яке досягнення як показник успіху займає перше місце в їхньому житті. У переліку для оцінювання були представлені такі досягнення: добрі стосунки, соціальне визнання, багатство, професіоналізм, кар'єра, впливовість, творча самореалізація. Найчастіше з переліку пропонованих досягнень респонденти обирали добрі стосунки і творчу самореалізацію (відповідно 37,9 і 24,5% опитаної молоді). Це свідчить про те, що для молоді найбільш важливими з погляду досягнення життєвого успіху є сфери, пов'язані з міжособовими стосунками і творчою самореалізацією, менше значення мають кар'єрна (12,4% опитаних), професійна (10,5), владна (5,7), сфера соціального визнання (3,8) і фінансова (3,8%).

Щоб дослідити цінності студентської молоді, ми скористалися методикою вивчення цінностей особистості Ш. Шварца [5]. У результаті було визначено рівень прояву таких цінностей, як конформність, традиції, доброзичливість, самостійність, універсалізм, стимуляція, гедонізм, досягнення, влада, безпека. Згідно з даними нашого дослідження, найбільш популярними серед молоді є цінності досягнення, самостійності, гедонізму, безпеки і доброзичливості, а найменше – цінності традиції. Проміжне місце займають конформність, влада, стимуляція, універсалізм (рис. 1). Такий розподіл свідчить про те, що в ціннісному самовизначенні молоді визначальною є тенденція відкритості до змін і самозвеличення, а не прагнення до трансцендентності й консерватизму. І це характерно для молоді загалом.

Друге завдання полягало у визначенні провідних цінностей залежно від того, які життєві орієнтири займають центральне місце в структурі уявлень молоді про життєвий успіх. Для цього було застосовано H-критерій Краскела – Уоллеса та U-критерій Манна – Уітні.

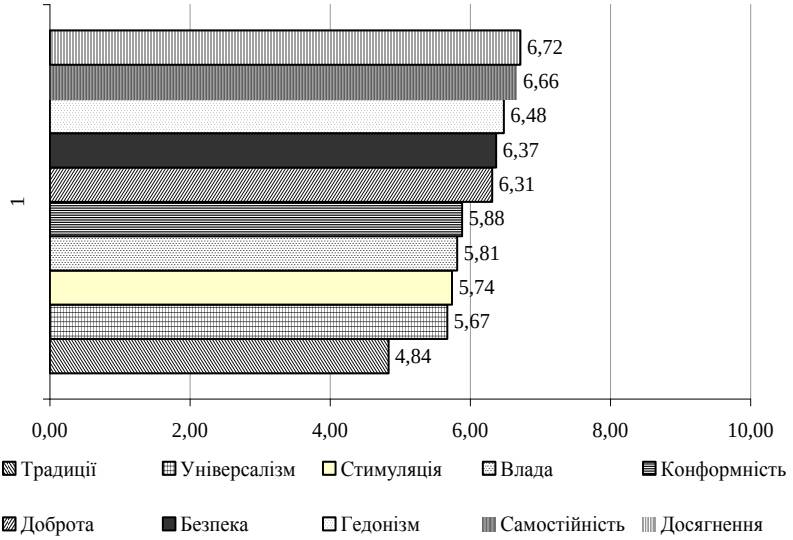

Рис. 1. Розподіл середніх значень за методикою вивчення цінностей особистості Ш. Шварца

Щоб виявити зв'язок ролі того чи того чинника життєвого успіху (удачі, ризику, соціальних зв'язків, загальноприйнятих норм і правил, ставлення оточення до успіхів, визнання або знецінення своїх досягнень, впевненості і задоволеності в досягненні життєвого успіху) із ціннісними орієнтаціями молоді, було використано розроблений на основі методу семантичного диференціала інструментарій. У нашому дослідженні семантичний диференціал дає змогу вивчати складники семантичних просторів уявлень молоді про життєвий успіх. Цей інструментарій складається з 8 біполярних шкал, що відображають два протилежні за значенням твердження: орієнтація на удачу – орієнтація на себе, орієнтація на ризик – орієнтація на виваженість, орієнтація на соціальні зв'язки – орієнтація на себе, орієнтація на порушення норм і правил – орієнтація на дотримання цих норм і правил у досягненні успіху, упевненість – зневіра в досягненні успіху, визнання – знецінення своїх успіхів, позитивна – негативна оцінка оточенням своїх успіхів, задоволеність – незадоволеність своїми успіхами. Щоб виявити шуканий зв'язок, було застосовано кореляційний аналіз за критерієм Спірмена.

Запропоновані твердження оцінювалися так: досліджувані обирали одне з двох (протилежних за змістом) тверджень та оцінювали, відповідно, свій вибір за 3-бальною шкалою, де 3 бали – максимальне значення, яке означає, що цей чинник відіграє дуже важливу роль у

досягненні успіху, а 1 бал дається в разі невеликої переваги цього чинника над іншим. Подальше обчислення значень цих протилежних за змістом тверджень здійснювалося за 6-бальною шкалою: мінімальних значень (від 1 до 3 балів) набувало твердження, розташоване зліва, а максимальних (від 4 до 6 балів) – твердження, що справа.

Відповідно до завдань дослідження слід було визначити, як цінності проявляються залежно від життєвих орієнтирів, які є складником уявлень молоді.

Як видно з рис. 2, цінність конформності найбільшою мірою виражена в молоді, що обрала за показник життєвого успіху добрі стосунки (Rсер = 162,26), соціальне визнання (Rсер = 172,38), багатство (Rсер = 163,83), професіоналізм (Rсер = 187,47) і кар'єру (Rсер = 161,01), а найменшою мірою – у тих, хто обрав впливовість (Rсер = 120,94) і творчу самореалізацію (Rсер = 132,7). Це свідчить про те, що для тих, хто обрав як мірило життєвого успіху добрі стосунки, соціальне визнання, багатство, професіоналізм і кар'єру, найбільш важливими в житті є стримування та уникнення дій, що можуть завдати шкоди іншим людям, або дій, що не відповідають соціальним очікуванням. Ця ж цінність є найменш важливою для тих, хто обрав впливовість і творчу самореалізацію, що відбиває протилежну позицію в досягненні успіху – коли потрібно проявити винахідливість у пошуку рішень, що може викликати опір оточення та засудження з його боку.

Зв'язок цінності конформності з такими чинниками досягнення успіху, як удача, ризик, виваженість, соціальні зв'язки, загальноприйняті норми і правила, далеко не однозначний. Кореляційний аналіз за критерієм Спірмена показав, що серед перерахованих чинників найсильніший зв'язок із конформністю має виваженість ($r = 0{,}117$, $p < 0{,}05$). Це означає, що молодь, схильна до консерватизму, уникає зазвичай у житті зайвого ризику. Також ця молодь демонструє впевненість у тому, що досягне успіху ($r = -0{,}136$, $p < 0{,}05$), свою задоволеність ($r = -0{,}131$, $p < 0{,}05$) і визнає, що має успіхи, якими може пишатися ($r = 0{,}140$, $p < 0{,}05$).

Цінність традиції найбільш важлива для тієї молоді, що обрала добрі стосунки (Rсер = 164,34), соціальне визнання (Rсер = 180,96) і професіоналізм (Rсер = 191,97), а найменш важлива – для тієї, яка понад усе цінує багатство (Rсер = 120,92), впливовість (Rсер = 121,47) і творчу самореалізацію (Rсер = 136,3). Ця цінність посідає проміжне місце в житті тих, хто обирає кар'єру (Rсер = 154,08). Цінність традиції для молоді, що обрала добрі стосунки, соціальне визнання і професіоналізм, полягає в тому, що прийняття звичаїв і норм, які панують у культурі, їх дотримання й участь у житті референтної групи є важливим складником їхнього життя, і в їхньому розумінні такий шлях може привести до успіху (рис. 2).

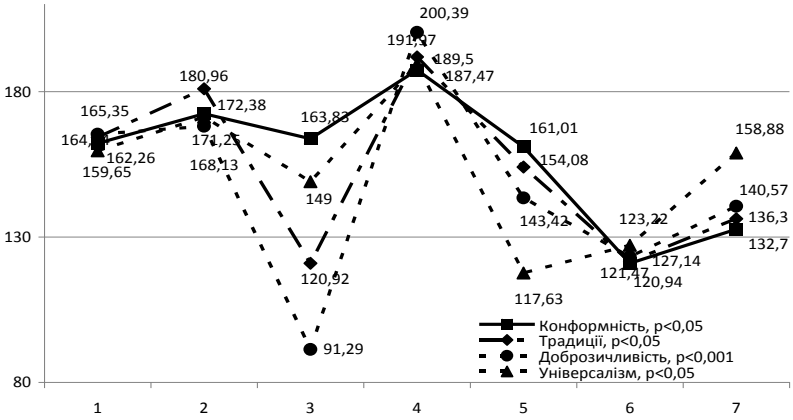

Примітки: 1 – добрі стосунки, 2 – соціальне визнання, 3 – багатство, 4 – професіоналізм, 5 – кар'єра, 6 – впливовість, 7 – творча самореалізація.

Рис. 2. Розподіл значень за методикою вивчення цінностей особистості Шварца залежно від життєвих орієнтирів, які молодь обрала як показник життєвого успіху (H-критерій Краскела – Уоллеса, Rcep)

Значення цінності доброзичливості виявилося більшим у молоді, що обрала добрі стосунки (Rcep = 165,35), соціальне визнання (Rcep = 168,13) та професіоналізм (Rcep = 200,39), а меншим – у тих, хто обрав багатство (Rcep = 91,29) і впливовість (Rcep = 123,22); проміжне місце зайняли творча самореалізація (Rcep = 140,57) та кар'єра (Rcep = 143,42). Для молоді, яка обрала добрі стосунки, соціальне визнання та професіоналізм, важливим є збереження добрих стосунків з тими людьми, з якими вона перебуває в особистому контакті (див. рис. 2).

Не проявився зв'язок цінностей традиції і доброзичливості з такими чинниками досягнення успіху, як удача, ризик, виваженість, соціальні зв'язки та загальноприйняті норми і правила.

Універсалізм як цінність найбільший відгук має в молоді, що обрала як мірило життєвого успіху соціальне визнання (Rcep = 171,25) і професіоналізм (Rcep = 189,5), а найменший – у тих, хто обрав впливовість (Rcep = 127,14) і кар'єру (Rcep = 117,63). Для тієї молоді, що обрала добрі стосунки (Rcep = 159,65), творчу самореалізацію (Rcep = 158,88) і багатство (Rcep = 149), універсалізм не має великого значення в житті. Порівняльний аналіз за H-критерієм Краскела – Уоллеса показав, що між цими групами молоді відмінності є значущими (див. рис. 2). Молодь, що обрала соціальне визнання і професіоналізм, можна охарактеризувати як таку, що прагне опікуватися добробутом людей і пробле-

мами збереження навколишнього середовища. На її думку, ризик не відіграє вирішальної ролі в досягненні успіху, а більше сприяє цьому виваженість у вчинках ($r = 0{,}119$, $p < 0{,}05$).

Цінність самостійності найбільше проявилася в молоді, що обрала професіоналізм (Rcep = 184,17) і творчу самореалізацію (Rcep = 174,54), найменше – у тих, хто обрав багатство (Rcep = 136,83), добрі стосунки (Rcep = 141,79) і кар'єру (Rcep = 143,36), а впливовість (Rcep = 152,06) і соціальне визнання (Rcep = 153,75), відповідно, зайняли проміжне місце. Відмінності за H-критерієм Краскела – Уоллеса між цими групами молоді проявилися на рівні тенденції, тому ми додатково застосували порівняльний аналіз за U-критерієм Манна – Уітні. Це дало змогу уточнити значущі відмінності між групами молоді, що обрала добрі стосунки (Rcep = 90,2) і творчу самореалізацію (Rcep = 111,33, $p < 0{,}05$), а також добрі стосунки (Rcep = 72,23) і професіоналізм (Rcep = 91,89, $p < 0{,}05$) (рис. 3). Це говорить про те, що цінність самостійності найбільш привабливa для молоді, що обрала як показник життєвого успіху професіоналізм і творчу самореалізацію. Відповідно, цю частину молоді можна охарактеризувати як таку, що прагне автономності в різних сферах життєдіяльності, незалежно від того, чи це професійна діяльність, чи взаємодія зі своїм оточенням.

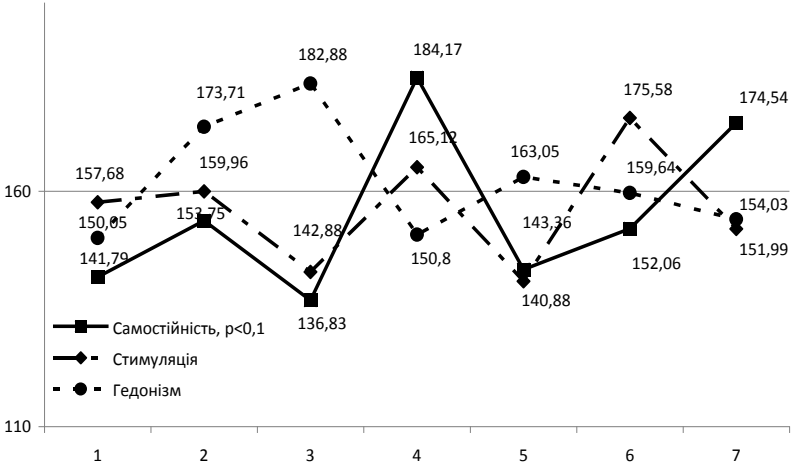

Примітки: 1 – добрі стосунки, 2 – соціальне визнання, 3 – багатство, 4 – професіоналізм, 5 – кар'єра, 6 – впливовість, 7 – творча самореалізація.

Рис. 3. Розподіл значень за методикою вивчення цінностей особистості Шварца залежно від життєвих орієнтирів, які молодь обрала як показник життєвого успіху (H-критерій Краскела – Уоллеса, Rcep)

Для молоді з вираженими цінностями самостійності соціальні зв'язки в досягненні успіху мають найменше значення, така молодь більше покладається на саму себе ($r = 0,160$, $p < 0,01$) у досягненні успіху. При цьому молоді люди впевнені в тому, що досягнуть успіху ($r = - 0,166$, $p < 0,01$), і визнають, що їм є чим пишатися у своєму житті ($r = 0,111$, $p < 0,05$). Ця молодь відкрита до свого оточення і ділиться з ним своїми успіхами, а це означає, що в неї немає якихось побоювань щодо цього оточення ($r = - 0,144$, $p < 0,05$) (див. рис. 3). Стимуляція як цінність найбільше значення має для молоді, яка мірилом життєвого успіху вважає впливовість (Rсер = 175,58), професіоналізм (Rсер = 65,12), а найменше – багатство (Rсер = 142,88) і кар'єру (Rсер = 140,88). Проте значущі відмінності між цими групами молоді не проявилися. Водночас молодь, у якої високі показники цінності стимуляції, вважає, що в досягненні успіху велику роль відіграє ризик ($r = - 0,116$, $p < 0,05$), а щодо свого успіху демонструє впевненість у його досягненні ($r = - 0,120$, $p < 0,05$).

Такі самі результати виявилися і щодо цінності гедонізму – між цими групами молоді такі відмінності не проявилися (див. рис. 3). Найбільше значення ця цінність має для молоді, що обрала соціальне визнання (Rсер = 173,71) і багатство (Rсер = 182,88), – у її житті важливе місце займає насолода, або чуттєве задоволення, а найменше значення цінності гедонізму мають для тих, хто обрав добрі стосунки (Rсер = 150,05), професіоналізм (Rсер = 150,8) і творчу самореалізацію (Rсер = 154,03). Ця ж молодь демонструє задоволення своїми досягненнями в житті ($r = - 0,117$, $p < 0,05$).

Досягнення як цінність, що відображає важливість особистого успіху відповідно до соціальних стандартів (рис. 4), найбільшою мірою виражене у молоді, що обрала соціальне визнання (Rсер = 185,04), кар'єру (Rсер = 179,74) і професіоналізм (Rсер = 172,76), а найменшою – у тих, хто обрав творчу самореалізацію (Rсер = 141,4) і багатство (Rсер = 142,96). Проте порівняння цих груп за Н-критерієм Краскела-Уоллеса значущих відмінностей не виявило, тому для уточнення було застосовано U-критерій Манна – Уітні, що виявив значущі відмінності між молоддю, що обрала кар'єру (Rсер = 67,12), і молоддю, що віддала перевагу творчій самореалізації (Rсер = 53,5, $p < 0,05$). Для молоді, у якої більш вираженою є цінність досягнення, характерна впевненість у досягненні успіху в майбутньому ($r = - 0,238$, $p < 0,01$) і задоволеність своїми теперішніми досягненнями ($r = - 0,155$, $p < 0,05$).

Сприйняття влади як цінності найбільшою мірою проявляється в молоді, що визнає мірилом життєвого успіху багатство (Rсер = 206,25) і впливовість (Rсер = 214,83), а найменшою – у тих, хто обрав творчу самореалізацію (Rсер = 125,73) (див. рис. 4). У молоді, що обрала добрі стосунки (Rсер = 150,52), соціальне визнання (Rсер = 177,67), профе-

сіоналізм (Rcep = 163,52) і кар'єру (Rcep = 172,86), прояв цього типу цінностей на середньому рівні. Тому можна стверджувати, що молодь, яка обрала багатство і впливовість, визнає найбільш важливим у своєму житті досягнення владного статусу, контролю або домінування над людьми, тоді як та частина молоді, що обрала творчу самореалізацію, вважає владу найменш важливою цінністю. Водночас цінність влади пов'язана з упевненістю молоді в досягненні успіху в майбутньому ($r = - 0{,}125$, $p < 0{,}05$) і з визнанням того факту, що в неї є досягнення, якими вона може пишатися ($r = - 0{,}210$, $p < 0{,}01$).

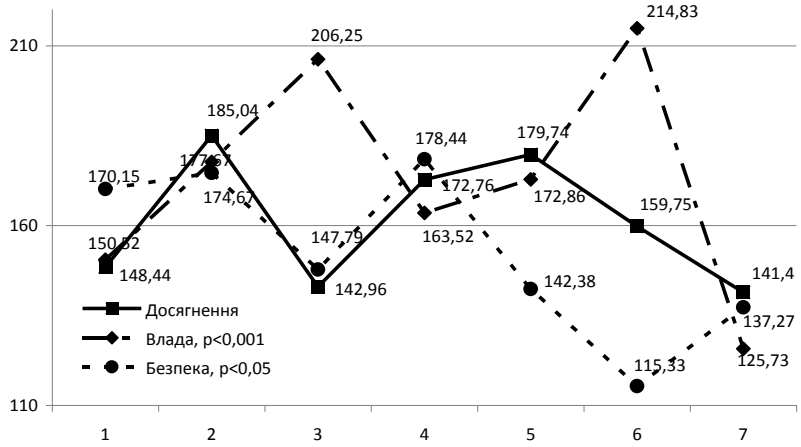

Примітки: 1 – добрі стосунки, 2 – соціальне визнання, 3 – багатство, 4 – професіоналізм, 5 – кар'єра, 6 – впливовість, 7 – творча самореалізація.

Рис. 4. Розподіл значень за методикою вивчення цінностей особистості Шварца залежно від життєвих орієнтирів, які молодь обрала як показник життєвого успіху (H-критерій Краскела – Уоллеса, Rcep)

Безпека як тип цінностей найбільш важлива для молоді, що обрала як показник життєвого успіху професіоналізм (Rcep = 178,44), соціальне визнання (Rcep = 174,67) і добрі стосунки (Rcep = 170,15), а найменш важлива – для тих, хто віддав перевагу впливовості (Rcep = 115,33) (див. рис. 4). Важливість безпеки як цінності свідчить про те, що для цієї молоді на першому місці стоїть власна безпека та безпека інших людей, а також стабільність відносин з оточенням. У тієї молоді, що обрала багатство (Rcep = 147,79), кар'єру (Rcep = 142,38) і творчу самореалізацію (Rcep = 137,27), цей тип цінностей не займає важливого місця в їхньому житті. Безпека, як і у випадку цінності

досягнення, пов'язана з упевненістю молодих людей у досягненні успіху ($r = - 0,113$, $p < 0,05$) і їхньою задоволеністю своїми теперішніми досягненнями ($r = - 0,149$, $p < 0,01$), а також із визнанням того, що в них є успіхи, якими вони можуть пишатися ($r = - 0,154$, $p < 0,01$).

Утім, не було виявлено зв'язку між цінностями гедонізму, досягнення, влади і безпеки, з одного боку, і такими чинниками досягнення успіху, як удача, ризик, виваженість, соціальні зв'язки та загальноприйняті норми і правила, – із другого боку. Це свідчить про те, що зазначені цінності не пов'язані із цими чинниками. Водночас вони асоціюються з упевненістю в досягненні успіху і задоволеністю своїми досягненнями.

Висновки. Отже, життєві орієнтири, які є головним складником уявлень молоді про життєвий успіх, пов'язані з ціннісною сферою особистості. Для добрих стосунків, які молодь вважає мірилом життєвого успіху, характерні найбільшою мірою такі цінності: конформність, традиції, доброзичливість, безпека, а найменшою мірою – самостійність і гедонізм. Така вираженість цінностей свідчить про те, що для молоді, яка головним життєвим орієнтиром вважає добрі стосунки, характерна тенденція до консерватизму та самотрансцендентності. Така молодь не прагне різких змін у своєму житті, уникає ризиків і покладається на добре перевірені стратегії досягнення успіху. Для неї більшу вагу мають не власні досягнення, а добробут їхнього оточення.

Соціальне визнання як життєвий орієнтир, якому в структурі уявлень молоді про життєвий успіх належить провідне місце, тяжіє до самотрансцендентності, основою якої є цінності доброзичливості й універсалізму. Проте в ціннісній сфері проявилися дві протилежні за змістом тенденції: одна з них пов'язана із цінностями конформності, традиції та безпеки, що корелюють з консерватизмом, друга ж – із самозвеличенням, що знаходить відображення в гедонізмі і досягненні. Тобто соціальне визнання може досягатися або шляхом урахування норм і приписів оточення, або ж шляхом неординарних вчинків, що можуть суперечити загальноприйнятим правилам.

Для молоді, що обрала за життєвий орієнтир багатство, важливими цінностями є конформність, гедонізм і влада, а менш важливими – доброзичливість, традиція, самостійність, стимуляція і досягнення. Зв'язок багатства з конформністю, що є складовою консерватизму, свідчить про те, що в уявленнях молоді склався спрощений образ успіху, навіяний найчастіше оточенням або ЗМІ, а зв'язок із цінностями гедонізму і влади відбиває тенденцію до самозвеличення. В уявленнях цієї молоді багатство часто постає як єдиний інструмент подолання життєвих негараздів.

Професіоналізм як життєвий орієнтир найщільнішим чином пов'язаний із цінностями конформності, традиції, доброзичливості, універ-

салізму, самостійності, стимуляції, досягнення і безпеки. Такий широкий спектр цінностей говорить про те, що в професіоналізмі молодь вбачає універсальний інструмент реалізації своїх життєвих планів. Тому незалежно від того, якими ціннісними орієнтирами керується молодь, професіоналізм дає їй змогу досягти бажаного рівня життєвого добробуту відповідно до своїх життєвих цінностей.

Кар'єра – важливий життєвий орієнтир в уявленнях молоді, пов'язаний із цінностями конформності й досягнення. Таке поєднання цінностей свідчить про те, що образ кар'єри, з одного боку, як і у випадку з багатством, може бути навіяний оточенням або ЗМІ і поставати у спрощеному вигляді, а з другого – цей образ може бути привабливий для молоді, адже успішна кар'єра дає багато переваг у вигляді соціального статусу, доступу до необхідних ресурсів.

З погляду впливовості на уявлення про життєвий успіх важливими є цінності стимуляції і влади, що відображають прагнення займати відкриту позицію щодо нового і прагнення самозвеличення. Ця частина молоді хоче посідати впливову позицію у своєму оточенні, не зупиняючись, однак, на чомусь одному, а для цього постійно використовує різні стратегії досягнення успіху.

Для молоді, що обрала творчу самореалізацію як життєвий орієнтир, важливою є цінність самостійності, яку можна вважати складником відкритості до змін. Молоді люди прагнуть зберігати незалежність й автономність у своїй діяльності й відносинах, тому ця цінність має для них велике значення, а творча самореалізація дає можливість утілити її у своє життя.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо в тому, що виявлений зв'язок цінностей та уявлень про життєвий успіх допоможе краще осмислити проблеми, з якими доводиться стикатися молоді в період свого дорослішання. Продовження емпіричного дослідження дасть змогу віднайти оптимальні способи розв'язання цих проблем.

Список використаних джерел

1. Мелащенко, К. (2009). Життєвий успіх у гендерному вимірі: соціологічні розвідки. *Соціальні виміри суспільства*, (12), 208–220.
2. Андросенко, М. Э. (2012). Психосемантический анализ представлений предпринимателей об успешности. *Мир образования – образование в мире,* (1), 205–211.
3. Гудзенко, О. З. (2010). Міжпоколінські відмінності уявлень про фактори досягнення життєвого успіху. *Соціологія майбутнього: науковий журнал з проблем соціології молоді та студентства*, (1), 106–113.
4. Шамионов, Р. М., & Тугушева А. Р. (2009). Представления о социальной успешности и самоопределении молодежи. *Психологическая наука и образование,* 3. Взято из http://psyedu.ru/journal/2009/3/Shamionov_ Tugusheva.phtml.

5. Карандашев, В. Н. (2004). *Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство*. Санкт-Петербург: Речь.

References

1. Melashchenko, K. (2009). Zhyttievyi uspikh u hendernomu vymiri: sotsiolohichni rozvidky [Gender dimension of life success: sociological research]. *Sotsialni vymiry suspilstva* [Social dimensions of society], (12), 208–220 (ukr).
2. Androsenko, M. E. (2012). Psikhosemanticheskiy analiz predstavleniy predprinimateley ob uspeshnosti [Psychosemantic analysis of businessmen representations about success]. *Mir obrazovaniya – obrazovaniye v mire* [World of education – education in the world], (1), 205 – 211 (rus).
3. Hudzenko, O. Z. (2010). Mizhpokolinski vidminnosti uiavlen pro faktory dosiahnennia zhyttevoho uspikhu [Transgenerational differences in representations off actors of achieving life success]. *Sotsiolohiia maibutnoho: naukovyi zhurnal z problem sotsiolohii molodi ta studentstva* [Sociology of the future: scientific journal on sociological issues of youth and students], (1), 106–113 (ukr).
4. Shamionov, R. M., & Tugusheva, A. R. (2009). Predstavleniya o sotsialnoy uspeshnosti i samoopredelenii molodezhi [Representations of social success and self-determination of youth]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye* [Psychological science and education], 3. Retrieved from http://psyedu.ru/journal/2009/3/Shamionov_Tugusheva.phtml (rus).
5. Karandashev, V. N. (2004). *Metodika Shvartsa dlya izucheniya tsennostey lichnosti:* kontseptsiya *i metodicheskoye rukovodstvo* [Schwartz Questionnaire for Studying Personality Values: Concept and Methodological Guide]. St. Petersburg: Rech (rus).

© Вінков В. Ю.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

УДК 159.923.3–044.372

Т. О. Ларіна

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ПОКРОКОВЕ НАБУТТЯ ЖИТТЄЗДАТНОСТІ

Соціально-психологічна реабілітація особистості розглядається як покроковий процес, спрямований на послаблення негативних наслідків травматичних подій або потрапляння в ситуації підвищеного ризику. До провідних засобів зміцнення психологічного здоров'я людини, що переживає наслідки травматичних подій, віднесено відновлення ресурсів життєздатності та актуалізацію реабілітаційного потенціалу особистості. На основі емпіричних досліджень встановлено, що інтенсивна психологічна залученість у ситуацію загрози та потенційної травматизації вивільняє природні індивідуальні форми протидії небезпеці, що розгортаються в площині копінг-меанізмів «конфронтація – уникнення». Показано, що ресурси життєздатності, які відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків, виявляються в таких особливостях динамічної адаптації, як ризиковість і терпіння. На основі інтерпретації емпіричних даних досліджено реабілітаційний соціально-психологічний потенціал опитуваних, який складають здатність до соціальної підтримки, здатність позитивно переосмислювати складну ситуацію і здатність зважено ставитися до ризикогенних, травмонебезпечних подій. Визначено, головне завдання на шляху набуття життєздатності – це реконструкція базових реабілітаційних ресурсів. До таких ресурсів віднесено ті внутрішні ресурси людини (перш за все – довіру до інших та віру в контрольованість подій), які дають змогу приймати позитивні рішення в будь-яких, навіть дуже складних життєвих ситуаціях. Довіру в поєднанні з вірою визнано універсальним реабілітаційним ресурсом, що є основою всього розмаїття життєконструювання особистості. Наголошується, що на шляху набуття особистістю життєздатності важливим завданням є формування відповідальності за власну безпеку, здоров'я та життєконструювання.

Ключові слова: реабілітаційний потенціал, ресурси життєздатності, ризик, травма.

T. O. Larina

SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION: ACQUIREMENT STEPS OF PERSONAL VIABILITY

The socio-psychological rehabilitation of the individual is seen as a step-by-step process aimed at reducing the negative effects of traumatic events or getting into a high-risk situation. Among the leading steps in strengthening of psychological health of a person experiencing the consequences of traumatic events, there are determined the restoration of viability resources and the actualization of the rehabilitation potential of the individual. According to our empirical data, we have

found that intensive psychological involvement in the situation of threat and potential traumatization frees up the natural individual forms of counteraction against the danger that unfolds in the area of such coping-mechanisms as "confrontation – avoidance". It is shown that the resources of viability, which reflect the mechanisms of external risks neutralizing, are manifested in such features of dynamic adaptation as riskiness and patience. Due to the interpretation of empirical data it is studied the rehabilitative socio-psychological potential of the respondents, which largely consists of the ability for social support, the ability to positively rethink the difficult situation, the ability to judiciously relate to risky, traumatic events. It is determined that the main task on the way of achieving viability is the reconstruction of basic rehabilitation resources. These resources are attributed to those internal human resources (first of all, trust in others and belief in controllability of events) that will allow them to make positive decisions in any, even very difficult life situations. The trust in conjunction with faith is a universal rehabilitation resource which unfolds all the diversity of the individual life construction. It is noted that a separate step towards the personal viability acquisition is the formation of responsibility for own safety, health, and life construction.

Key words: rehabilitation potential, viability resources, risk, trauma.

Постановка проблеми. Травматична подія зазвичай руйнує усталений, звичний плин життя, знижує стресостійкість людини, робить її більш уразливою та беззахисною. Негативні наслідки травми призводять до зниження працездатності людини та завдають шкоди психологічному здоров'ю особистості. Життя травмованої людини обтяжують невизначеність, розгубленість, втрата емоційної рівноваги, страх майбутнього. Усе це, а особливо невизначеність майбутнього, нестерпність і болісне переживання теперішнього стану, якраз і становить найбільший ризик, коли йдеться про негативні наслідки психотравматизації і дезадаптації. На щастя, сучасні дослідження наслідків переживання травматичних подій свідчать про те, що людина має достатньо ресурсів для успішного подолання труднощів та відновлення власного психологічного здоров'я [1]. Але специфіка травматичного стану полягає в тому, що людина не завжди усвідомлює власні реабілітаційні ресурси, не завжди бачить шляхи виходу з кризового стану. Отже, реабілітаційний потенціал та реабілітаційні ресурси безпосередньо визначають імовірність успішного відновлення людини після переживання нею якоїсь тяжкої життєвої події або травматичного стресу, її повернення до нормального життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про реабілітаційний потенціал зазвичай говорять у площині медико-соціального аналізу порушень здоров'я людини, втрати нею працездатності, особистісного статусу та становища в суспільстві. У реабілітаційному потенціалі людини поєднуються різні складники: біомедичний (саногенетичний), психофізіологічний, особистісний, освітній, соціально-побутовий, професійний, соціальний та соціально-середовищний [2]. Однією з

базових умов успішної медичної та соціальної реабілітації є санопатогенетична обґрунтованість, сутність якої полягає в адаптації до навколишнього середовища на якісному рівні [3]. У психології динамічний процес позитивної адаптації людини до негараздів позначається поняттям життєздатності, психологічної *резилентності* (від анл. resilience – пружність, еластичність). За Л. Осадько, життєздатність є змістовою характеристикою саногенного потенціалу особистості, її здорового розвитку та розглядається як здатність людини управляти ресурсами власного здоров'я соціально прийнятними способами [4]. У своєму дослідженні соціально-психологічних особливостей постановки життєвих завдань щодо психологічного здоров'я Ж. Сидоренко підкреслює, що серед критеріїв життєздатності перше місце займає ціннісне ставлення до здоров'я. Не менш важливими характеристиками життєздатності є також життєстійкість; суб'єктність, здатність людини до цілепокладання; прогностичність; позитивне мислення, задоволеність життям та емоційне благополуччя [5].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Попри те що проблема життєздатності останнім часом усе частіше стає предметом соціально-психологічних досліджень та наукових пошуків, питання відновлення ресурсів життєздатності та актуалізації реабілітаційного потенціалу особистості, що переживає наслідки травматичних подій, досі залишається відкритим та вкрай гострим.

Метою статті є окреслення шляхів соціально-психологічної реабілітації особистості під кутом зору набуття нею життєздатності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Потреба в нових підходах до соціально-психологічної реабілітації окремих верств населення стала очевидною після революційних подій Євромайдану 2013–2014 років та розв'язування Росією гібридної війни проти України. Уперше психологічна допомога стала необхідною великій кількості людей: ВПО, комбатантам, мирному населенню, що перебуває на лінії розмежування і на тимчасово окупованих територіях. Наразі спостерігаємо також небачений сплеск волонтерської діяльності та громадянської активності в різних сферах життя [6]. Отже, травматичні події та складні життєві виклики змушують людину робити власний вибір. І цей вибір у першу чергу стосується того, чи прийняти виклик травми, невизначеності, апатії, зневіри та песимізму і стати на шлях самовідновлення та зміцнення ресурсів життєздатності, чи опустити руки і змиритися з власною безпорадністю.

Однією з особливостей життєздатності є те, що вона проявляється в ситуаціях труднощів та змін і являє собою здатність людини усвідомлювати та використовувати власні внутрішні і зовнішні ресурси. Саме ці ресурси дають їй змогу ефективно протистояти несприятливим змінам, труднощам та факторам депривації за допомогою стратегій, що

детермінують благополуччя, соціальне здоров'я, особистісне зростання, формують навички конструктивно долати складні життєві ситуації [7]. Ще однією характеристикою життєздатності є те, що вона може бути обумовлена як вродженими властивостями психологічної стійкості, так і набутою протягом життя пружністю та життєстійкістю. Тож нестача вроджених реабілітаційних ресурсів може бути компенсована за рахунок набутих ресурсів життєздатності особистості.

Враховуючи провідні характеристики життєздатності особистості та умови, в яких ресурси життєздатності проявляються, ми на прикладі подій Євромайдану 2013–2014 років емпірично визначили провідні зовнішні і внутрішні реабілітаційні ресурси [8].

До внутрішніх ресурсів було віднесено:

– особистісні ресурси (ресурси життєстійкості та копінг-ресурси);

– соціально-психологічні ресурси (діалогічне спілкування, соціальна підтримка);

– практики керування ризиками (прийняття відповідальності за безпеку власного життя, упорядкування власного життєвого простору).

Серед зовнішніх ресурсів особливо важливі такі:

– оптимістичне ставлення до суспільно-політичних трансформацій;

– готовність займати активну громадянську позицію (що, зокрема, виявилось у контрольованій пильності);

– прагнення захистити значущі цінності, зберегти власні життєві позиції,

– бачення перспектив подальшої реалізації життєвих планів;

– пошук підтримки з боку сім'ї та родичів.

Відповідно, ми означили можливі форми організації життєвого простору особистості в потенційно небезпечних ситуаціях, а саме: *відкрите протистояння*, *контрольована пильність* і *терпіння*.

Інтерпретуючи конфігурацію форм організації життєвого простору під час подій Євромайдану, ми звернули увагу на певну особливість способів реагування на фактори зовнішнього ризику. Пильне спостереження за революційними подіями, яке стало можливим саме завдяки поширенню актуальної інформації в інтернет-мережі, створювало психологічно безпечні умови для відповідного емоційного відреагування стресової ситуації та формування факторів захисту й стабілізації ситуації. Загальну характеристику стратегії нейтралізації та мінімізації зовнішніх ризиків можна представити континуумом "конфронтація – уникнення". Тобто можна говорити про те, що революційна ситуація стала певним викликом, своєрідною перевіркою копінг-механізмів багатьох громадян України. Високий рівень психологічної залученості в ситуацію загрози та потенційної травматизації став каталізатором природних індивідуальних форм протидії ризику. Отримані результати,

з одного боку, свідчать про те, що для опитуваних провідну роль відіграє конфронтаційний потенціал зменшення ризику, а з другого – про їхнє намагання уникнути конфлікту. При цьому позиція уникнення активної протидії руйнівним факторам корелює з такою соціально-психологічною ознакою життєстійкості, як "терпіння", упевненість у здатності тривалий час витримувати несприятливі життєві умови. Отже, конфронтація та уникнення, як і ризиковість та терпіння, на нашу думку, відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків опитуваних українців. Беручи до уваги ті копінги, які набули поширення в ситуації зовнішньої загрози, ми виокремили особливості ресурсів опанування. Універсальним копінгом було звернення за соціальною підтримкою, причому найбільші очікування щодо підтримки були спрямовані на сім'ю, родину та друзів. Серед копінг-ресурсів, які проявилися переважно у респондентів жіночої статі, були зосередженість на зростанні власної особистості, готовність до позитивного переосмислення складної ситуації.

Хотіли б звернути увагу на важливу особливість реабілітаційних ресурсів опитуваних: респонденти 35–45 років є саме тією групою, яка демонструє такі фактори захисту, як уникнення і терпіння. Така реакція на фактори зовнішнього ризику може свідчити про те, ще ця вікова група у своїй більшості схильна до когнітивної оцінки ситуації, до свідомої і зваженої взаємодії з ризиками – на противагу емоційному відреагуванню. Отже, реабілітаційний соціально-психологічний потенціал більшості опитуваних складають: здатність до соціальної підтримки, здатність позитивно переосмислювати складну ситуацію, здатність зважено ставитися до ризикогенних, травмонебезпечних подій.

Як уже зазначалося вище, показником високого реабілітаційного потенціалу громадян є високий рівень їхньої залученості до соціально-політичних трансформацій країни. За С. Мадді, це одне із трьох основних особистісних настановлень життєстійкості [9]. Високий рівень залученості в актуальне життя знижує рівень відчуження особистості, а тому контрольована пильність може бути специфічним ресурсом протидії власному відчуттю безпорадності в ситуації невизначеності.

Результати нашого дослідження підтверджують позитивну роль ресурсів життєздатності в забезпеченні мотивації збереження психологічного здоров'я людини та опанування нею адекватного антистресового захисного механізму (термін К. Балабанової). Тому посилення власної життєздатності є неодмінною умовою зміцнення реабілітаційного потенціалу особистості.

Посиленню особистісної життєздатності сприяє реконструкція базових реабілітаційних ресурсів, серед яких ті внутрішні ресурси людини, які дають їй змогу приймати позитивні рішення в будь-яких, навіть дуже складних, життєвих ситуаціях. Це первинна позитивна

здатність людини – довіряти і вірити. На думку основоположника позитивної психотерапії Н. Пезешкіана, довіра – це позитивне настановлення щодо певних способів поведінки – тих, що властиві людині, або тих, яких очікують від неї. Довіра в парадигмі позитивної психотерапії – це здатність приймати себе або інших людей такими, якими вони є. Віру дослідник розглядає як здатність пізнавати незвідане в самому собі та в навколишньому світі, а також ставити питання про сенс життя [10]. Отже, відновлення довіри до світу і віри у свою здатність контролювати події власного життя – перший крок до дієвої соціально-психологічної реабілітації в ситуації підвищеного ризику травматизації.

Реалізація покрокових соціально-психологічних процедур, спрямованих на посилення життєздатності особистості, потребує глибокого розуміння особливостей становлення механізму самовідновлення та самодопомоги. Так, довіра до світу і віра в інших, з одного боку, є, за Н. Пезешкіаном, первинною здатністю, на якій вибудовуються вторинні здібності, а з другого – універсальним реабілітаційним ресурсом [там само]. Універсальність цього реабілітаційного ресурсу полягає в природі такого психічного утворення, як довіра. Довіра в поєднанні з вірою є тим соціально-психологічним підґрунтям, на якому базується все розмаїття життєконструювання особистості. Для людини, яка має травматичний досвід та перебуває в ситуації реальної загрози й небезпеки, реалізація довірливих відносин з Іншим, вихід із зони власного комфорту іноді є єдиним і необхідним кроком до самооздоровлення та "перезапуску" власної життєвої ситуації. Серед умов такого соціально-психологічного самооздоровлення – усвідомлення небезпечної ситуації та інтеграція ризику в життєвий простір людини, а також вибір активної стратегії впливу на ризик, що сприяє самопізнанню та самопобудові особистості. Позитивними наслідками самооздоровлення є підживлення ресурсів соціальної підтримки й допомоги, підвищення життєстійкості і відповідальності особистості, зміцнення когнітивної стійкості до ризику.

Довірливе ставлення та відповідне настановлення технологічно можна формувати за рахунок підвищення толерантності до ризику, певної об'єктивації ризику. Використання прийомів і засобів наративної та позитивної психотерапії дає змогу відновити ресурсну, психологічно безпечну позицію людини. З одного боку, людина вчиться більш чітко бачити та усвідомлювати загрози й небезпеки, а з другого – вона має дистанціюватися від травматичних вражень та негативного досвіду. Зрештою створюється сприятливе підґрунтя для відновлення довіри до інших, активізується здатність до перетворень, до виправданого ризику та проактивності. Проактивні люди нарощують власні ресурси життєстійкості і зазвичай орієнтовані на досягнення власних мрій, бажань та цілей. Проактивність є певною ознакою вільного вибору особистості, її

здатності виходити за межі стереотипного ставлення до життєвих труднощів. На розвиток проактивності позитивно впливає і застосування прийомів ризик-аналізу та ризик-рефлексії, які підсилюють цінності обережної і розсудливої поведінки. Ціннісний рівень саморегуляції веде до значної активізації процесів самоорганізації та самозахисту, відновлює впевненість людини у своїй здатності самостійно долати складні ситуації, брати на себе відповідальність за власну безпеку.

Отож можна стверджувати, що набуття особистістю життєздатності – це процес тривалий і копіткий. Так само довіра, як досить крихке соціально-психологічне утворення, залежить від багатьох аспектів комунікації особистості. Зокрема, згідно з висновками науковців, найбільший негативний вплив на життєздатність справляють неадекватні емпатійні переживання, які можуть призвести до надмірної залежності від інших та зашкодити ефективному спілкуванню людини [11]. Утім, результати нашого емпіричного дослідження, навпаки, засвідчили, що в ситуації зовнішньої загрози найбільш ресурсними з погляду позитивної адаптації особистості є такі комунікативні компетенції, як емпатія, повага, щирість, ініціативність, рішучість, відповідальність та оптимістичність. На нашу думку, у ситуації зовнішнього ризику та небезпеки травматизації особистості емпатійність людини може стати тим необхідним буфером, який можна дістати саме завдяки соціальній підтримці та допомозі. Здатність відчувати емоційні переживання іншої людини в складній життєвій ситуації допоможе, як то кажуть, певним чином капсулювати негативні відчуття і тим самим знизити ризик їх переходу в посттравматичні розлади та депресивні стани.

Отже, формування відповідальності щодо власного здоров'я та життєконструювання стає можливим завдяки покроковому набуттю особистісної життєздатності. Відповідальність як комунікативна компетентність життєстійкої особистості набуває значення окремого реабілітаційного ресурсу, здатного регулювати довірливе ставлення до інших та зберігати віру в контрольованість подій.

Висновки. Соціально-психологічна реабілітація особистості, яка переживає наслідки травматичних подій або потрапила в ситуацію підвищеного ризику, буде більш дієвою і короткотривалою за умови актуалізації її реабілітаційного потенціалу. Серед першочергових кроків на шляху актуалізації реабілітаційного потенціалу особистості – відновлення ресурсів життєздатності.

В умовах інтенсивної психологічної залученості людини в ситуацію загрози та потенційної травматизації на перше місце виходять природні індивідуальні форми протидії небезпеці, що розгортаються в площині таких копінг-механізмів, як "конфронтація – уникнення". Відповідно, ресурси життєздатності, що відображають механізми нейтралізації зовнішніх ризиків, проявляються в таких особливостях динамічної

адаптації, як ризиковість і терпіння. Отже, формування в людини адекватного антистресового механізму пов'язане з набуттям особистісної життєздатності, реконструкцією її базових реабілітаційних ресурсів, перш за все – довіри до інших та віри в контрольованість подій. Важливим кроком на шляху набуття особистістю життєздатності є формування в неї відповідальності за власну безпеку, здоров'я та життєконструювання.

Список використаних джерел

1. Стивен, Дж. (2015). *Что нас не убивает: новая психология посттравматического роста*. Москва: Карьера Пресс.
2. Мисули, І. Р., & Вакуленко, Л. О. (Ред.). (2005). *Медична та соціальна реабілітація*. Тернопіль: ТДМУ.
3. Малахов, В. О., Кошелєва, Г. М., & Родін, В. О. (2016). Фізична та реабілітаційна медицина в Україні: проблеми та перспективи. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*, (1). Взято з http://kurort.gov.ua/index.php/uk/novini/95-fizichna-ta-reabilitatsijna-meditsina.
4. Осадько, Л. Ю. (2014). Саногенний потенціал особистості: комунікативний підхід до концептуалізації феномена. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34(37), 184–197.
5. Сидоренко, Ж. В. (2011). *Соціально-психологічні передумови постановки молоддю життєвих завдань із досягнення психологічного здоров'я.* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
6. Мордавець, М. В. (2014). Громадянська активність в Україні: динаміка та основні форми. *Актуальні проблеми політики,* (53), 241–252. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31.
7. Нестерова, А. А. (2011). *Социально-психологическая концепция жизнеспособности молодежи в ситуации потери работы.* (Автореф. дис. доктора психол. наук), Москва. Взято из http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskaya-kontseptsiya-zhiznesposobnosti-molodezhi-v-situatsii-poteri-rab#ixzz4NdvAeNhB.
8. Ларіна, Т. О., & Сидоренко, Ж. В. (2018). Examining personality viability resources through the example of euromaidan movement during 2013–2014 in Ukraine. *Наука і освіта (Science and Education),* (1), 139–148.
9. Мадди, С. Р. (2005). Смыслообразование в процессе принятия решений. *Психологический журнал*, 26(6), 87–99.
10. Пезешкиан, Н. (2002). *Психотерапия повседневной жизни: тренинг разрешения конфликтов*. Санкт-Петербург: Речь.
11. Рыльская, Е. А. (2013). Жизнеспособность и качественно-своеобразное становление жизненного мира человека: нарративный подход. *Современные проблемы науки и образования*, (6). Взято из http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11053.

References

1. Steven, J. (2015). *Chto nas ne ubivayet: novaya psikhologiya posttravmaticheskogo rosta* [What does not kill us: a new psychology of post-traumatic growth]. Moscow: Karyera Press Publ. (rus).

2. Misuli, I. R., & Vakulenko, L. O. (Ed.). (2005). *Medychna ta sotsialna reabilitatsiia* [Medical and social rehabilitation]. Ternopil (ukr).
3. Malakhov, V. O., Kosheleva, H. M., & Rodin, V. O. (2016). Fizychna ta reabilitatsiina medytsyna v Ukraini: problemy ta perspektyvy [Physical and rehabilitation medicine in Ukraine: problems and perspectives]. *Problemy bezperervnoi medychnoi osvity ta nauky*, (1). Retrieved from http://kurort.gov.ua/index.php/uk/novini/95-fizichna-ta-reabilitatsijna-meditsina (ukr).
4. Osadko, L. Yu. (2014). Sanohennyi potentsial osobystosti: komunikatyvnyi pidkhid do kontseptualizatsii fenomena [Sanitary potentials of the individual: a communicative approach to the conceptualization of the phenomenon]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 34(37), 184–197 (ukr).
5. Sydorenko, Zh. V. (2011). *Socio-psychological preconditions of setting young people with life's goals to achieve psychological health*. Extented abstract of PhD dissertation. Institute of Social and Political Psychology of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv (ukr).
6. Mordavecz, M. V. (2014). Hromadianska aktyvnist v Ukraini: dynamika ta osnovni formy [Civic activism in Ukraine: dynamics and basic forms]. *Aktualni problemy polityky*, (53), 241–252. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/appol_2015_53_31 (ukr).
7. Nesterova, A. A. (2011). *Socio-psychological concept of youth viability in the situation of job loss.* Extented abstract of PhD dissertation. Moscow. Retrieved from http://www.dissercat.com/content/sotsialno-psikhologicheskaya-kontseptsiya-zhiznesposobnosti-molodezhi-v-situatsii-poteri-rab#ixzz4NdvAeNhB (rus).
8. Larina, T. O., & Sydorenko, Zh. V. (2018). Examining personality viability resources through the example of euromaidan movement during 2013–2014 in Ukraine. *Science and Education*, (1), 139–148.
9. Maddi, S. R. (2005). Smysloobrazovaniye v protsesse prinyatiya resheniy [Sense formation in the decision making process]. *Psychological Journal*, 26, (6), 87–99 (rus).
10. Pezeshkyan, N. (2002). *Psikhoterapiya v povsednevnoy zhizni: trening rasresheniya konflikta* [Psychotherapy for everyday life: training for resolving conflicts]. St. Petersburg: Rech Publ. (rus).
11. Rylskaya, Ye. A. (2013). Zhiznesposobnost i kachestvenno-svoyeobraznoye stanovleniye zhiznennogo mira cheloveka: narrativnyy podkhod [The viability and qualitative-peculiar formation of the human life: a narrative approach]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya* [Modern problems of science and education], (6). Retrieved from http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=11053 (rus).

© Ларіна Т. О.

УДК 364.62

Б. П. Лазоренко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ТА РЕАДАПТАЦІЯ ВОЛОНТЕРІВ: ЕМПІРИЧНА ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ПАРАДОКСУ

Метою дослідження було з'ясувати ефективність застосування технології парадоксу у відновленні жінок-волонтерів – учасниць Школи соціально-психологічної допомоги, створеної на базі Чернігівського національного технологічного університету. На основі результатів дослідження зроблено висновок про набуття жінами-волонтерами вмінь та навичок трансформації негативних станів в особистісний досвід, опанування ними засобів психологічної само- та взаємодопомоги, досягнення позитивних змін щодо якості їхнього життя. Емпірично підтверджено позитивну динаміку, а саме зменшення показників посттравматичних станів та порушень адаптивності після завершення занять. Самооцінка учасницями дослідження досягнутих результатів дає підстави говорити про покращення якості їхнього сімейно-родинного життя та взаємодії із зовнішнім соціальним оточенням як безпосередньо після завершення занять, так і протягом подальших трьох місяців після закінчення Школи. Звертається увага на результати останнього опитування, яке проводилося через три місяці після завершення занять: на тлі покращення якості життя жінок-волонтерів при порівнянні симптоматики ПТСР, адаптивності волонтерок та самооцінки зміни якості життя зафіксовано, однак, відносне зростання показників ПТСР та випадків порушення адаптивності. Таку симптоматику можна пояснити впливом започаткованих у процесі навчання особистісних змін, набуттям жінками більшої суб'єктності, самостійності і відповідальності за власне життя. Саме ці зміни розглядаються як основна причина порушення попереднього, звичного балансу в стосунках із близьким та зовнішнім соціальним середовищем. У зв'язку з цим визнається недостатність зв'язку жінок-волонтерів із викладачами Школи та навчальною групою протягом трьох місяців після завершення занять, адже саме цей зв'язок забезпечував стабільність їхньої особистості в умовах змін у стосунках із своїм сімейно-родинним та соціальним оточенням під час занять. Проведене дослідження засвідчило необхідність розроблення більш ефективних засобів підтримки і соціально-психологічного супроводу жінок-волонтерів у процесі їх переходу до самостійного життя в нових для них умовах, забезпечення сталості та гармонійності їхньої особистості в контексті внутрішніх і зовнішніх змін.

Ключові слова: технологія парадоксу, соціально-психологічна реабілітація, реадаптація, волонтери.

B. P. Lazorenko

PSYCHOSOCIAL REHABILITATION AND READAPTATION OF VOLUNTEERS: AN EMPIRICAL EVALUATION OF THE PARADOX TECHNOLOGY EFFICIENCY

The purpose of the research was to find out the effectiveness of using the paradox technology in the female volunteers restoring, which were the participants

of the School of Psychosocial Assistance to ATO veterans, members of their families, volunteers and internally displaced persons based on Chernihiv National Technological University. During the studying volunteers got the skills and abilities to transform their negative states into personal experience, mastered the means of psychological self and mutual assistance and achieved positive changes in the quality of their life. There were empirically confirmed the dynamics and decreases of post-traumatic conditions and adaptive disorders after completion of study. According to the self-assessment of the achieved results after the completion of the classes, and within three months after the end of the School, the quality of their family life and interaction with the external social environment improved significantly. However, according to the latest survey, which was conducted three months after the completion of studying, despite of improving their quality of life, comparing the empirical results of PTSD screening, volunteer's adaptability and self-assessment of quality of life changes; there was a relative increase in PTSD symptoms and abnormalities of adaptability. This increase in symptoms is attributed to the influence of personal changes that have been initiated in the learning process. Volunteers gain greater subjectivity, autonomy and responsibility for their own lives. The indicated changes have led to a violation of the previous habitual balance in relations with their families and external social environment. Also the lack of communication between the volunteers and the teachers of the School and the study group during the three months after the completion of classes determined instability of their personalities in condition of changes in relations with their families and social environment. Such communication was ensured in a proper way during the classes. The study showed the need to develop more effective means of volunteers' psychosocial support in their transition to independent living in new conditions for them, ensuring the sustainability and harmony of their personalities in condition of internal and external changes in their lives.

Key words: paradox technology, psychosocial rehabilitation, re-adaptation, volunteers.

Постановка проблеми. Реабілітація та реадаптація особистості, яка переживає наслідки травматичних подій, є актуальним завданням сьогодення в умовах тривання воєнної агресії Російської держави проти України. Як правило, основна увага дослідників спрямована на психологічну реабілітацію та реадаптацію військових, ветеранів АТО, і значно менше уваги приділяється волонтерам. Унаслідок повної самовіддачі, глибокої емпатії багато хто з них потерпає наразі від психотравм, порушень адаптивності та психоемоційного виснаження. Тому розроблення і впровадження ефективних програм психологічної реабілітації та реадаптації волонтерів є актуальною суспільною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки волонтерство є надзвичайно поширеним суспільним рухом у багатьох зарубіжних країнах, а завдяки цьому досить авторитетно представленим у системі ООН, його дослідженню сьогодні приділяється значна увага. Так, Інститут волонтерських досліджень Великобританії (NCVO) досліджує, як участь у волонтерській діяльності впливає на здоров'я самих волон-

терів і користувачів медичних послуг [1]. Зарубіжними колегами розроблено, зокрема, програму відновлення фахівців і волонтерів, які працюють у сфері психосоціальної допомоги психічно хворим пацієнтам [2]. Однак волонтерський рух в умовах гібридної війни в Україні суттєво відрізняється від діяльності зарубіжних волонтерів. Саме тому постала нагальна потреба в розробленні власних, вітчизняних, програм комплексного відновлення волонтерів. Лідери волонтерського руху мали цілком слушні підстави зауважувати, що "з часом і для волонтерів потрібно буде проводити психологічну реабілітацію, повертати їх до звичного, довоєнного життя" [3]. У відповідь на цю потребу в Україні з'явилися пілотні програми психологічної реабілітації та підтримки для волонтерів [4; 5], для них проводяться майстер-класи психосоціальної реабілітації [6]. У цілому гостро бракує емпіричних досліджень ефективності реабілітаційних та реадаптивних технологій, зокрема технологій відновлення якості життя.

З огляду на попередній досвід надання психологічної допомоги учасникам Революції Гідності ми розробили концепцію відновлення особистості, яка постраждала від психотравматичних наслідків воєнних дій. На основі цієї концепції створено відповідний технологічний комплекс, ядро якого становить *технологія парадоксу.* Ця технологія передбачає актуалізацію механізму парадоксальної реакції з подальшим спонтанно-конструктивним переживанням та засвоєнням негативних станів, їх трансформацією в позитивний особистісний досвід. Технологію в рамках зазначеного комплексу було використано для проведення на базі Чернігівського національного технологічного університету (спільно з К. Кальницькою) Школи соціально-психологічної допомоги ветеранам АТО, членам сімей загиблих, ВПО та волонтерам [7].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Як показує наш досвід, у суспільстві наразі є запит на розроблення комплексів методик для емпіричного дослідження ефективності реабілітаційних та реадапційних технологій відновлення волонтерів. Такі методики потрібні для того, щоб можна було оцінити, "виміряти" зміни якості їхнього життя, а також, беручи до уваги специфіку діяльності волонтерів в умовах гібридної війни, належним чином удосконалити наявні реабілітаційні та реінтеграційні програми.

Мета статті: висвітлення результатів емпіричного дослідження, у ході якого визначалась ефективність застосування технології парадоксу в реабілітації і реадаптації волонтерів під час проведення Чернігівської школи соціально-психологічної допомоги (далі – Школи) та за допомогою комплексу відповідних діагностичних опитувальників з'ясовувалися зміни якості їхнього життя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Заняття Школи проводилися на добровільний та безоплатній основі на базі зазначеного

університету. Усього було проведено 12 занять по 3 навчальні години – по одному заняттю на тиждень протягом трьох місяців з грудня 2017-го по лютий 2018 року. Процес навчання передбачав індивідуальну та групову роботу, виконання домашніх завдань на засвоєння навичок саморегуляції психоемоційних станів, участь у групових волонтерських заняттях у період між тижневими сесіями. Відтак із загальної кількості учасників Школи (волонтерів) для нашого дослідження ми обрали три кейси жінок-волонтерів: мати учасника АТО; жінка, яка має рідних, котрі брали участь у воєнних діях; дружина учасника АТО.

Основні очікування волонтерок на початку занять були такі: "вийти з депресії, підвищити кваліфікацію, навчитися більш якісно допомагати бійцям, а також стабілізувати свій психологічний стан". Важливими завданнями, які ставили перед собою організатори Школи щодо її учасників, були: зменшення напруги посттравматичних станів волонтерів; поліпшення їхньої проактивної адаптивності щодо своїх особистих та соціальних умов життя, покращення якості життя, а також набуття учасниками навичок застосування технології парадоксу та інших технологій реабілітації і реадаптації як засобів самодопомоги і первинної психологічної допомоги тим, хто цього потребує. Емпіричне дослідження мало також і ще одне окреме завдання: за допомогою комплексу діагностичних опитувальників визначити ефективність засвоєння цієї технології на початку занять Школи, по закінченні тримісячного терміну після завершення занять і втретє – через три місяці по закінченні Школи.

Як дослідницький інструментарій було використано: опитувальник "Перелік симптомів ПТСР" для української популяції (адаптація О. Хаустової, Л. Трачук, В. Безшейка) [8]; багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність" А. Маклакова і С. Чермяніна [9] та авторський опитувальник самооцінки зміни якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги.

Опитувальником "Перелік симптомів ПТСР" ми скористалися для того, щоб з'ясувати наявність в учасників Школи відповідних симптомів та простежити зміни цих симптомів у процесі занять. Перелік містив 20 питань, які відображали відповідні кластери симптомів ПТСР: опис травматичної події, симптоми інтрузії (5 запитань), симптоми уникнення (2 запитання), негативні думки та емоції (7 запитань), симптоми надмірної реактивності (6 запитань). Опитуваний мав зазначати в балах величину прояву симптому, оцінити за кожним питанням свою відповідь щодо прояву симптому в балах від 0 до 4. Потім підраховувалася загальна сума балів: мінімально можливий бал – 0, максимально можливий – 80. Схильність до ПТСР діагностувалася в тому разі, коли загальна кількість набраних балів сягала 33 і більше.

Щоб визначити стан адаптивного потенціалу учасників Школи, ми застосували багаторівневий опитувальник "Адаптивність". Він міс-

тить 165 питань і має чотири структурних шкали, а саме: оцінювання достовірності відповідей досліджуваних та оціювання їхньої поведінкової регуляції; визначення комунікативного потенціалу та рівня моральної нормативності. Шкала достовірності дає змогу оцінити ступінь об'єктивності відповідей; за цією шкалою відповіді всіх трьох досліджуваних було оцінено як достовірні. Поведінкова регуляція характеризує здатність особистості керувати взаємодією із зовнішнім середовищем; комунікативний потенціал визначає її спроможність будувати позитивні відносини з іншими людьми, уміння налагоджувати контакт і взаєморозуміння з оточенням; моральна нормативність характеризує рівень засвоєння особистістю загальних морально-етичних норм суспільства та їх дотримання в ході взаємодії із соціальним оточенням.

З'ясовуючи стан адаптивного потенціалу учасників Школи, ми користувалися "сирими" балами і не переводили їх у стени, оскільки для нас важливо було порівняти дані за кожною шкалою на початку занять Школи, по її завершенні і через три місяці після завершення занять. Однак щоб краще орієнтуватися щодо загальної оцінки фактичних рівнів адаптивності досліджуваних волонтерок (які вони мали на початку занять, по їх закінченні і через три місяці), ми використали інтегративний показник особистого адаптивного потенціалу (далі – ОАП), запропонований розробниками цього опитувальника. Показник ОАП визначається за сумою балів поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та моральної нормативності на час проведення опитування.

Використання перших двох опитувальників на початку занять дало нам також змогу визначити провідні негативні стани волонтерів, а саме ті, які в першу чергу потребують опрацювання. Опитувальник самооцінки зміни якості життя учасників ми розробили, щоб отримати інформацію від учасників Школи про ступінь оволодіння ними запропонованою технологією парадоксу та іншими психотехніками психологічної самодопомоги і допомоги своїм близькими та особам, які її потребують. Першими двома опитувальниками ми скористалися тричі: на початку занять, по їх завершенні та через три місяці після закінчення основного курсу Школи. Опитування щодо зміни якості життя волонтерів ми проводили двічі: по закінченні занять і через три місяці по завершенні Школи.

Узагальнені емпіричні дані дослідницьких кейсів трьох жінок-волонтерів (В1, В3, В3) ми спробували представити в графічній формі (рис.). Уточнимо відтак, що "ПТСР" – це дані проявів симптомів посттравматичного розладу, до яких належать: симптоми інтрузії (сим. інт.); симптоми уникнення (сим. уник.); негативні думки і емоції (нег. д. і м.); надмірна реактивність (над. реаг.). "Адаптивність" визначає показники порушень адаптивності, серед яких: поведінкова регуляція (пр.); комунікативний потенціал (кп); рівень моральної нормативності (мн.).

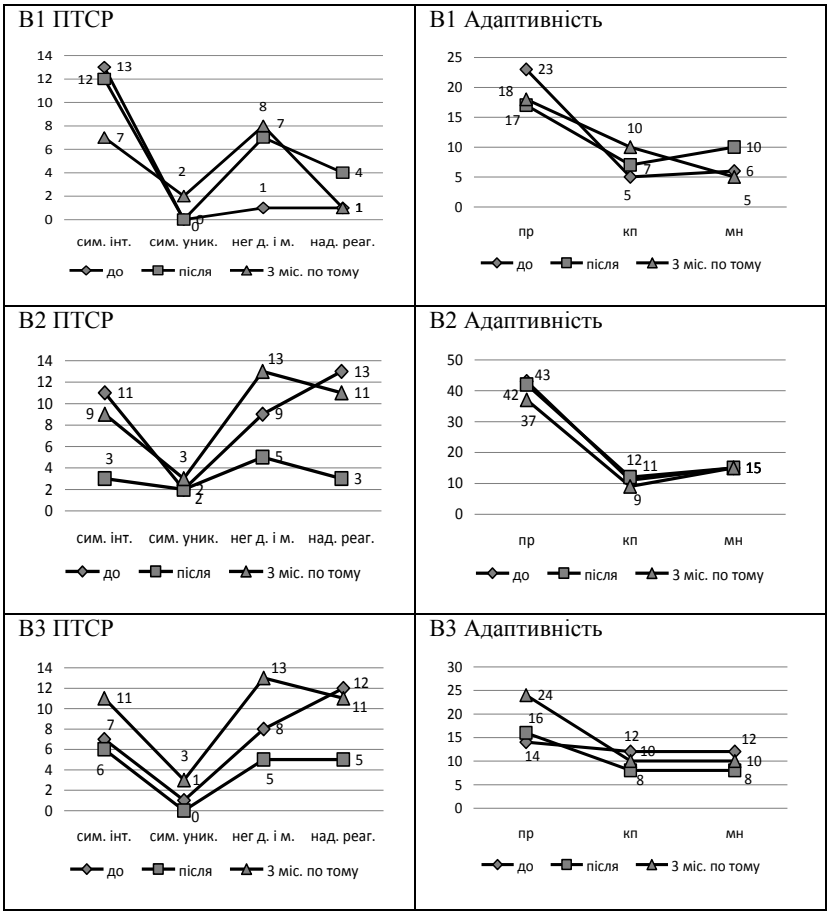

Рис. Кількісні значення симптомів ПТСР і показників порушень адаптивності досліджуваних волонтерок (у балах)

Загальні криві графіків, побудованих на основі отриманих результатів дослідження за переліком симптомів ПТСР, мають схожий вигляд. Більша схожість спостерігається між динамікою В2 і динамікою В3. У В1 за всіма трьома графіками найвищі показники мають симптоми інтрузії, а найнижчі – симптоми уникнення. У В2 і В3 найвищих значень досягають показники негативних думок та емоцій, найнижчі значення у симптомів уникнення. Порівняння трьох графіків динаміки показників симптомів ПТСР показує, що після проведення занять ці показники у В2 і В3 у цілому зменшуються, а через три місяці по завершенні дещо підвищуються, але в цілому вони нижчі, ніж були на початку

занять. У В1 зазначені показники є найнижчими на початку занять, підвищуються по їх закінченні і дещо зменшуються порівняно з попередніми, отриманими під кінець проведення Школи.

Більш детальний аналіз даних показує, що у В1 симптоматика інтрузії зменшилася з 13 балів на початку занять до 12 після їх закінчення і до 7 балів – через три місяці після завершення роботи Школи. Симптоми уникнення, які не проявлялися на початку і по завершенні занять, зросли на 2 бали через три місяці. Показники негативних думок та емоцій зросли з 1 бала на початку занять до 7 балів після їх завершення і до 8 – через три місяці, що, на нашу думку, свідчить про актуалізацію пошукової діяльності волонтерки в умовах переходу до звичайного життя. Показник надмірної реактивності теж зріс з 1 бала на початку занять до 4 балів по їх завершенні і знову повернувся, згідно з даними останнього опитування, до вихідних значень (1 бала).

Загальна сума показників симптоматики ПТСР у респондентки В1 має таку динаміку: 15 балів – перше опитування, 23 бали – друге і 18 балів – третє опитування. Це, на нашу думку, свідчить про певні зміни в способі та якості життя В1, пошук нею нових життєвих сенсів. У цілому інтегративний показник схильності до ПТСР у В1 майже удвічі нижчий за базовий показник відліку його наявності.

У респондентки В2 симптоми інтрузії зменшилися з 11 до 3 балів, потім зростали протягом трьох місяців поспіль до 9 балів. Симптоми уникнення і на початку, і по завершенні занять становили 2 бали, а через три місяці вони трохи зросли – до 3 балів. Показник негативних думок і емоцій на початку дослідження становив 9 балів, а по завершенні занять зменшився до 5 балів. Через три місяці він зріс до 13 балів. Вважаємо, що це свідчить про значні зміни в особистому та соціальному житті волонтерки, які вона оцінила як позитивні за опитувальником зміни якості життя.. Симптоматика надмірної реактивності на початку дослідження становила 13 балів, по завершенні занять вона знизилася до 3, а через три місяці знову зросла до 11 балів. Таке зростання також пов'язане із змінами в способі життя волонтерки та в його якості. Загальна сума показників симптоматики ПТСР у В2 змінювалася так: 35 балів – перше опитування, 13 балів – друге і 36 балів – останнє. Тобто загальний показник симптоматики повернувся на попередній рівень при дещо зміненій конфігурації своїх складових і на дещо (на 2 бали) перевищив межу схильності до ПТСР. Пояснити таку динаміку симптомів ПТСР можна, коли звернутися до результатів, отриманих за допомогою опитувальника якості життя (про це йтиметься нижче).

У респондентки В3 значення симптомів інтрузії на початку занять становили 7 балів, під кінець вони зменшилися до 5, а через три місяці знову зросли до 11 балів. Щодо симптомів уникнення, які в цілому залишилися на низькому рівні, спостережено незначні коливання: на

початку дослідження вони становили 1 бал, по завершенні – 0 і під кінець дослідження – 3 бали. Показники симптомів негативних думок та емоцій на початку дослідження становили 8 балів, під кінець занять вони зменшилися до 5, а на кінець останнього дослідження знову зросли до 13 балів. Показники надмірної реактивності мали таку динаміку: на початку дослідження вони становили 12 балів, під кінець занять – 5 балів, а по завершенні дослідження зросли майже до початкового рівня і досягли 11 балів. Загальна сума показників симптоматики ПТСР у В3 така: 26 балів – перше опитування, 16 балів – друге і 38 балів – третє. Як бачимо, останній показник засвідчив зростання показників майже удвічі порівняно з попереднім та перевищив межу схильності до ПТСР на 5 балів. Така різка зміна показника симптоматики ПТСР зумовлена особистісними змінами у В3, загостренням її подружніх стосунків та пошуком досліджуваною нового балансу у своїх партнерських взаєминах.

Розгляньмо відтак дані, отримані в результаті застосування багаторівневого опитувальника "Адаптивність". У респондентки В1 показник порушення поведінкової регуляції на початку дослідження становив 23 бали, по закінченні занять він знизився до 18 балів, а під кінець дослідження зріс до 19 балів. Рівень порушень комунікативного потенціалу становив 3 бали на початку, зріс до 7 балів після закінчення занять і ще зріс до 10 балів, за даними останнього дослідження. Рівень порушень моральної нормативності на початку дослідження становив 6 балів, далі зріс до 10 після завершення занять і знизився до 5 балів за результатами останнього дослідження. Загалом у В1 показник ОАП змінювався протягом періоду дослідження так: на початку занять він становив 44 бали, 34 – по їх закінченні і 23 бали – по завершенні дослідження. За динамікою цих показників В1 перемістилася з групи осіб із зниженою адаптацією у групу задовільної адаптації.

У респондентки В2 рівень поведінкової регуляції на початок занять становив 43 бали, по їх закінченні він неістотно знизився – до 42 балів і, за даними останнього дослідження, знову зменшився до 37 балів. Рівень комунікативного потенціалу на початку дослідження становив 11 балів, по закінченні занять трохи зріс – до 12 балів, а під кінець дослідження опустився до 9 балів. Рівень моральної нормативності залишався стабільним (15 балів) протягом усього часу дослідження. Отже, респондентка В2 за показниками ОАП (69 балів – на початку занять і по їх завершенні, 61 бал – за даними останнього опитування) належить до групи осіб із зниженою адаптацією, проте з огляду на виявлену динаміку можемо говорити про її наближення до групи задовільної адаптації.

У респондентки В3 поведінкова регуляція на початку занять мала значення 24 бали, по їх завершенні – 14 балів і під кінець дослідження – 16 балів. Комунікативний потенціал та моральна нормативність

мали схожу динаміку: на початку дослідження їхні показники становили 12 балів, по завершенні занять – 8 балів, а під кінець дослідження – 10 балів. Показники ОАП та їхня динаміка (38 балів на початку занять, 32 – по їх завершенні і 44 бали – за даними останнього опитування) свідчать про переміщення волонтерки в рамках групи осіб із зниженою адаптацією в бік групи задовільної адаптації.

Важливою для розуміння динаміки показників ПТСР та адаптивності волонтерок є їхня самооцінка зміни якості життя протягом періоду занять і через три місяці самостійного життя поза систематичними заняттями й спілкуванням із керівникам Школи та іншими учасниками.

По завершенні занять волонтерка В1, мати учасника АТО, зазначила, що її фізичне і психологічне самопочуття значно покращилось. Також значно поліпшилися її стосунки з колегами і керівництвом, вдалося порозумітися зі своїм Я, пізнати свої почуття та ставлення до інших. Вона впевнена, що зможе користуватися набутими навичками самодопомоги й допомагати своїм близьким та рідним, а також певною мірою зможе бути корисною для своїх друзів, колег, інших людей, які цього потребують. Через три місяці по завершенні навчання її фізичне і психологічне самопочуття покращилось у цілому помірно. Вона стала більш спокійною, "полюбила ще більше життя та своїх знайомих", у неї покращилися стосунки з колегами і керівництвом на роботі. Свою здатність користуватися навичками самодопомоги, допомоги близьким та іншим людям жінка оцінила як "скоріше так".

У волонтерки В2 по завершенні занять значно покращилося фізичне і психологічне самопочуття: "зменшився головний біль та біль у ногах, ніби впав «лантух» зі спини; з'явилася легкість у тілі, загалом стала більш спокійною і врівноваженою, почала приділяти собі більше уваги". Покращилися стосунки з чоловіком і дітьми: "чоловік став мене помічати, а діти згадали про мене як про матір, а не просто як про гаманець". Також значно покращилися стосунки з керівництвом і колегами на роботі: "почали звертатися до мене по батькові". Друзі й колеги відзначили, що в неї відбулися за цей час значні зміни на краще. Через три місяці по завершенні занять волонтерка зауважила значне покращення фізичного здоров'я і сну. Також значно поліпшився психологічний стан, поглибилися врівноваженість і спокій, гармонізувалися стосунки з чоловіком, дітьми та матір'ю. Що ж до стосунків у робочому колективі, де працювала жінка, то її життя кардинально змінилось у кращий бік. За час, що минув після закінчення занять, волонтерка переконалась, що зможе успішно користуватися набутими навичками самодопомоги і допомоги іншим людям.

По завершенні занять у волонтерки В3, дружини учасника бойових дій, значно покращилося фізичне і психологічне самопочуття. Вона стала більш спокійною та врівноваженою, більш упевненою в собі. У

неї з'явилося відчуття, що все добре і "багато з того, що було важливим раніше, втратило своє значення". Її ставлення до батьків, чоловіка, дітей значно покращилось. Вона зазначила, що перестала адресувати, і вони заспокоїлися. Її ставлення до керівництва, колег, а також їхнє ставлення до неї істотно покращилось: "я згадала, що в мене є колеги". Вона впевнена, що зможе користуватися набутими навичками самодопомоги, допомагати своїм рідним і близьким, а також своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує. Через три місяці по завершенні занять фізичне і психологічне почуття волонтерки покращилося помірно, її ставлення до дітей і дітей до неї стало більш глибоким. Також значно покращилися її стосунки з колегами, вона стала більше цінувати своїх співробітників. Завдяки участі у Школі змінилися погляди на себе, світ, родину. Що ж до самодопомоги, здатності допомагати близьким та іншим людям, які цього потребують, то її впевненість залишилася такою ж, як і після завершення навчання. Жінка також усвідомлює необхідність поширення набутих знань і навичок за принципом "рівний – рівному".

Висновки. Згідно з результатами емпіричного дослідження кейсів волонтерок, які брали участь у заняттях Школи, виявлено ефективність застосування технології парадоксу в контексті реінтеграційних та реабілітаційних технологій відновлення в процесі опанування учасницями запропонованої навчальної програми. Виявлено, що в цілому жінки набули умінь та навичок трансформації негативних станів в особистісний досвід, опанували засоби надання й отримання первинної психологічної допомоги. Емпірично підтверджено позитивну динаміку та зменшення показників посттравматичних станів і порушень адаптивності після завершення занять.

Згідно із самооцінкою досягнутих результатів суттєво покращилася якість сімейно-родинного життя жінок-волонтерів та їхня взаємодія із зовнішнім соціальним оточенням як по закінченні занять, так і протягом трьох місяців після завершення Школи. Проте порівняння емпіричних результатів скринінгу ПТСР, адаптивності волонтерок та самооцінки зміни якості їхнього життя показало відносне підвищення показників симптоматики ПТСР та порушень адаптивності згідно з останнім опитуванням на тлі покращення якості їхнього життя.

З огляду на нашу гіпотезу таке підвищення симптоматики пояснюється продовженням і закінченням особистісних змін, започаткованих у процесі навчання, набуттям волонтерками більшої суб'єктності, самостійності і відповідальності за власне життя. Такі зміни зумовлюють порушення попереднього, звичного балансу в стосунках із близьким та зовнішнім соціальним середовищем. Звернуто також увагу на недостатність безпосереднього зв'язку волонтерок із викладачами Школи та навчальною групою протягом трьох місяців після завершення занять,

що забезпечував стабільність їхнього стану в умовах особистісних змін і змін у стосунках зі своїм оточенням під час занять.

Проведене дослідження засвідчило необхідність розроблення більш ефективних засобів підтримки і соціально-психологічного супроводу жінок-волонтерів у їхньому переході до самостійного життя в нових для них умовах і, беручи до уваги динаміку внутрішніх і зовнішніх змін їхнього життя, забезпечення сталості та гармонійності їхньої особистості.

Список використаних джерел

1. *Volunteering and Mental Health: A Review of the Literature* (2004). Retrieved from https://www.energizeinc.com/sites/default/files/volunteeringandmentalhealth.pdf.
2. Farkas, M., Hutchinson, D., Forbess, R., Restrepo-Toro, M., & Russinova, Z. *Recovery Promoting Competencies Toolkit*. (2018). Retrieved from https://cpr.bu.edu/develop/toolkit.
3. Гвоздяр, А. (2017). *З часом волонтерам знадобиться психологічна реабілітація*. Взято з https://glavcom.ua/publications/anna-gvozdyar-z-chasom-volonteram-znadobitsya-psihologichna-reabilitaciya-425940.html.
4. *РадіоДень. Психологічна реабілітація волонтерів* (2018). Взято з https://www.youtube.com/watch?v=dZa2e-DJVhA.
5. *У ДніпроОДА стартував черговий курс тренінгів з психологічної реабілітації* (2018). Взято з https://adm.dp.gov.ua/ua/news/u-dniprooda-startuvav-chergovij-kurs-treningiv-z-psihologichnoyi-reabilitaciyi.
6. *Як розуміти і переживати свої емоції та почуття*. (2016). Взято з https://business.facebook.com/kmarehab/?hc_ref=ARTgA.
7. Lazorenko, B., & Kalnytska, K. (2018). Readaptation of ATO Veterans and their Wives: Experience of Psychosocial Assistance School. *Mental Health Global Challenges XXI Century*, (2), 59. Retrieved from https://www.mhgc21.org/.
8. Безшейко, В. (2016). Адаптація Шкали для клінічної діагностики ПТСР та опитувальника "Перелік симптомів ПТСР" для української популяції. *Психосоматична медицина та загальна практика*, (1). Взято з https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8.
9. Маклаков, А. Г., & Чермянин, С. В. (2006). Многоуровневый личностный опросник. Адаптивность (МЛО-АМ). В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Практическая психодиагностика. Методики и тесты*. Самара: Бахрах-М.

References

1. *Volunteering and Mental Health: A Review of the Literature* (2004). Retrieved from https://www.energizeinc.com/sites/default/files/volunteeringandmentalhealth.pdf.
2. Farkas, M., Hutchinson, D., Forbess, R., Restrepo-Toro, M., & Russinova, Z. *Recovery Promoting Competencies Toolkit*. (2018). Retrieved from https://cpr.bu.edu/develop/toolkit.
3. Hvozdiar, A. (2017). *Z chasom volonteram znadobytsia psykholohichna reabilitatsiia* [Over time, volunteers will need psychological rehabilitation.]. Retrieved from https://glavcom.ua/publications/anna-gvozdyar-z-chasom-volonteram-znadobitsya-psihologichna-reabilitaciya-425940.html/ (ukr).

4. *RadioDen. Psykholohichna reabilitatsiia volonteriv* [RadioDay. Psychological rehabilitation of volunteers]. (2018). Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=dZa2e-DJVhA (ukr).
5. *U DniproODA startuvav cherhovyi kurs treninhiv z psykholohichnoi reabilitatsii* [DniproODA The next course of psychological rehabilitation training has started] (2018). Retrieved from https://adm.dp.gov.ua/ua/news/u-dniprooda-startuvav-chergovij-kurs-treningiv-z-psihologichnoyi-reabilitaciyi (ukr).
6. *Yak rozumity i perezhyvaty svoi emotsii ta pochuttia* [How to understand and experience your emotions and feelings] (2016). Retrieved from https://business.facebook.com/kmarehab/?hc_ref=ARTgA (ukr).
7. Lazorenko, B., & Kalnytska, K. (2018). Readaptation of ATO Veterans and their Wives: Experience of Psychosocial Assistance School. *Mental Health Global Challenges XXI Century*, (2), 59. Retrieved from https://www.mhgc21.org/.
8. Bezsheiko, V. (2016). Adaptatsiia Shkaly dlia klinichnoi diahnostyky PTSR ta opytuvalnyka "Perelik symptomiv PTSR" dlia ukrainskoi populiatsii [Scale Adaptation for Clinical Diagnostic PTSD and questionnaire "Checklist of PTSD Symptoms" for the Ukrainian population]. *Psykhosomatychna medytsyna ta zahalna praktyka* [Psychosomatic Medicine and General Practice], (1). Retrieved from https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8 (ukr).
9. Maklakov, A. G., & Chermyanin, S. V. (2006). Mnogourovnevyy lichnostnyy oprosnik. Adaptivnost (MLO-AM) [Multi-level personal questionnaire. Adaptability (MLE-AM)]. In D. Ya. Raygorodskiy (Ed.), *Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodiki i testy* [Practical psychodiagnosis. Methods and tests]. Samara: Bakhrakh-M Publ. (rus).

© Лазоренко Б. П.

УДК 364.622

Ю. Д. Гундертайло

ПРОБЛЕМИ СТИГМАТИЗАЦІЇ І САМОСТИГМАТИЗАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ У ПРОЦЕСІ ВІДНОВЛЕННЯ ЖИТТЄВОЇ НЕПЕРЕРВНОСТІ ПІСЛЯ ПЕРЕЖИВАННЯ ТРАВМАТИЧНИХ ПОДІЙ

Статтю присвячено соціально-психологічним проблемам, що виникли в українському суспільстві нещодавно, з початком воєнних дій на території України, а саме проблемам соціальної стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Показано, що соціальна стигматизація провокує вторинну травматизацію у ВПО, а також призводить до виникнення соціальної інвалідизації та самостигматизації. Підкреслено, що головним завданням особистості після переживання травматичних подій є відновлення життєвої неперервності як переживання людиною цілісності свого буття, що супроводжується ясним розумінням логіки розвитку подій, чітким уявленням про себе, відчуттям послідовності емоційних реакцій та здатністю ефективно підтримувати життєдіяльність як на особистісному, так і міжособистісному рівні. Виокремлено види життєвої неперервності, а саме емоційну, функціональну, когнітивну, міжособистісну, особистісну. Звернуто увагу на явище самостигматизації як результат, з одного боку, впливу соціального середовища, а з другого – особистісного способу реагування в процесі соціальної взаємодії, що супроводжується самообмеженням соціальної активності. Обстоюється думка, що зниженню рівня соціальної стигматизації ВПО сприятиме розроблення та реалізація багаторівневої психосоціальної допомоги, а саме масового, спеціалізованого, персоніфікованого та індивідуалізованого рівнів. Виявлено, що учасники групи соціально-психологічної підтримки зазвичай недооцінюють когнітивний та креативний складники особистості. Найдоступнішим широкому загалу напрямком психологічної допомоги названо арт-терапію; запропоновано арт-методику "Компліменти самій собі", яку можна використовувати для профілактики самостигматизації ВПО як у груповому, так і в індивідуальному форматі. Зроблено висновок, що профілактика соціальної стигматизації ВПО потребує комплексного підходу в загальнодержавному масштабі.

Ключові слова: стигматизація, самостигматизація, життєва неперервність, ВПО.

Yu. D. Hundertailo

PROBLEMS OF STIGMATIZATION AND SELF-STIGMATIZATION AMONG INTERNALLY DISPLACED PERSONS DURING POST-TRAUMATIC PROCESS OF LIFE CONTINUITY RECOVERY

The article is dedicated to the socio-psychological problems that have recently risen in Ukrainian society with the beginning of military operations on the territory of Ukraine, namely problems of social stigmatization and self-stigmatization among internally displaced persons (IDPs). It is shown that social stigmatization provokes secondary traumatization of IDPs, and also leads to social disability and self-stigmatization. It is underlined that the main task of a person after experiencing

traumatic events is restoration of vital continuity as experiencing of integrity of one's own existence, accompanied by clear understanding of logic of events, clear ideas about oneself, feeling of sequence of emotional reactions and ability to support vital functions effectively both on personal and interpersonal levels. Following types of vital continuity are distinguished: emotional, functional, cognitive, interpersonal, personal. The phenomenon of self-stigmatization is analyzed as a result of social environment influences on the one hand, and personal coping strategies during social interactions on the other; the latter usually is accompanied by self-limitations of social activity. The proposed idea implies that decline of the level of social stigmatization among IDPs is possible via the development and implementation of a multi-level psychosocial support project, operating on mass, specialized, personalized and individualized levels. It was discovered that participants of psychological support groups usually underestimate the cognitive and creative components of human personality. Art therapy is regarded as the most accessible dimension of psychological help; art methodology, named "Compliments to myself", is offered to prevent IDPs self-stigmatization both in a group and individual setting. The conclusion is drawn that prevention of social stigmatization among internally displaced persons needs complex approach at national-wide scale.

Key words: stigmatization, self-stigmatization, life continuity, IDPs.

Постановка проблеми. Ситуація, в якій опинилися наша країна, є проблемною як для пересічних громадян, так і для тих, хто безпосередньо постраждав у результаті воєнних дій на сході. Особливою групою є внутрішньо переміщені особи, які в результаті переїзду на підконтрольну урядові України територію втратили значні матеріальні та соціальні ресурси й переживають наслідки психологічної травми різного ступеня тяжкості, аж до ПТСР [1]. У центрі нашого дослідження психологічні проблеми внутрішньо переміщених осіб, які стикаються на новому місці проживання з певними негативними явищами, зокрема із соціальною стигматизацією. Соціальне оточення ВПО також має певні особливості, наприклад упереджене ставлення до цієї групи осіб. Упередженість проявляється в агресивних або звинувачувальних реакціях щодо ВПО як з боку простих людей (у транспорті, на вулиці), так і з боку працівників соціальних, державних установ, педагогічних та медичних, банківських закладів. На жаль, такі факти провокують *вторинну травматизацію,* що виникає внаслідок негативних реакцій соціального оточення. Негативні реакції проявляються в *запереченні* самого факту травми, зв'язку між травмою і стражданнями індивіда, у звинуваченні і навіть зневажанні жертв, відмові в наданні допомоги. Вторинна травматизація також може виникати в результаті *гіперопіки* постраждалих, коли навколо них створюють "травматичну мембрану", яка відгороджує їх від зовнішнього світу, виводячи за межі переживань повсякденного життя. Гіперопіка провокує, зокрема, явище соціальної інвалідизації, що суттєво перешкоджає ефективній адаптації ВПО [2, с. 62]. І в першому, і в другому випадку специфічне ставлення до ВПО посилює соціальну напруженість у спільнотах і в країні у цілому. Окрім того, таке ставлення призводить до явища *самостигматизації* ВПО, коли особи

обмежують свою соціальну чи ділову активність у зв'язку з уявленням про власну особистість як таку, що вирізняється певними атрибутами. Отже, суттєвою проблемою, що утруднює життєдіяльність ВПО та їх інтеграцію в нові спільноти, уповільнює процес відновлення життєвої неперервності переселенців, які пережили травматичні події, є явище *стигматизації* і *самостигматизації* [3; 4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Е. Гофман, який запровадив у науковий ужиток поняття стигматизації, визначав це явище як сприйняття людини наперед як неповноцінної, такої, що має певний дефект [5]. Проблему стигматизації і самостигматизації найчастіше розглядають у контексті лікування невиліковних хвороб чи певних фізичних особливостей [6], однак зазначена проблема стосується також мігрантів, біженців та ВПО. Відновлення після травматичних подій, а у зв'язку із цим проблему стигми розглядають, наприклад, І. Гурін і Н. Захарова (фактори стигматизації) [7], А. Слободська (вплив інформаційних технологій) [8]. Психологічні травми в умовах українських реалій наразі досліджують вітчизняні вчені, зокрема І. Біла, О. Блінов, О. Божко, А. Герасименко, Ю. Древаль, З. Кісарчук, В. Климчук, О. Ковальчук, Т. Ларіна, Б. Лазоренко, Р. Попелюшко, Л. Пререлигіна, Ю. Приходько, І. Романчук, Т. Титаренко, А. Швалб. Учені торкаються таких питань, як наслідки психологічної травми, реабілітація після психологічної травми, життєстійкість щодо психологічної травми, надання соціально-психологічної допомоги після психологічної травми та соціально-психологічна адаптація. Однак проблематика стигматизації і самостигматизації ВПО досі залишалася поза увагою дослідників. Важливо, на нашу думку, зосередитися на тому, як саме можна організувати профілактику стигматизації і самостигматизації ВПО в нашій державі у процесі відновлення життєвої неперервності осіб, які пережили травматичні події.

Мета статті: розглянути проблематику стигматизації і самостигматизації в контексті відновлення життєвої неперервності ВПО осіб, що пережили травматичні події.

Виклад основного матеріалу дослідження. ВПО як група населення з'явилися в Україні нещодавно, у 2014 році, після того, як на сході країни почалися воєнні дії. Наразі кількість таких осіб сягає 1,5 млн. Нагадаємо, що Україна не вперше стикається з таким явищем, оскільки 1986 року, після аварії на Чорнобильській АЕС, довелося переселити близько 100 тис. людей. Однак сьогоднішні виклики є ще більш складними і масштабними, адже всі ці люди пережили травматичні (більшою чи меншою мірою) події, уперше у своєму житті зіткнувшись із воєнними діями. Тому у своєму дослідженні ми звернулися до досвіду Ізраїля, напрацювань ізраїльських спеціалістів. Нас зацікавила, зокрема, концепція Мулі Лаада щодо необхідності відновлення життєвої неперервності особистості після того, як людина втратила відчуття цілісності в результаті проживання травматичних подій [9].

Ізраїль має тривалу історію бойових дій на своїй території і постійно стикається з явищем переміщення населення в різні точки країни у зв'язку з терактами чи воєнною загрозою. Однак завдяки чітко вибудуваній стратегії організації психологічної допомоги як серед цивільних, так і серед військових там найменший відсоток ПТСР у світі.

Поняттям "неперервність" у науці позначають сукупність нерозривно пов'язаних між собою явищ, процесів, що відбуваються одне за одним і в такий спосіб забезпечують деяку постійність усього, що відбувається в просторі і часі. У вітчизняній психології термін "неперервність" як такий досі окремо не використовували, однак наші науковці також досліджували явища відновлення людини після кризи чи складних подій, описуючи ці феномени іншими поняттями. Так, наприклад, ідентичність можна розглядати як особистісну неперервність; також є чимало праць, присвячених соціальній ідентичності, що розглядається як продовжувані соціальні зв'язки.

Мулі Лаад, який запропонував інтегративну модель особистості BASIC Ph, розглядає принцип відновлення неперервності як основу першої психологічної допомоги після переживання людиною травматичних подій, а також психологічної допомоги у випадку гострих стресових розладів [9]. У межах його школи виділяють кілька видів неперервності, які разом складають життєву неперервність.

Когнітивна неперервність – це розуміння людиною життєвих процесів, відстеження логіки і передбачуваності подій. Якщо людина не розуміє, що і чому відбувається, не здатна відстежити причини і наслідки, то в неї підвищується рівень тривожності і виникають сумніви щодо власного здорового глузду.

Міжособистісна неперервність – це можливість підтримувати звичні для людини сфери спілкування – чи то професійний контекст, чи то дружні стосунки, чи то родинні зв'язки. Для особистості важливо взаємодіяти з тими, хто її добре знає, кому вона може довіряти.

Функціональна неперервність – це підтримка життєвих ролей людини, її активності як чоловіка/жінки, брата/сестри, співробітника і т. ін. Важливо допомогти людині функціонувати й далі, виконувати ті види діяльності, які звичні, які допомагають відчувати себе повноцінним членом суспільства.

Особистісна неперервність – це відчуття власне особистої ідентичності, яка створюється протягом багатьох років, це певне уявлення про себе. Цей образ себе важливо постійно підтримувати, адже це те, що допомагає особистості залишатися адекватною і сталою.

Емоційна неперервність – це способи вираження і переживання емоцій, характерних для людини.

Мулі Лаад сформулював ці види неперервності для того, аби консультанти, надаючи першу психологічну допомогу, могли чітко й ефективно в умовах дефіциту ресурсів (часу, людей, приміщень тощо) зосередитися на важливих і невідкладних процесах, які сприяють

самовідновленню *люд*ини, що постраждала від травматичних подій. Згодом цю схему було екстрапольовано і на консультування в подальшому ході надання психологічної допомоги потерпілим.

Отже, *життєва неперервність* – це переживання людиною цілісності свого буття, що супроводжується ясним розумінням логіки розвитку подій, чітким уявленням про себе, відчуттям послідовності емоційних реакцій та здатністю ефективно підтримувати життєдіяльність як на особистісному, так і міжособистісному рівні.

ВПО у нашій країні зазвичай стикаються з численними соціально-психологічними проблемами. Це психологічні та соціальні втрати, втрата відчуття контролю над власним життям, втрата відчуття безпеки, зміна звичного способу життя, уявлення про себе, надпильність, емоційна лабільність, порушення сну.

Однією з найбільш поширених наразі психологічних проблем є порушення особистісної цілісності (або особистісної ідентичності, якщо використовувати терміни вітчизняної психології). Люди втрачають бачення і відчуття цілісності власної особистості, адже в складних життєвих ситуаціях у них з'являються сумніви щодо внутрішньої послідовності переживань, виникають абсолютно нові почуття, несподівані емоційні реакції.

Згідно з даними звіту Національної системи моніторингу ситуації щодо внутрішньо переміщених осіб (за березень 2018 р.), "частка ВПО, які повідомляють про те, що відчували дискримінацію чи несправедливе ставлення до них у зв'язку зі своїм статусом ВПО, становить 13% у дев'ятому раунді, що неістотно відрізняється від показників попереднього раунду. Відчуття дискримінації чи несправедливого ставлення, про котре повідомляють ВПО, стосується взаємодії з місцевим населенням (32%), медичного обслуговування (31%) та освіти (29%)" [10, с. 47].

Оскільки соціальна стигматизація призводить до порушення соціальної адаптації і зниження якості життя ВПО, підвищення соціальної напруженості, то, на нашу думку, слід подбати про організацію системи масової психосоціальної підтримки ВПО. З огляду на те, що з негативним, дискримінаційним ставленням стикається третина ВПО, потрібно, нарешті, активізувати певні дії на рівні державної соціальної політики підтримки населення в цілому.

Отже, суттєвою проблемою, що утруднює життєдіяльність ВПО, є явище стигматизації і самостигматизації. Під *стигматизацією* ми розуміємо процес перенесення справжніх або уявних якостей, притаманних усій групі, на окремих її представників; виокремлення індивідів на підставі їхніх негативних індивідуальних рис (уявних або реальних) та їх відсторонення або ізоляція в суспільстві. *Самостигматизація* – це процес створення внутрішніх заборон, що супроводжується відчуттям неповноцінності і соціальної неспроможності та самообмеженням соціальної активності індивіда.

Ми пропонуємо організувати та реалізувати такі *рівні* психологічної допомоги, які сприятимуть покращенню психологічного здоров'я та профілактиці стигматизації і самостигматизації ВПО в масштабі країни:

1. *Масова психосоціальна допомога* (програми для широких верств населення, спрямовані на психоедукацію щодо психологічної травми та профілактики її негативних наслідків, поширення навичок психогігієни; підтримання групової резилентності).

2. *Спеціалізована психосоціальна допомога* (програми, спрямовані на спеціальну підготовку спеціалістів, як то психологи, соціальні працівники, педагоги, державні службовці, обслуговуючий персонал, для роботи з людьми, які переживають наслідки психологічної травми).

3. *Персоналізована психосоціальна допомога* (програми, спрямовані на підтримку тих соціальних груп, які пережили найбільш інтенсивний вплив травматичних подій, як то ВПО, учасники бойових дій, жителі прикордонних територій).

4. *Індивідуалізована психосоціальна допомога* (вузькоспеціалізована та високопрофесійна допомога особам, що переживають складні наслідки психологічної травми як ПТСР чи інші розлади психологічного здоров'я і потребують підтримки з боку травматерапевтів та психотерапевтів, психіатрів).

Завдяки широкому охопленню мас психоедукативними заходами можна хоч частково розв'язати проблему стигматизації ВПО, оскільки багато труднощів у спілкуванні з цією групою населення пов'язано з їхньою емоційною лабільністю, з одного боку, і професійним вигорянням персоналу, який з ними взаємодіє, – з другого. Безперечно, ці заходи мають бути підтримані відповідною політичною і соціально-економічною складовою, без яких реалізація такої діяльності не може відбутися.

Самостигматизація ВПО є здебільшого особистісним способом реагування на травматичну соціальну взаємодію. Так, відомі випадки, коли людина в пошуку житла стикалася із ситуацією відмови 23(!) рази поспіль або коли в ситуації надання медичної допомоги лікар звинуватив жінку в тому, що через неї в країні відбуваються бойові дії. Окрім того, серед цієї категорії також трапляються явища недоброчесності при отриманні допомоги (як, власне, і в усьому українському суспільстві загалом). Такі випадки стають причиною формування феномену самостигматизації, що проявляється у вигляді настановлень самообмеження в поведінці. Наприклад, особа не наважується подавати резюме на привабливу для неї вакансію, оскільки переконана, що ВПО не можуть отримати таку роботу. Такі уявлення обмежують активність не лише самої особистості, а й членів родини, особливо дітей, яким нав'язуються стандарти самообмежувальної поведінки. Наприклад, під час проведення групи соціально-психологічної підтримки ми спілкувалися із жінкою, яка вважала, що у ВПО немає пільг, а є лише заяви щодо пільг, тому навіть у разі потреби не зверталася по допомогу взагалі.

Учасниця групи Л. у процесі спілкування скаржилася на те, що вона постійно сумує, відчуває смуток, розчарування. Причиною такого настрою є те, що вона не може отримати жодних пільгових послуг чи допомоги, бо не встигає, не розуміє чогось, вони для неї просто недоступні. Група дружно дивувалася, як у Києві, де майже щотижня ті чи інші благодійні/громадські організації надають ВПО різного роду допомогу, вона ніяк не може отримати необхідні їй речі/послуги. У процесі малювання (кожному було задано створити тематичний малюнок) виникли деякі труднощі – організатори не надали достатньої кількості кольорових олівців і фломастерів (це сталося випадково). Усі ділилися олівцями, просили одне в одного потрібні кольори. Учасниця Л. взяла простий олівець і намалювала завдання простим олівцем, образившись на те, що кольорові олівці десь в інших людей (її сусідки успішно намалювали веселку). Коли відбувався шеринг, жінка із сльозами на очах стверджувала, що знову її "зла" доля призвела до того, що їй не вистачило матеріалів. Учасники групи звернули її увагу на те, що насправді всі олівці були доступні, просто треба було попросити, щоб їй передали те, чого вона потребувала. Відтак учасниця Л. сама зробила висновок (коли ми підбивали підсумки), що проблема не в недоступності послуг, а в тому, що вона після першої спроби одразу розчаровується і не звертається по допомогу до інших ВПО, не шукає альтернативних шляхів.

Феномени самостигматизації можуть бути опрацьовані вже у форматі індивідуального консультування та психотерапії, а також у групах соціально-психологічної підтримки, де використовуються напрацювання різних напрямків психотерапії. З огляду на міжнародний досвід саме арт-терапія є найдоступнішою і найпродуктивнішою методикою роботи з постраждалим населенням, оскільки не має жодних протипоказань або обмежень за якимись критеріями (вік чи IQ), хоча на рівні клінічних досліджень арт-терапевтичні методи ще не дістали вагомого підтвердження. Арт-терапія здатна сприяти відновленню неперервності на символічному рівні, у пласті відчуттів і переживань, гармонізуючи невербальні частини досвіду, що вкрай складно зробити у вербальних видах психотерапії. Арт-терапевтичні методи дають змогу розв'язувати внутрішні конфлікти в індивідуальному несвідомому. Феномен самостигматизації досить специфічний, адже його характерною ознакою є переконання, тобто конфлікт на рівні ментальної сфери. Саме тому ми в процесі роботи групи звернулися до методики, що розширює поле самоусвідомлення й сприяє особистісній рефлексії, а саме до письмової практики "Компліменти самій собі".

Арт-техніка "Компліменти самій собі" – це письмова техніка самопідтримки, яка допомагає фокусуватися на позитивних аспектах самоприйняття. Особи, що сформувалися в посттоталітарній культурі, не мають звички говорити про себе щось хороше, часто чекають зовнішньої оцінки. Тому таке завдання викликає багато різнопланових емоцій, як позитивних, так і негативних. Мета терапевтична – підви-

щення самооцінки та отримання підтримки групи, діагностична мета – за допомогою контент-аналізу виявити ресурсні канали, які слабо виражені. Вибірку для проведення адаптації арт-технік склали 7 жінок із числа ВПО віком від 38 до 70 років, які відвідували групу соціально-психологічної підтримки.

Інструкція. Протягом 5–7 хвилин потрібно написати якнайбільше компліментів самій собі.

Учасницями було написано від 12 до 23 компліментів, найбільше – молодшими представницями групи. Відповіді, опрацьовані за допомогою методу контент-аналізу, було в подальшому структуровано за тематичними рубриками. Скомпільована нами група відповідей містила 95 слів. Розділивши компліменти на підгрупи за змістом, ми з'ясували, що найчастіше учасниці позитивно оцінювали свою комунікативність (30%), вольову (29%) та емоційну (23%) сфери. Набагато менше отримали когнітивна (9%) і креативна (4%) сфера, тобто найменше жінки цінують свої розумові і творчі здібності. Отримані результати вказують на зони можливого зростання – а саме на *когнітивний і креативний складники* (на чому й було зосереджено увагу в подальшій груповій роботі). Шеринг показав, що техніка сприяє підвищенню самооцінки як завдяки виписуванню позитивних слів про себе, так і завдяки груповій підтримці. Учасники, "оприлюднюючи свою роботу, підкреслювали окремі позитивні якості людини, навіть ті, які людина не вважала притаманними собі. Отже, ця техніка сприяє відновленню *особистісної й соціальної неперервності* і є дієвим інструментом профілактики самостигматизації ВПО в процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій.

Висновки

1. Життєва неперервність – це переживання людиною цілісності свого буття, що супроводжується ясним розумінням логіки розвитку подій, чітким уявленням про себе, відчуттям послідовності емоційних реакцій та здатністю ефективно підтримувати життєдіяльність як на особистісному, так і міжособистісному рівні та складається з емоційної, функціональної, когнітивної, міжособистісної, особистісної неперевності.

2. Третина ВПО стикається з несправедливим ставленням чи дискримінацією, отож соціальна стигматизація є суттєвою соціальною проблемою, що супроводжується вторинною травматизацією населення. Одна з гострих проблем ВПО – порушення особистісної цілісності (особистісної ідентичності), що проявляється у феномені самостигматизації.

3. Для профілактики соціальної стигматизації слід розробити комплексний підхід у загальнодержавному масштабі та організувати реалізацію багаторівневої психосоціальної допомоги, а саме на масовому, спеціалізованому, персоніфікованому та індивідуалізованому рівнях.

4. Явища самостигматизації можуть бути мішенню профілактики/реабілітації в групах соціально-психологічної підтримки ВПО та під час індивідуального консультування і психотерапії.

Перспективи дослідження. Розроблення та апробація конкретних заходів у рамках державної багаторівневої психосоціальної допомоги, введення їх у практику роботи державних установ та громадських організацій є тим напрямком, у якому ми вбачаємо розвиток нашого дослідження.

Список використаних джерел

1. Байярд, Р., Махашвілі, Н., & Джавахішвілі, Дж. (2017). *Приховані наслідки конфлікту. Проблеми психічного здоров'я та доступ до послуг серед внутрішньо переміщених осіб в Україні.* International Alert, Глобальна ініціатива у психіатрії, Тбілісі, Лондонська школа гігієни і тропічної медицини, за фінансової підтримки Європейського Союзу. Київ: Nick Wilmot Creative.
2. Гундертайло, Ю. Д. (2017). Арт-терапевтичні технології надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. В Т. М. Титаренко (Ред.), *Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій: методичні рекомендації* (с. 61–69). Кропивницький: Імекс-ЛТД.
3. Казьоннова, Н. (2015). Стигма для Донбасу: як заклеймили вимушених переселенців. *Незалежний культурологічний часопис "Ї"*. Львів. Взято з http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Kazyonnova_Stygma_dlya_Donbasu.htm
4. Гуш, Ю. (2016). *Стигматизація залишається однією з найгостріших проблем для переселенців*. Взято з https://varta.kharkov.ua/news/city/1111204.
5. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity.* New York: Prentice-Hall.
6. Басій, Р. М. (2017). Стигматизація психічно хворих з погляду їхніх родичів на прикладі фокус-групового дослідження матерів психічно хворих. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, т. 196, с. 73–78.
7. Гурин, И. В., & Захарова, Н. М. (2017). Факторы, способствующие стигматизации лиц, пострадавших в чрезвычайных ситуациях. *Психология и право: электронный журнал*, 7, 3, 56–70. DOI:10.17759/psylaw.2017070305.
8. Слободская, А. В. (2016). Стигматизация как социальная практика в информационном обществе. *Initia: Актуальные проблемы социальных наук (25–26 апреля 2014 г.): материалы XVI Международной конференции молодых* ученых (с. 103–106) Томск. Взято из http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000555885.
9. Lahad, M. (2016). From victim to victor: The Development of the BASIC PH Model of Coping and Resiliency. *Traumatology*, 23 (1), 27–34. DOI: 10.1037/trm0000105.
10. *Звіт Національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Березень 2018 року* (2018). Міністерство соціальної політики України та ін., підготовлено за фінансування Європейського Союзу. Взято з http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_9_ukr_press.pdf

References

1. Bayyard, R., Makhashvili, N., & Dzhavakhishvili, Dz. (2017). *Prykhovani naslidky konfliktu. Problemy psykhichnoho zdorovia ta dostup do posluh sered vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini* [Concealed Consequences of the Conflict. Mental Health Problems and Access to Services for Internally Displaced Persons in Ukraine]. International Alert, Global Initiative in Psychiatry – Tbilisi, London School of Hygiene and Tropical Medicine; for the fin. support of the European Union. Kyiv: Nick Wilmot Creative (ukr).
2. Hundertaylo, Yu. D. (2017). Art-terapevtychni tekhnolohii nadannia psykholohichnoi dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam [Art-Therapeutic Technologies Providing Psychological Assistance to Internally Displaced Persons]. In T. M. Nytarenko (Ed.), *The ways of human social-adaptive possibilities increasing in the conditions of the consequences of traumatic events experience: methodical recommendations* (pp. 61–69). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD (ukr).
3. Kazonnova, N. (2015). Styhma dlia Donbasu: yak zakleimyly vymushenykh pereselentsiv [Stigma for the Donbas: How to Stigmatize Forced Returnees]. *The Independent cultural journal "Ї".* Retrieved from http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Kazyonnova_Stygma_dlya_Donbasu.htm (ukr).
4. Hush, Yu. (2016). *Styhmatyzatsia zalyshaietsia odniieiu z naihostrishykh problem dlia pereselentsiv* [Stigmatization Remains one of the most Acute Problems for Settlers]. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_9_ukr_press.pdf (ukr).
5. Goffman, E. (1963). *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Prentice-Hall.
6. Basiy, R. M. (2017). Styhmatyzatsiia psykhichno khvorykh z pohliadu yikhnikh rodychiv na prykladi fokus-hrupovoho doslidzhennia materiv psykhichno khvorykh [Stigmatization of Mentally Ill from the Point of View of their Relatives on the Example of the Focus Group Study of Mothers of Mentally Ill]. *Scientific notes of NaUKMA. Sociological Sciences*, Vol. 196, p. 73–78 (ukr).
7. Hurin, I. V., & Zakharova, N. M. (2017). Faktory, sposobstvuyushchiye stigmatizatsii lits, postradavshikh v chrezvychaynykh situatsiyakh [Factors Contributing to Stigmatization of Victims in Emergency Situations]. *Psychology and Law: electronic journal*, vol. 7, № 3 (pp. 56–70). DOI: 10.17759/psylaw.2017070305 (rus).
8. Slobodskaya, A. V. (2016). Stigmatizatsiya kak sotsialnaya praktika v informatsionnom obshchestve [Stigmatization as a Social Practice in the Information Society]. *Initia: Actual problems of social sciences (April 25–26, 2014)* (pp. 103–106). Tomsk. Retrieved from http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000555885 (rus).
9. Lahad, M. (2016). From victim to victor: The Development of the BASIC PH Model of Coping and Resiliency. *Traumatology*, 23 (1), 27–34. DOI: 10.1037/trm0000105.
10. *Zvit Natsionalnoi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy. Berezen 2018 roku* (2018). [Report of the National System for Monitoring the Situation with Internally Displaced Persons. March 2018]. Ministry of Social Policy of Ukraine, etc.; prepared for financing by the European Union, Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_9_ukr_press.pdf (ukr).

© Гундертайло Ю. Д.

УДК 364.62 – 057.36

М. О. Чернявська

ТЕХНОЛОГІЇ ПОДОЛАННЯ ВІДЧУЖЕННЯ В УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ

Проаналізовано особливості переживання відчуження учасниками бойових дій у процесі їхньої реадаптації до мирного життя. Технології подолання відчуження у колишніх військовослужбовців визначено як певні терапевтичні впливи, спрямовані на відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом. З'ясовано, що причини виникнення відчуження в учасників бойових дій криються в заблокованих фундаментальних можливостях 1) знаходити у собі внутрішню силу бути; 2) переживати цінність життя; 3) бути аутентичним; 4) ставити цілі та реалізовувати смисли. Визначено критерії ефективності використання технологій подолання відчуження: підвищення рівня довіри до світу та задоволеності власним життям; активізація пошуку нових змістів; досягнення внутрішньої згоди із собою; розкриття можливостей реалізації оновлених цінностей у майбутньому. Показано, що для реалізації технології відновлення діалогу зі світом доцільно використовувати техніку прийняття нестерпної та болючої для бійця даності буття. Як ресурси, що забезпечують психологічну підтримку, визначено простір, захист та опору. Виявлено, що спрацювання технології відновлення діалогу із життям стає можливим завдяки використанню техніки знаходження власної позиції. Серед ресурсів, що сприяють реалізації технології, найбільш ефективними визнано взаємини з іншими людьми, час та близькість. Зазначено, що реалізація технології відновлення діалогу із собою потребує ефективної роботи, спрямованої на зміцнення внутрішньої структури "Я" бійця, підвищення рівня його аутентичності та поглиблення переживання самоцінності. Доведено, що основними ресурсами для підвищення самоцінності є справедливе ставлення, шанобліва увага інших, визнання цінності особистості бійця. Зауважено, що технологія відновлення діалогу щодо сенсу передбачає використання техніки пошуку сенсу життя; її ресурсами є структурні взаємозв'язки, поле реальних можливостей, реалізація майбутніх цінностей.

Ключові слова: відчуження; технології відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом; техніка прийняття болючої для бійця даності буття; техніка знаходження власної позиції; техніка знаходження сенсу життя.

M. O. Cherniavska

TECHNOLOGY TO OVERCOME THE OF ALIENATION OF MILITARY ACTIONS PARTICIPANTS

There are analyzed the peculiarities of alienation experience of military operations participants in the process of their readaptation to a peaceful life. There are defined the ways of alienation overcoming as certain therapeutic influences aimed at restoring dialogue with the world, life, personality, and sense. It is shown that the reasons for alienation emergence of the participants of the military operation lie in the blocked fundamental capabilities such as 1) finding an inner strength of entity 2) experiencing the value of life 3) being authentic 4) setting goals and realizing the

sense. There are defined the effectiveness criteria for using technologies to overcome alienation: increasing the level of trust in the world, and satisfaction with own lives; activating the search for new senses; achievement of internal agreement with oneself; disclosure of opportunities for the realization of updated values in the future. It is shown that for the implementation of technology which helps to start the dialogue with the world it is expedient to use the technique of unbearable and painful existence acceptance. As the resources which provide psychological support, there are defined the space, the protection, and the resistance. It is discovered that the technology of restoring the dialogue with life becomes effective due to the usage of the technique of own position finding. Among the resources which facilitate technology's implementation the most effective ones are relationships with people, time, and proximity. It is shown that the restoring dialogue with ownself technology's implementation requires effective work aimed to strengthen the internal structure of a soldier's personality, to increase his authenticity level, and to deepen self-worth experience. It is proved that the main resources for self-worth increasing are fair attitude, respectful attention from others, recognition of the value of a soldier's personality. It is noted that the restoring dialogue with sense technology involves the usage of the technique of search for the sense of life; its resources are the structural interconnections, the field of real opportunities, the realization of future values.

Key words: alienation; technologies of restoring dialogue with the world, life, self and sense; technique of unbearable and painful existence acceptance; technique of own position finding; technique of search for the sense of life.

Постановка проблеми. Сьогодні наше суспільство потерпає від наслідків тривалої травматизації, пов'язаної з агресивним порушенням цілісності території держави, гібридним характером війни, політико-економічною нестабільністю та соціальною невизначеністю. Це загострює потребу підвищення ефективності психологічної допомоги населенню. Зокрема, нового змісту набуває соціальна реадаптація учасників бойових дій. Ідеться про розроблення ефективних технологій, спрямованих на відновлення діалогу колишніх військовослужбовців зі світом, порушеного внаслідок переживання ними травматичного досвіду, та підвищення їхнього адаптаційного потенціалу. Втрата зв'язку із собою, неприйняття цінностей та світоглядних позицій інших, невдоволеність власним життям та його знецінення, нестача бажання щось змінювати, переживання розгубленості, провини, пригніченості, самотності, спустошеності та депресії пов'язані з переживанням учасниками бойових дій відчуження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відчуження є поширеним проявом переживання військовослужбовцями негативних психічних станів та бойової травми після повернення із зони бойових дій до мирного життя [1, с. 69–70]. Це зумовлено не лише наслідками психологічної травматизації, а й входженням у якісно новий період, що супроводжується переходом від одного завершеного фрагмента життя до іншого (поки не визначеного ні в смисловому, ні в діяльніс-

ному сенсі), від одного його способу організації до іншого, від "себе-наявного" до "себе-іншого" [2, с. 140–142]. Пошук особистісної позиції, самовизначення та самоусвідомлення, зміна статусу, ідентичності, цінностей, смислів у перехідному періоді позбавляють ясності і стабільності, передбачають деяку деструктивність та невизначеність і супроводжуються відчуженням від реальності [3, с. 132–136].

Відчуження виникає в ситуаціях примусу людини діяти проти власних цілей (М. Чіксентміхайі), через наявність зовнішніх щодо її сутності сил, яким вона змушена підкорятися (М. Шадрін), у результаті розгортання конфлікту між актуальним існуванням особистості і її бажаннями й здібностями (Д. Зінов'єва). У контексті діяльнісно-смислового підходу Д. Леонтьєва і Є. Осіна [4] та екзистенційної персонології С. Мадді [5] поняття відчуження визначається як прояв таких взаємодій особистості зі світом, у яких втрачаються смислові зв'язки, здатність обирати і втілювати нові можливості, що наділяють життя сенсом.

Результати нашого дослідження підтверджують екзистенційну природу переживання відчуження. З'ясувалося, що переживання учасниками бойових дій відчуження зумовлено порушенням фундаментальної довіри до світу, переживанням цінності життя, самоцінності та сенсу життя. Встановлено, що визначальним чинником відчуження від роботи, суспільства, інших людей є переживання несправедливого ставлення, яке призводить до втрати людиною віри в можливість впливати на життєві ситуації та спричинює її залучення до небезпечних видів діяльності через переживання беззмістовності повсякденного життя [6, с. 142–151].

Отримані знання про особливості переживання відчуження учасниками бойових дій, форми його прояву, причини виникнення на етапі переходу до мирного життя потребують практичної реалізації. Адже **нерозв'язаною залишається проблема** створення системи психологічної допомоги учасникам бойових дій, які переживають відчуження, у процесі їхньої реадаптації до мирного життя.

Мета статті: виявити технології, що сприятимуть подоланню відчуження в учасників бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу розробленого нами комплексу технологій подолання відчуження в учасників бойових дій покладено загальні положення концепції соціально-психологічної реабілітації особистості Т. Титаренко, діяльнісно-смислової концепції розвитку особистості Д. Леонтьєва, ідеї екзистенційної психології Е. Фромма, В. Франкла, С. Мадді, положення сучасного екзистенційного аналізу А. Ленгле. Так, за Т. Титаренко, реадаптація учасників бойових дій до мирного життя є активним процесом життєтворення особистості, що потребує належної психологічної підтримки. Успішність

реадаптації залежить від органічного поєднання заходів соціально-психологічної реабілітації з відповідними технологіями і техніками [7]. Отож подолання відчуження в учасників бойових дій є активним процесом переструктурування діалогу зі світом, життям, собою та сенсом у процесі їхньої реадаптації до мирного життя. Згідно з концепцією фундаментальних екзистенційних мотивацій А. Ленгле, переживання особистістю відчуження є однією з її реакцій на нереалізовані фундаментальні можливості прийняття реальності, переживання цінностей, аутентичності та реалізації смислів [8, с. 16–20].

За даними нашого дослідження, причини виникнення відчуження в учасників бойових дій криються в заблокованих фундаментальних можливостях: 1) знаходити в собі внутрішню силу бути; 2) переживати цінність життя і радіти йому; 3) бути собою, захищати себе, вибудовувати власні межі; 4) ставити цілі, реалізовувати смисли, вписуватися в актуальний контекст. Найчастіше переживання відчуження в колишніх військовослужбовців розгортається внаслідок конфлікту між переживанням цінності власного життя і знецінюванням себе. Їхня активна включеність у взаємодію з іншими людьми посилює переживання цінності власного життя. Проте переживання несправедливого ставлення, брак шанобливої уваги з боку оточення та невизнання власної цінності іншими призводять до того, що бійці потерпають від знецінення власного Я [6, с. 142–151].

Відповідно, основними критеріями ефективності використання технологій подолання відчуження мають стати: підвищення рівня довіри до світу та задоволеності власним життям; активізація пошуку нових змістів; трансформація уявлень про “страждання як перешкоди” у “страждання як засоби”, що дають змогу досягти внутрішньої згоди із собою; розкриття можливостей реалізації оновлених цінностей у майбутньому. Тому технології подолання відчуження в учасників бойових дій можна визначити як такі терапевтичні впливи, що забезпечують відновлення діалогу військовослужбовців зі світом, життям, із собою та сенсом. Пріоритетним напрямом стає робота з відновлення порушених взаємин із собою, що полегшує для бійців переживання власної самоцінності.

Отже, було апробовано комплекс технологій, які доцільно використовувати для подолання відчуження в учасників бойових дій.

Технологія відновлення діалогу зі світом передбачає розблокування потенційної можливості знаходити в собі внутрішню силу бути у співвіднесенні зі світом. Для її реалізації доцільно використовувати *техніку прийняття нестерпної та болючої для бійця даності буття*, що передбачає внутрішній дозвіл бути тому, що є, з усіма страхами, тривогами, стражданнями, безнадією, без захисту і боротьби із собою, та відпус-

кання застарілих уявлень, планів, цілей, очікувань для створення на їх місці нових.

Ресурсами, що забезпечують психологічну підтримку, зазвичай стають: 1) *простір*, який учасник бойових дій займає і захищає в тілесному, фізичному та психологічному аспектах (власне тіло, простір у сім'ї, на роботі, у суспільстві, простір для саморозвитку, усвідомлення, переживання); 2) *захист,* який він отримує там, де відчуває себе прийнятим (серед бійців, у сімейних взаєминах, через молитву); 3) наявність *опори*, якою може стати все, що переживається як міцне і стабільне в зовнішньому та внутрішньому світі бійця (здібності, настановлення, переконання, віра). Якщо простору, захисту й опори учасникові бойових дій бракує, це призводить до переживання ним відчуження від себе та втрати зв'язку із собою та зовнішнім світом. Коли людина не приймає реальність, їй важко повірити в значущість, цінність будь-якої події чи справи, що нерідко спонукає до деструктивної активності (агресії, ворожості, осудження тощо). Прийняття даності свого буття дає змогу відчути себе більш стійко в цьому світі, розкрити простір для своїх потенцій, дістати опору, відчути безпеку, довіру та шукати можливості для змін, незважаючи на наявність обмежень.

Технологія відновлення діалогу із життям спрацьовує завдяки розблокуванню потенційної можливості *переживати цінність життя*. Її практичне втілення відбувається завдяки використанню *техніки знаходження власної позиції*, спрямованої на формування стійкого позитивного настановлення щодо життя як такого, входження у свідомі стосунки із своїм життям та переживання цінності набутого досвіду.

До ресурсів, що сприяють ефективній реалізації цієї технології, належать: 1) *взаємини з іншими людьми,* які поглиблюються завдяки позитивному сприйняттю оточення та співвіднесенню себе з ним; 2) готовність приділяти взаєминам свій *час,* що рівноцінно готовності ділитися з іншими часом свого життя; 3) *близькість,* яка потребує емоційної відкритості в стосунках та рішучості, щоб проявляти близькість та допускати прояви близькості з боку інших людей. Відповідно, неглибокі стосунки з іншими людьми, брак часу для спілкування, страх близькості призводять до відчуження колишніх військовослужбовців від інших людей, неприйняття цінностей та думок оточення. Порушення близькості в сім'ї стає наслідком втрати взаєморозуміння, збіднення емоційного зв'язку з найріднішими людьми, зростання почуттів ізольованості та замкненості. Переживання цінності життя дає змогу відчувати себе "живим", краще усвідомлювати власну позицію в ставленні до життєвої ситуації, свою спрямованість на щось важливе й отримувати від цього задоволення.

Технологія відновлення діалогу із собою спрямована на зняття блокади з можливості *бути аутентичним*. Найефективнішим у цьому

напрямі є зміцнення внутрішньої структури "Я" бійця та переживання його самоцінності, що знижує інтенсивність відчуження. Під самоцінністю розумітимемо процес переживання значущості самого себе, пов'язаний з уявленням людини про власне "Я". Поглиблене усвідомлення своєї глобальної самоцінності відбувається в критичні періоди життя. Так, повернення учасників бойових дій до мирного життя, що супроводжується зміною їхнього статусу, цінностей та ідентичності, пов'язане з переживанням невизначеності та дифузності їхнього власного "Я". Це ставить перед ними запитання про те, ким "Я" є, на що здатний, куди спрямований. У разі нестійкості внутрішньої основи бійці стають дуже чутливими до оцінки інших, до їхньої неуважності, байдужості та постійно прагнуть того, щоб їм виказували повагу і цінували. Коли бійці не отримують необхідної підтримки і допомоги з боку оточення, вони не можуть впоратися зі своїми переживаннями, що й призводить зрештою до їх відчуження та втрати довіри до світу. Важливо допомогти бійцю зрозуміти, що він має право бути таким, який він є, і це сприятиме глибокому переживанню його самоцінності.

Основними ресурсами для підвищення самоцінності є 1) *справедливе ставлення* як індикатор правильних дій, що породжує в бійця відчуття виправданого буття собою і стає опорою в стосунках з іншими та власним "Я"; 2) *шанобліва увага* інших, яка допомагає крізь призму ставлення інших краще побачити себе; 3) *визнання цінності* особистості бійця, що дає змогу наблизитися до власної сутності, досягнути більшої аутентичності. Коли не вистачає справедливості, уваги, визнання цінності людини з боку оточення, поступово втрачається і самоцінність, що посилює відчуження від роботи, суспільства, інших людей, від себе самого. Знецінення вчинків і дій, несправедливі оцінки поведінки і намірів позбавляють бійця позитивної відповіді на запитання "чи маю я право бути таким, який я є?". Це призводить до переживання безсилля, втрати віри у свою здатність впливати на життєві ситуації. Зміцнення внутрішньої структури "Я" бійця дасть змогу досягти внутрішньої згоди із собою, пережити те, що відповідає його сутності, свою значущість для інших, сформувати впевненість, що він має на це право.

Технологія відновлення діалогу із сенсом життя спрямована на опрацювання дефіциту нереалізованих можливостей *пошуку і реалізації смислів*. Вона пов'язана з необхідністю компенсувати втрату цілей та реальних життєвих завдань. Для її реалізації доцільно використовувати *техніку знаходження сенсу життя*, спрямовану на визначення смисложиттєвих орієнтирів у полі реальних можливостей людини.

Ресурсами, що забезпечують психологічну підтримку, стають *структурні взаємозв'язки*, які виникають у таких сферах, як робота, сім'я, церква, природа та ін. Вони роблять життя ветерана більш наповненим важливими орієнтирами та розширюють *поле його реальних*

можливостей. Реалізація *майбутніх цінностей* створює перспективи для розвитку. Якщо ж взаємозв'язки не збагачуються, поле можливостей для самопроявів не розширюється, а цінності не усвідомлюються в майбутній життєвій перспективі, то це призводить до поглиблення відчуження учасників бойових дій від себе, а також до поступової втрати зв'язку із собою та зовнішнім світом. Пошук і знаходження сенсу сприяє активізації нових змістів і розкриттю можливостей для реалізації оновлених цінностей у майбутньому.

Запропоновану схему покрокового подолання відчуження у бійців можна використовувати як в індивідуальній, так і в груповій роботі.

Висновки. Отже, феномен відчуження є проявом таких життєвих взаємодій особистості зі світом, коли втрачаються смислові зв'язки та здатність обирати і втілювати нові можливості, здатні надати життю сенсу. Ключову роль у виникненні відчуження відіграють заблоковані довіра до світу, переживання цінності життя, самоцінності та сенсу життя.

Для відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом найраще підійде комплекс технологій, що передбачає використання техніки прийняття нестерпної та болючої для бійця даності буття, техніки знаходження власної позиції, техніки підвищення самоцінності, техніки пошуку і знаходження сенсу життя. Зниженню інтенсивності відчуження найефективніше сприяє усунення блокади можливості бути собою завдяки зміцненню внутрішньої структури "Я" бійця, зростанню аутентичності та поглибленню переживання самоцінності. Умовами реалізації технологій подолання відчуження є відновлення потенційних можливостей учасників бойових дій у довірі до світу і переживанні цінності життя та самоцінності, постановка життєвих цілей.

Конструктивними наслідками використання технологій подолання відчуження є: 1) підвищення рівня задоволеності власним життям; 2) активізація пошуку нових змістів; 3) трансформація уявлень про "страждання як перешкоди" у "страждання як засоби", що дають змогу досягти внутрішньої згоди із собою; 4) розкриття можливостей реалізації оновлених цінностей у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2015). *Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій. Методичний посібник*. Київ: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України.
2. Сапогова, Е. Е. (2016). Психологическая помощь взрослым в лиминальных периодах. *Развитие личности*, 2, 134–156.
3. Тульчинский, Г. Л. (2003). Лиминальность (liminality). В. Г. Л. Тульчинский & М. Н. Эпштейн (Ред.), *Проективный философский словарь: новые термины и понятия* (с. 187–275). Санкт-Петербург: Алетейя.

4. Осин, Е. Н., & Леонтьев, Д. А. (2007). Смыслоутрата и отчуждение. *Культурно-историческая психология*, 4, 68–77.
5. Мадди, С. (2005). Смыслообразование в процессах принятия решения. *Психологический журнал*, 26 (6), 87–101.
6. Іванюк, М. О. (2017). *Ноогенна основа суб'єктивного відчуження учасників бойових дій АТО*. *Проблеми політичної психології,* 6 (20), 142–151.
7. -
реабілі- особистості, що постраждала від воєнної травматизації. В Л. А. Най-дьонова, О. Л. Вознесенська & В. В. Савінов (Ред.), *Робота з травмами війни. Український досвід, Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції* (с. 118–121). Київ: Золоті ворота.
8. Лэнгле, А. (2009). Фундаментальные мотивации экзистенции как действенная структура экзистенциально-аналитической терапии. *Экзистенциальный анализ. Бюллетень,* 1, 9–30.
9. Зиновьева, Д. М. (2005). *Психология отчуждения.* Волгоград: Волгоградская академия государственной службы.
10. Леонтьев, Д. А. (2003). *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. Изд. 2-е. Москва: Смысл.
11. Осин, Е. Н. (2007). *Смыслоутрата как переживание отчуждения: структура и диагностика* (Автореф. дис. докт. психол. наук.). Москва.
12. Чиксентмихайи, М. (2013). *Поток: Психология оптимального переживания*. Москва: Альпина Нон-фикшн.
13. Шадрин, Н. С. (2010). О парадигмах анализа феномена отчуждения в современной психологии. *Методология и история психологии,* т. 5, вып. 3, с. 141–153.

References

1. Kokun, O. M., Agaiev, N. A., Pishko, I. O., & Lozinskaia, N. S. (2015). *Osnovy psykholohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtsiam v umovakh boiovykh dii*. *Metodychnyi posibnyk* [Fundamentals of psychological assistance to servicemen in combat situations: methodical manual]. Kyiv (ukr).
2. Sapogova, Ye. Ye. (2016). Psikhologicheskaya pomoshch vzroslym v liminalnykh periodakh [Psychological assistance to adults in the liminal periods]. *Razvitiye lichnosti*, 2, 134–156 (rus).
3. Tulchinskiy, G. L. (2003). Liminalnost [Liminality]. In G. L. Tulchinskiy, & M. N. Epshtein (Eds.), Proektivnyy filosofskiy slovar: Novyye terminy i ponyatiya (pp. 187–275). St. Petersburg: Aleteya (rus).
4. Osin, Je. N., Leontyev, D. A. (2007). Smysloutrata i otchuzhdeniye [Negativism and disengagement]. *Kulturno-istoricheskaya psikhologiya*, 4, 68–77 (rus).
5. Maddi, S. (2005). Smysloobrazovaniye v protsessakh prinyatiya resheniya [Sensemaking in decision-making processes]. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 26 (6), 87–101 (rus).
6. Ivaniuk, M. O. (2017). Noohenna osnova subiektyvnoho vidchuzhennia uchasnykiv boiovykh dii ATO [The Noogenic Basis of ATO Participants' Subjective Disengagement]. *Problemy politychnoi psykholohii,* 6 (20), 142–151 (ukr).
7. Tytarenko, T. M. (2018). Dorozhnia karta sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii osobystosti, scho postrazhdala vid voiennoi travmatyzatsii [Road map of social

and psychological rehabilitation of the person who suffered from military traumatism]. In L. A. Naydonova, O. L. Voznesenska, & V. V. Savinov (Eds.), *Robota z travmamy viiny. Ukrainskyi dosvid.* Materials of the First All-Ukrainian Scientific and Political Conference (Kyiv, March 28–31) (pp. 118–121). Kyiv: Zoloti vorota (ukr).

8. Lengle, A. (2009). Fundamentalnyye motivatsii ekzistentsii kak deystvennaya stryktyra ekzistentsialno-analiticheskoy terapii [Fundamental motivations of existences as an effective structure of existential-analytic therapy]. *Ekzistentsialnyy analiz*, 1, 9–30 (rus).
9. Zinovyeva, D. M. (2005). *Psikhologiya otchuzhdeniya* [Psychology of disengagement: monography]. Volgograd (rus).
10. Leontyev, D. A. (2003). Psikhologiya smysla: priroda, stroyeniye i dinamika smyslovoy realnosti [Psychology of meaning: nature, structure and dynamics of the semantic reality]. 2 nd edition. Moscow: Smysl (rus).
11. Osin, Je. N. (2007). *Smysloutrata kak perezhivaniye otchuzhdeniya: stryktyra i diagnostika* [Negativism as an experience of disengagement: structure and diagnostics]. Abstract of Thesis Doctor of Psychological Sciences. Moscow (rus).
12. Chyksentmikhayi, M. (2013). *Potok: Psikhologiya optimalnogo perezhivaniya* [Stream: Psychology of Optimal Exercise]. Moscow: Alpina Non-fikshn (rus).
13. Shadrin, N. S. (2010). O paradigmakh analiza fenomena otchuzhdeniya v sovremennoy psikhologii [Paradigms of the analysis of the disengagement phenomena in modern psychology]. *Metodologiya i istoriya psikhologii*, Vol. 5, № 3, pp. 141–153 (rus).

© Чернявська М. О.

УДК 316.614 – 053.614

Г. І. Гладій

ОСОБЛИВОСТІ РЕІНТЕГРАЦІЇ ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ, У ХРИСТИЯНСЬКИХ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЦЕНТРАХ

З'ясовано особливості реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у християнських реабілітаційних центрах. На відміну від алко- і наркозалежних осіб, у яких сенсом реінтеграції є позбавлення залежностей, у зазначеної категорії таким сенсом є: зміна асоціальної моделі поведінки на просоціальну; засвоєння просоціальних практик вирішення життєвих завдань; забезпечення сталого зв'язку з релігійною громадою, а через неї – із соціальним оточенням. Показано, що запорукою успішності процесу реінтеграції цих особистостей є контекст духовної родини релігійної громади, соціальна підтримка та соціально-психологічний супровід осіб, звільнених з місць позбавлення волі, громадськими релігійними організаціями. На основі емпіричного дослідження життєвих історій 30 успішних осіб, звільнених з місць позбавлення волі, які не мали рецидивів асоціальної поведінки впродовж п'яти років після закінчення курсу реабілітації, визначено значущі чинники ефективності їхньої реінтеграції. До основних таких чинників віднесено успішне вирішення найважливіших життєвих завдань: отримання робочого місця, створення або возз'єднання сім'ї та активна участь у громадському житті, які взаємно стимулюють і підсилюють одне одного (про це свідчать тісні кореляційні зв'язки, які простежуються між перемінними "Оволодіння новою професією" і "Створення або оновлення сім'ї", між перемінними "Оволодіння новою професією" і "Активна участь у громадському житті"). Як основні критерії успішності реінтеграції розглянуто засвоєння просоціальних практик у вирішенні особистістю своїх життєвих завдань та відсутність рецидивів порушень правових норм і законів суспільного життя.

Ключові слова: чинники реінтеграції, звільнені з місць позбавлення волі, соціальна модель поведінки, життєві завдання, просоціальні практики, християнські центри, релігійна громада.

H. I. Hladii

REINTEGRATION FEATURES OF PERSONS RELEASED FROM PRISONS, IN CHRISTIAN REHABILITATION CENTERS

There are revealed the reintegration peculiarities of persons released from places of imprisonment, in Christian rehabilitation centers. Unlike alcohol and drug addicts, in which reintegration means deprivation from dependencies, the mentioned category has such a sense: the shift from an asocial behavior model to a social one; the assimilation of prosocial practices in life problems solving; the provision of a stable relationship with a religious community and through it – with a social environment. It is shown that the condition for success of reintegration process of these individuals is the context of spiritual family in a religious community, the social support and socio-psychological assistance of persons released from prisons by public religious organizations. Based on the empirical study of life stories of 30 successful people released from prisons who didn't show the recurrence of antisocial

behavior within five years after the rehab course completion, it is found the significant factors for the effectiveness of their reintegration. The basic ones among them are the successful solution of main life tasks: obtaining a place of work, the creation or renewal of a family and active participation in community life. These factors mutually stimulate and reinforce each other. This is evidenced by strong correlation between the variables "Acquiring a new profession" and "Creating or renewal of a family", between the variables "Acquiring a new profession" and "Active participation in public life". As the main criteria for reintegration success there are indicated the assimilation of prosocial practices in personal life tasks solving and the recurrence absence in violations of legal norms and laws of social life.

Key words: factors of reintegration, persons released from prisons, social model of behavior, life tasks, prosocial practices, Christian centers, religious community.

Постановка проблеми. Актуальною для українського суспільства залишається наразі проблема забезпечення належної реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі (далі – ОЗМПВ). Згідно з інформацією, наданою "Донецькому Меморіалу" Державною пенітенціарною службою України, у місцях позбавлення волі кримінально-виконавчої системи України, які контролюються українською владою, тобто без установ Криму та окупованої частини Донецької та Луганської областей, протягом 2017 року з установ виконання покарань звільнилося 11367 осіб (15841 особа за 2016 р.), а потрапило в ці установи знову засуджених осіб 8083 (21651 особа за 2016 р.). Як свідчать оприлюднені дані, станом на 1 січня 2016 року у 32 установах середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених утримувалося 18 168 осіб (22 780 осіб) [1]. Тобто число людей, які повторно скоюють злочини після відбування покарання, становить значну частку щодо всіх засуджених осіб (понад 30% від загальної чисельності засуджених). Забезпечити ефективність процесу реінтеграції ОЗМПВ мають заходи, передбачені міжнародними і державними нормативними документи та програмами.

Важливу роль у процесі реінтеграції ОЗМПВ відіграють різноманітні соціальні інститути. Згідно з інформацією, наданою Міністерством соціальної політики України, станом на 1 січня 2017 року послуги з реабілітації, ресоціалізації та реінтеграції ОЗМПВ надаються державними і недержавними організаціями. Загалом соціальний супровід і соціальний патронаж таких осіб здійснюють 217 суб'єктів, серед яких 119 є недержавними організаціями [2]. Переважна більшість недержавних організацій – це християнські релігійні організації, які є засновниками відповідних центрів реабілітації (далі – ХРЦ, або Центр). Як повідомляє Асоціація ХРЦ, в Україні налічується на цей час близько 120 реабілітаційних центрів різноманітних деномінацій. Протягом року понад 5000 осіб у цих центрах проходять курс реабілітації [3]. З нашого досвіду, близько третини цих людей – це особи, які звільнилися з місць позбавлення волі. У цілому ХРЦ мають на меті допомогти учасникам позбавитися різного роду залежностей на основі засвоєння християнського

світогляду і способу життя. Зазначимо, що певна частина ОЗМПВ має повторні судимості за порушення законодавства, пов'язані з незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням чи збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Однак значна частина ОЗМПВ має судимості за інші порушення законодавства (шахрайство, вимагання, крадіжки, вбивства тощо). Тому у фокусі нашої уваги – визначення особливостей реінтеграції ОЗМПВ, які перш за все мають потребу в засвоєнні просоціального способу життя, а не лише у звільненні від залежностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як правило, у відомих нам роботах реабілітація ОЗМПВ у ХРЦ не виділяється в окреме завдання, однак наразі є численні дослідження реабілітаційного процесу, проведені зарубіжними і вітчизняними авторами. Так, Ch. R. Allen, I. H. Almarooqi, S. M. Alniyadi, T. Atabay, K. Bruckmller, E. Carranza визначили особистісні моделі реінтеграції різних груп ОЗМПВ; N. Hudiak, Ю. Лазарева з'ясували етапи та організаційні форми, методики і програми реінтеграції, Ю. Валентик, M. Kotański обґрунтували необхідність створення для учасників реабілітаційних програм окремих терапевтичних груп [4–7].

У колективному дослідженні вітчизняних учених В. Жуковського, О. Климишин, Т. Лозинської обґрунтовано модель, етапи, форми реабілітаційного процесу на основі християнської психології [8, с. 236–280]. У роботах О. Карамана, В. Бадира, В. Проскури визначено основні характеристики процесу реінтеграції ОЗМПВ [9, с. 17–22]. Н. Грачук, Л. Шевченко дослідили гендерні відмінності засуджених жінок та чоловіків [10; 11]. Б. Лазоренко аналізує труднощі, з якими їм доводиться стикатися, щоб подолати страх перед суспільством, вплив духовного, фізичного і психічного здоров'я на процес реінтеграції [12, с. 83–88]. Напрацювання цих авторів ми врахували у своєму дослідженні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У ході аналізу згаданого вище наукового доробку було виявлено, що наразі бракує емпіричних досліджень особливостей, чинників і критеріїв реінтеграції ОЗМПВ у християнських реабілітаційних центрах та громадах, що, безперечно, важливо з погляду підвищення ефективності реабілітації та реінтеграції цих осіб у сучасне українське суспільство.

Метою статті є визначення особливостей успішної реінтеграції в сучасне українське суспільство ОЗМПВ, які пройшли курс реабілітації в ХРЦ. Завдання дослідження – визначити умови і соціально-психологічні чинники, які забезпечують успішність реінтеграції ОЗМПВ, критерії ефективності цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли йдеться про ОЗМПВ, то слід мати на увазі, що більшість із них ще з підліткового віку була соціалізована в кримінальну субкультуру і набула сталих кримінальних практик. Тому особи, які вирішили опанувати новий,

законослухняний, спосіб життя мають радикально трансформувати власну особистість, набути нового світогляду, замінити кримінальні практики на просоціальні, навчитися вирішувати життєві завдання відповідно до моральних норм і правових законів сучасного українського суспільства. З огляду на це процес реінтеграції ОЗМПВ має два основні етапи. Перший, який назагал відбувається в ХРЦ, ставить за мету звільнення від асоціальної моделі поведінки і набуття просоціальної її моделі, визначення основних життєвих завдань, які ОЗМПВ мають вирішити по закінченні курсу реабілітації в ХРЦ, щоб забезпечити новий, правослухняний, спосіб життя. Другий етап – це набуття та закріплення нових, просоціальних, практик вирішення основних життєвих завдань. Такими практиками є: здобуття професійної освіти; робота за професією; вирішення проблеми власного житла (якщо його немає); відновлення або створення сім'ї саме в контексті правослухняного співжиття громадян сучасного українського суспільства.

Розгляньмо більш конкретно ці два етапи. Перебування в ХРЦ починається із прийняття його норм і правил, що забезпечують інгібіцію асоціальної моделі поведінки і набуття просоціальних знань, настановлень, умінь і навичок нової, просоціальної, моделі поведінки, яка формуються завдяки простим навичкам побуту і спілкування, забезпечення своїх безпосередніх життєвих потреб [12, с. 70–76; 13, с. 90–113; 14, с. 126]. Слід зазначити, що суттєвою особливістю процесів реабілітації в ХРЦ є побудова їхньої життєдіяльності на сімейно-родинних засадах. Проте, на відміну від звичайних сімей і родин, які будуються на кровній спорідненості і взаємній відповідальності за родичів, ХРЦ будується на духовній єдності життєвих цінностей, спілкуванні, взаємодопомозі і взаємній підтримці. Перебуваючи в центрі, ОЗМПВ зосереджують свою увагу на освіті і самоосвіті, працюють над собою, своїми навичками, характером, вчаться по-новому мислити і спілкуватись, планувати свій час і керувати поведінкою. Вони також вчаться аналізувати свої помилки і виносити вважливі життєві уроки, а головне – визначають найважливіші життєві завдання, які мають вирішити після виходу із ХРЦ у самостійне життя.

Практика реабілітаційної роботи з ОЗМПВ свідчить про те, що, поки вони перебувають у ХРЦ, у них не виникає проблем із законом, оскільки їхні основні життєві потреби задовольняються самою організацією життя в центрі. Проте по завершенні періоду перебування в ХРЦ у разі зіткнення сам-на-сам із соціальною реальністю ОЗМПВ можуть повернутися до попередньої асоціальної моделі поведінки та кримінальних практик. Успішність процесу реінтеграції ОЗМПВ у соціум залежить від ефективності соціальної підтримки і соціально-психологічного супроводу в постреабілітаційний період, їх адекватного включення у звичайне соціальне життя, Таку підтримку і супровід надає релігійна

громада, яка зберігає і далі забезпечує для ОЗМПВ духовний сімейно-родинний контекст, започаткований у ХРЦ.

Соціально-психологічним змістом другого етапу реінтеграції ОЗМПВ є вирішення ними важливих життєвих завдань на основі нових, духовних, цінностей, життєвих компетенцій, соціальних та моральних норм суспільства. Головним результатом цього етапу є набуття і закріплення просоціальних практик як головних засобів вирішення цих завдань. При цьому ОЗМПВ розширюють і вдосконалюють спілкування в контексті духовної родини. Релігійна громада та її члени разом із працівниками центрів забезпечують соціальний простір, зворотний зв'язок, соціально-психологічний супровід і підтримку процесу реінтеграції випускників реабілітаційних центрів у свою спільноту. Також релігійна громада опосередковує взаємодію та інтеграцію випускників ХРЦ із зовнішнім соціальним середовищем, своєрідно регулює, відповідно до власної субкультури, їхні стосунки і поведінку в цьому середовищі.

Щоб емпіричним шляхом визначити особливості та результати реінтеграції випускників християнських центрів в український соціум, ми залучили до дослідження 30 осіб (22 чоловіки віком від 28 до 50 років і 8 жінок віком від 27 до 52 років), які проходили реабілітацію протягом п'яти років поспіль, а потім успішно інтегрувались у суспільство і за цей період дотепер не мають проблем із законом. Основні методи дослідження – відеоінтерв'ювання цих осіб, аналіз їхніх життєвих історій методом Ф. Щюца, а також статистичне опрацювання отриманих даних за допомогою програми SPSS 20,0.

У ході дослідження респонденти розділилися на дві групи: перша – це ті ОЗМПВ, які проходили реабілітацію у форматі амбулаторного денного центру перебування при релігійній громаді і брали участь у реабілітаційних сесіях 2-3 рази на тиждень. Таких у вибірці виявилося 5 осіб (10% від загальної кількості). Другу групу склали особи, які пройшли курс реабілітації в стаціонарному форматі; вони становили більшість досліджуваних – 22 особи (90%).

Як показало опитування респондентів, найважливішими для випускників ХРЦ життєвими завданнями по забезпеченню власних життєвих потреб після проходження курсу ресоціалізації на другому етапі реінтеграції були такі:

- пошук роботи або вибір навчального закладу, курсів;
- оволодіння новою професією або підвищення своєї кваліфікації;
- створення нової сім'ї або оновлення зв'язків із сім'єю, яка вже існує;
- відновлення та підтримка здоров'я.

Також важливими щодо забезпечення ефективності процесу реінтеграції виявилися зовнішні та внутрішні її чинники. Найчастіше серед *зовнішніх чинників реінтеграції* респонденти згадували: соціальний

тиск органів правопорядку, колишньої сім'ї, колишніх співучасників по кримінальних справах; труднощі забезпечення свого життя за допомогою кримінальних практик; вплив позитивних прикладів товаришів, які стали на просоціальний шлях, наставників центру, лідерів громади. Як важливі *внутрішні чинники* учасники дослідження зазвичай називали: потяг до нового, щасливого життя; прагнення довести собі та близькому оточенню свою спроможність жити по-новому; бажання виправдати надії і довіру близьких та наставників, лідерів громади; успіхи в набутті нових знань, умінь і навичок у побуті, спілкуванні, навчанні; позитивні результати нових практик спілкування і задоволення своїх потреб та інтересів.

На основі аналізу життєвих історій успішних ОЗМПВ встановлено, що одним із важливих чинників ефективності реінтеграції є активна участь у громадському житті. Так, 28 респондентів із 30 є лідерами громадського життя, 20 осіб (67%) стали керівниками громадських організацій (безкоштовно), ще 8 (27%) – керівниками громадських рад (безкоштовно).

Про досягнуті результати та успіхи реінтеграції свідчать життєві історії респондентів (табл.).

Таблиця

Життєві історії випускників реабілітаційних центрів

Ім'я, вік	Кримінальне минуле	Результати реінтеграції
Сергій, 36 років	У 16 років полишив спорт, прилучився до бандитизму, рекету. Вживання героїну. Засудження, відбування покарання	Закінчив курс реабілітації "Морська піхота", духовну академію "Ісус Навин". Соціальний пастор, бізнесмен. Служіння залежним і проблемним людям. Одружений, 2 дітей
Роман, 38 років	З 16 років член злочинного угруповання. Незаконне збагачення, вживання наркотиків. Засудження, відбування покарання	Закінчив курс реабілітації в центрі, ННПУ ім. М. П. Драгоманова. Психолог, заступник керівника громадської ради при Міністерстві соціальної політики. Консультування проблемних людей. Одружений, 1 дитина
Андрій, 38 років	З 13 років вживання та збут наркотиків. Засудження, відбування покарання	Закінчив курс реабілітації в центрі. Лідер громади, бізнесмен, пастор церкви. Служіння сімейним парам, дошлюбне служіння. Одружений, 2 дітей
Олена, 40 років	З 19 років незаконне збагачення, наркотики. Засудження, відбування покарання	Пройшла курс реабілітації в центрі. Здобула вищу освіту за спеціальністю "соціальна психологія", соціальний пастор, капелан (робота із засудженими жінками). Одружена, 3 дітей
Світлана, 45 років	З 13 років вживання марихуани, з 15 років – ефедрину, у 16 років – вагітність, у 18 років – перше засудження (загалом їх п'ять)	Закінчила курс реабілітації. Лідер громади, бізнесмен, пастор церкви. Президент громадської організації. Веде жіноче служіння допомоги важковиховуваним підліткам. Одружена, 2 дітей

Результати дослідження показали, що значущою умовою, яка забезпечує ефективність реінтеграції ОЗМПВ, є соціальна допомога

релігійної громади, яка опікується ними, і надаваний нею соціально-психологічний супровід. Визначено, що підтримка просоціального способу життя ОЗМПВ по завершенні ними курсу реабілітації в Центрі надається в різних формах. Це участь у школах духовного зростання, групах взаємодопомоги, тренінгах, майстер-класах; участь у різноманітних громадських служіннях (сімейному, дитячому, дошлюбних стосунків); волонтерська допомога учасникам ХРЦ; участь у групах спілкування і взаємної підтримки в соціальних мережах. Завдяки різноманітності форм підтримки кожен учасник реабілітаційного центру може обрати для себе ті з них, які найбільшою мірою відповідають його особистості.

Також з'ясовано, що успішні ОЗМПВ зазвичай поєднують працю, аби матеріально забезпечувати себе і свою сім'ю, з активною участю у громадському житті. Допомагаючи іншим, вони посилюють свою відповідальність за них і за свій спосіб життя, підвищують власну самооцінку, впевненість у правильності своїх дій і тим самим закріплюють просоціальні практики та спосіб життя. У цілому таке поєднання сприяє зміцненню мотивації колишніх ОЗМПВ до активного позитивного життя, укоріненню на основі духовних цінностей їхніх просоціальних практик. Завдяки участі в різноманітних формах зазначених вище активностей, продуктивному обміну досвідом відбувається поглиблення впевненості в собі, що посилює віру в себе і свої можливості, рішучість у досягненні поставлених життєвих цілей. Активна участь ОЗМПВ у різних заходах громадського життя громади розвиває їхні комунікативні здібності, дисциплінованість, відповідальність за себе та інших учасників, уміння вибудовувати гармонійні міжособові стосунки, більш ефективно вирішувати свої життєві завдання.

Результати емпіричного дослідження підтверджують ці висновки. Скориставшись програмою SPSS 20,0 і методом Краскала – Уолліса, ми проаналізували зв'язок між перемінними, що позначають реалізацію найсуттєвіших життєвих завдань. З'ясувалося, що тісні кореляційні зв'язки пов'язують змінні "Оволодіння новою професією" і "Створення або відновлення сім'ї" (R = 0,562), а також змінні "Оволодіння новою професією" і "Активна участь у громадському житті" (R = 0,613). Отже, завдяки взаємодії і взаємній стимуляції практик реалізації зазначених життєвих завдань посилюється загальна ефективність реінтеграції ОЗМПВ у сучасне українське суспільство.

З огляду на результати нашого дослідження можемо відтак визначити два основні критерії успішності реінтеграції ОЗМПВ – випускників ХРЦ. Перший – це засвоєння ними нових, просоціальних, практик у вирішенні основних життєвих завдань; застосування цих практик зумовлює самодостатність і спроможність випускників успішно долати власні життєві проблеми згідно із законами, правилами і нормами су-

спільства. Другий – це те, що серед випускників центрів немає рецидивів порушень правових норм і законів суспільного життя.

Висновки. Порівнявши мотивацію учасників реабілітаційного курсу при ХРЦ ми з'ясували, що, на відміну від алко- та наркозалежних ОЗВМП, основним мотивом яких є звільнення від цих залежностей, визначальним мотивом інших ОЗВМП є зміна асоціальної моделі поведінки на просоціальну та набуття просоціальних практик вирішення своїх життєвих завдань. Така мотивація зумовлює спрямованість їхньої реабілітації та забезпечує успішність реінтеграції в суспільне життя.

Визначено два основних етапи реінтеграції ОЗМПВ: перший – реабілітація в ХРЦ, що передбачає опанування просоціальної моделі поведінки та визначення основних життєвих завдань, які потребують вирішення після завершення реабілітації; другий – засвоєння просоціальних практик реалізації життєвих завдань на основі просоціальної моделі поведінки.

Аналіз життєвих історій 30 успішних ОЗМПВ, які не мали рецидивів асоціальної поведінки впродовж п'яти років після закінчення курсу реабілітації, дав змогу виокремити значущі чинники ефективності їхньої реінтеграції. До провідних внутрішніх чинників віднесено потяг до нового, щасливого життя та бажання виправдати надії і довіру близьких та наставників, лідерів громади, до зовнішніх – труднощі в забезпеченні свого життя за допомогою кримінальних практик і вплив позитивних прикладів товаришів, які обрали просоціальний спосіб життя. Основними чинниками слід вважати ті, які сприяли успішному вирішенню життєвих завдань: отримання робочого місця; створення сім'ї та активну участь у громадському житті спільноти, які взаємно стимулюють і підсилюють одне одного. Це підтверджується наявністю тісних кореляційних зв'язків, які пов'язують між собою змінні "Оволодіння новою професією" і "Створення або відновлення сім'ї" ($R = 0{,}562$), між перемінними "Оволодіння новою професією" і "Активна участь у громадському житті" ($R = 0{,}613$).

Показано, що суттєвою умовою успішності реінтеграції ОЗМПВ у сучасне українське суспільство є контекст духовної родини, який забезпечує релігійна громада, її соціальна підтримка та соціально-психологічний супровід.

Як основні критерії успішності реінтеграції визначено засвоєння особами, звільненими з місць позбавлення волі, просоціальних практик для вирішення своїх життєвих завдань, що дає змогу уникати рецидивів порушень правових норм і законів суспільного життя.

Подальші дослідження процесу реінтеграції випускників реабілітаційних центрів будуть спрямовані на розкриття взаємозв'язку соціально-психологічних практик і моделей поведінки.

Список використаних джерел

1. "Донецький Меморіал". Діяльність кримінально-виконавчої системи України у 2015, 2016, 2017 роках. *Статистичний огляд*. Взято з http://ukrprison.org.ua/articles/1453132032.
2. Інформація про виконання Плану заходів з реалізації Концепції соціальної адаптації осіб, які відбували покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, до 2015 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.07.2009 №740-р. Взято з https://goo.gl/E9p6rZ.
3. Ассоциация христианских центров реабилитации. (2011). Взято з http://ahcr.com.ua/2011-12-12-15-07-53.html.
4. Manuel d'introduction pour la Prévention de la Récidive et la Réinsertion Sociale des Délinquants. (2013). Retrieved from https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UNODC_SocialReintegration_FRE_180313.pdf.
5. Гудяк, Н. (2014). Організація соціальної роботи в Швеції. *Social Work and Education,* (1), 20–29. Взято з http://journals.uran.ua/swe/article/view/67767/63038.
6. Валентик, Ю. В. (2001). *Реабилитационные центры "Casa Famiglia Rosetta": 20-летний опыт работы* (с. 1–120). Москва.
7. Лазарева, Ю. В. (2010). Современные проблемы социальной реабилитации лиц, освободившихся из мест лишения свободы. *Всероссийский криминологический журнал*, (1), 50–53. Взято из https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-problemy-sotsialnoy-reabilitatsii-lits-osvobodivshihsya-iz-mest-lisheniya-svobody.
8. Жуковський, В. М. (Ред.). (2014). *Побудова системи реабілітації адитивних осіб на основі християнської психології*. Острог: Видавництво Національного університету "Острозька академія".
9. Проскура, В. В. (2015). Роль церкви у ресоціалізації засуджених до позбавлення волі. *Соціальна політика і соціологія,* 2(53), 17–22.
10. Грачук, Н. В. (2010). Гендерний підхід у ресоціалізації неповнолітніх осіб жіночої статі в умовах виховної колонії. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Юридичні науки,* (24), 18–22.
11. Шевченко, Л. О. (2012). Гендерні моделі поведінки злочинців. *Право і Безпека*, 4, 352–355. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_4_78.
12. Лазоренко, Б. П. (Ред.). (2007). *Проблемна молодь: шляхи самоздійснення*. Київ: Педагогічна думка.
13. Титаренко, Т. М. (Ред.). (2016). *Психологія життєтворення особистості у сучасному світі*. Київ: Міленіум.
14. Гладій, Г. І. (2013). *Особливості ресоціалізації проблемної молоді в сучасних умовах України*. Взято з http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2943.

References

1. "Donetskyi Memorial". Diialnist kryminalno-vykonavchoi systemy Ukrainy u 2015, 2016, 2017 rokakh. Statystychnyi ohliad. [Donetsk Memorial. Activities of the Ukrainian Criminal Execution System in 2015, 2016, 2017. Statistical review]. Retrieved from http://ukrprison.org.ua/articles/1453132032 (ukr).
2. Informatsiia pro vykonannia Planu zakhodiv z realizatsii Kontseptsii sotsialnoi adaptatsii osib, yaki vidbuvaly pokarannia u vykhladi pozbavlennia voli na pevnyi strok, do 2015 roku, zatverdzhenoho rozporiadzhenniam Kabinetu

Ministriv Ukrainy vid 01.07.2009 №740-r. [Information on the implementation of the Action Plan for the implementation of the Concept of Social Adaptation of Persons Serving Penitentiary in the Form of Detention for a Specified Period by 2015, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine order from 07.07.2009 No. 740-r.] Retrieved from https://goo.gl/E9p6rZ (ukr).

3. Assotsiatsiya khristianskikh tsentrov reabilitatsii [Association of Christian Centers]. Retrieved from http://ahcr.com.ua/2011-12-12-15-07-53.html (rus).
4. Manuel d'introduction pour la Prévention de la Récidive et la Réinsertion Sociale des Délinquants [Introductory Manual for the Prevention of Repetition and Social Reintegration of Offenders]. Retrieved from https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UNODC_SocialReintegration_FRE_180313.pdf (french).
5. Hudiak, N. (2014). Orhanizatsiia sotsialnoi roboty v Shvetsii [Organization of social work in Sweden]. *Social Work and Education*, (1), 20–29. Retrieved from http://journals.uran.ua/swe/article/view/67767/63038 (ukr).
6. Valentyk, Yu. V. (2001). Reabilitatsionnyye tsentry "Casa Famiglia Rosetta": 20-letniy opyt raboty [Casa Famiglia Rosetta Rehabilitation Centers: 20 years of experience]. Moscow, pp. 1–120 (rus).
7. Lazareva, Yu. V. (2010). Sovremennyye problemy sotsialnoy reabilitatsii lits, osvobodivshikhsya iz mest lisheniya svobody [Contemporary issues of social rehabilitation of persons released from prison]. *Vserossiyskiy kriminologicheskiy zhurnal*, (1), 50–53. Retrieved from https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-problemy-sotsialnoy-reabilitatsii-lits osvobodivshihsya-iz-mest-lisheniya-svobody (rus).
8. Zhukovskyi, V. M. (Ed.). (2014). *Pobudova systemy reabilitatsii adytyvnykh osib na osnovi khrystyianskoi psykholohii* [Construction of rehabilitation system for addicts on the basis of Christian psychology]. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia" (ukr).
9. Proskura, V. V. (2015). Rol tserkvy u resotsializatsii zasudzhenykh do pozbavlennia voli [The role of church in the resocialization of the convicted persons]. *Sotsialna polityka i sotsiolohiia*, 2(53), 17–22 (ukr).
10. Hrachuk, N. V. (2010). Hendernyi pidkhid u resotsializatsii nepovnolitnikh osib zhinochoi stati v umovakh vykhovnoi kolonii. [Gender approach in the resocialization of juvenile women in the educational colony]. *Naukovyi visnyk Volynskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Yurydychni nauky*, (24), 18–22 (ukr).
11. Shevchenko, L. O. (2012). Henderni modeli povedinky zlochyntsiv [Gender behavior patterns of criminals]. *Pravo i Bezpeka*, (4), 352–355. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_4_78 (ukr).
12. Lazorenko, B. P. (Ed.). (2007). *Problemna molod: shliakhy samozdiisnennia* [Problem youth: ways of self-realization]. Kyiv: Pedahohichna dumka (ukr).
13. Tytarenko, T. M. (Ed.). (2016). *Psykholohiia zhyttietvorennia osobystosti u suchasnomu sviti* [Psychology of the person's life-formation in the modern world]. Kyiv: Milenium (ukr).
14. Hladii, H. I. (2013). Osoblyvosti resotsializatsii problemnoi molodi v suchasnykh umovakh Ukrainy [The features of resocialization of problem youth in the modem conditions of Ukraine]. Retrieved from http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2943 (ukr).

© Гладій Г. І.

УДК 316.47

В. З. Сірко

РОЛЬОВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ НАРКОЗАЛЕЖНИХ: ПРОГРАМА ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтовано програму дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних, виділено об'єктивні і суб'єктивні показники ресоціалізації, визначено етапи, методики та цільову групу дослідження. Теоретичні підходи до розуміння рольової компетентності класифіковано на феноменологічний і структурний. Представлено модель емпіричного дослідження, що базується на гіпотетичній структурі рольової некомпетентності наркозалежного з відповідними сферами вияву та показниками. Так, до сфер вияву, які окреслюють її зовнішню структуру, віднесено соціальні ролі наркозалежного (рольові відхилення від соціальних нормативних ролей, що сформувалися внаслідок відчуження особистості від соціуму), його міжособові ролі (жертва, простак тощо), які створюють патологічні стереотипи соціальної взаємодії та втягують у "нездорове" коло спілкування, а також особистісні життєві ролі, які призводять до самостигматизації ("Я – наркозалежний, ізгой"). До внутрішньої структури зараховано такі компоненти: когнітивний (обмеженість знань наркозалежного про зміст ролей, про механізми рольової взаємодії, через які він не може позбавитися від залежності та здійснити успішну ресоціалізацію); конотативний (володіння стереотипним репертуаром ролей, які не відповідають віковим характеристикам наркозалежного і не сприяють становленню зрілої, автономної поведінки; некритичне сприйняття рольових очікувань вузького кола спілкування; рольові конфлікти та емоційна напруженість) і мотиваційно-рефлексивний (неусвідомлене входження в роль, нездатність до ціннісної рефлексії процесів рольової ідентифікації). Складено перелік інтегральних показників рольової некомпетентності наркозалежного: низька рольова варіативність поведінки, рольова ригідність та глибока ідентифікація особистості із соціально-психологічною роллю наркозалежного. Висунуто гіпотезу, згідно з якою формування рольової компетентності за допомогою активних технологій впливу на особистість наркозалежного сприятиме становленню його як суб'єкта ролей, автономності його поведінки, а також усвідомленню ним власних змістів і цінностей життєдіяльності. Означено подальші перспективи дослідження, що полягають у верифікації емпіричної моделі в процесі формувального експерименту з визначення впливу рольової компетентності колишнього наркозалежного на успішність його ресоціалізації.

Ключові слова: роль, рольова компетентність, реабілітація наркозалежних, ресоціалізація, споживачі ін'єкційних наркотиків.

V. Z. Sirko

ROLE COMPETENCE AS A RESOCIALIZATION FACTOR FOR DRUG ADDICTS: RESEARCH PROGRAM

The research program of role competence is substantiated as a resocialization factor for drug-addicted persons; objective and subjective resocialization indexes are

distinguished; stages, methodologies and research target groups are defined. Theoretical approaches to the understanding of role competence are classified as phenomenological and structural. The presented model of empiric research is based on a hypothetical structure of role incompetence of a drug addict with corresponding expressional dimensions and indexes. Social roles of a drug addict (role deviations from social normative roles, formed as a result of his/her personality's alienation from society) are included among the latter to outline the external structure of role incompetence, as well as his/her interpersonal roles (victim, simpleton and others like that), that create pathological stereotypes on social cooperation and pull an addict into "unhealthy" communication circle; and also personality vital roles that result in self-stigmatization ("I am an addict, a pariah, an outcast"). Internal structure includes such components as: cognitive (limited nature of an addict's knowledge about roles' nature, as well as about mechanisms of role cooperation, that make him/her not able to get rid from dependence and to carry out successful resocialization); connotative (possessing a stereotype role set that does not correspond to age characteristics of an addict and does not assist with formation of mature, autonomous behavior; uncritical perception of role expectations in narrow communication circle; role conflicts and emotional tension) and motivational-reflexional (unconscious entry into a role, inability to values-based reflection of role identification processes). List of integral indexes of role incompetence is formed: low role behavioral variability, role rigidity and deep identification of a personality with the socio-psychological role of a drug addict. The hypothesis is made, that forming of role competence by means of active personality influence technologies will facilitate addict's establishment as role subject, as well as behavioral self-sustainment and realization of his/her own senses and life values. Further research prospects are outlined, that consist of empiric model verification during formative experiment in determination of how role competence of a former drug addict influence on his/her resocializational success.

Key words: role, role competence, drug addicts' rehabilitation, resocialization, injection drug users.

Постановка проблеми. У психології рольову компетентність розуміють як здатність особистості оперативно володіти своїми психологічними ролями, бути повноправним суб'єктом цих ролей, використовувати рольову поведінку в процесі власної життєдіяльності та життєтворчості, що дає змогу розв'язувати різні життєві проблеми [1]. Загалом компетентність – це інтегративне утворення особистості, що поєднує в собі знання, уміння, навички, досвід та особистісні властивості, які обумовлюють прагнення особистості, її здатність і готовність розв'язувати проблеми й завдання, що виникають в реальних життєвих ситуаціях, а також передбачають при цьому усвідомлення значущості предмета і результату діяльності [2]. Компетентність можна розглядати як таку стадію *зрілості особистості*, яка проявляється в її готовності діяти – самостійно, відповідально й успішно [там само].

Одне з визначень соціалізації розкриває цей феномен як процес формування соціальних ролей і *рольовий розвиток особистості*

(П. Горностай) [3]. Г. Андреєва стверджує, що, означуючи соціальну роль людини, ми "відносимо" її до певної соціальної групи, ідентифікуємо її з групою [4]. Отже, соціалізація тісно пов'язана з формуванням рольової поведінки людини, її рольовим розвитком.

На думку О. Асмолова, соціальна роль є одиницею передавання соціально-типового досвіду, що забезпечує *адаптивну поведінку* особистості [5]. Логічно випливає висновок: рольова некомпетентність знижує адаптивний потенціал людини та перешкоджає її соціалізації, що може стати причиною наркотизації.

Наркотична залежність, як адикція особистості, прогресуючи, трансформує нормативні і створює патологічні стереотипи стосунків із значущими іншими людьми. Перебудовані таким чином взаємини додатково фіксують залежність у *рольових стереотипах* взаємодії, що перешкоджає змінам цих патологічних стереотипів поведінки на здорові, соціально нормативні (Ю. Валентик) [6]. Наркозалежний не усвідомлює складності побудованих під впливом його залежності взаємин з іншими, що, попри його свідомі намагання змінити такі стосунки на краще, залишаються деструктивними і напруженими, через що він не може позбавитися патології власної поведінки.

Отже, з одного боку, рольова некомпетентність може бути чинником дезадаптації і причиною наркозалежності особистості, а з другого – гальмувати та ускладнювати процеси звільнення особистості від адикції. Ефективна ресоціалізація повинна будуватися на усуненні патологічної соціально-психологічної, у тому числі й рольової, ідентифікації особистості залежного та сприяти розвитку його рольової компетентності.

Аналіз останніх публікацій та досліджень, виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Різні аспекти рольової компетентності, а також дотичні до цієї проблематики питання життєвої і комунікативної компетентностей досліджували вітчизняні і зарубіжні психологи (П. Горностай, Я. Морено, Л. Петровська, Т. Титаренко, К. Штайнер та ін.) [7–12]. О. Ніконова застосувала рольовий підхід до аналізу феномену співзалежності, а до соціально-психологічних ознак серед іншого віднесла характеристики ролей з драматичного трикутника Карпмана (Рятівник, Жертва і Агресор) [13]. Медик за фахом Ю. Валентик у процесі реабілітації наркозалежних спирався на авторську психологічну теорію "нормативної особистості людини", яка за своєю структурою, по суті, є переліком її соціальних ролей (батько, дитина, член групи тощо) [6]. Дослідник вважає, що брак або порушення взаємодії людини з референтним оточенням призводить до руйнації нормативної особистості і, як наслідок, до нездатності людини усвідомлювати власні потреби, формування соціально неприйнятних патернів поведінки і дезадаптації. Ця теорія пропонує насамперед психологічні засади побудови роботи лікаря-психотерапевта з наркозалежними, а процес

їхнього зцілення не враховує цілеспрямоване формування в них навичок рефлексії власних ролей. Тут наголос зроблено на соціальних статусах особистості, однак не йдеться про соціально-психологічні ролі або про специфічні психологічні его-стани особистості за Е. Берном [14]. Останній яскраво описав у своїх працях "психологічні ігри" залежних від алкоголю осіб, але про цільове оволодіння рольовими компетенціями для виходу клієнтів з патологічних его-станів теж не йшлося. Отже, незважаючи на очевидну валідність тематики дослідження, рольова компетентність як чинник ресоціалізації наркозалежних осіб не стала предметом окремого науково-психологічного аналізу, також досі не представлено програму емпіричного дослідження впливу рольової компетентності на ефективність процесу ресоціалізації наркозалежних.

Мета статті: обґрунтувати програму дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ресоціалізація – це відновлення, збереження та розвиток соціально корисного досвіду людини [15]. Ресоціалізація наркозалежних є процесом символічного повернення в суспільство колишніх споживачів ін'єкційних наркотиків, які фактично опинилися поза соціумом через девіантне поводження. Ресоціалізація – це комплекс заходів, які серед усього іншого спрямовані на відновлення соціальних статусу, зв'язків і ролей. Реабілітація, у рамках якої і починається ресоціалізація наркозалежного, не може тривати все життя, вона покликана зробити наркозалежного суб'єктом свого життя, а не виконувати функцію суб'єктності за нього. Формування рольової компетентності колишнього наркозалежного дасть йому змогу стати суб'єктом ролей.

Завдяки теорії ролей можна детально розглядати такі соціально-психологічні процеси та феномени в процесі ресоціалізації наркозалежних, як розуміння і прийняття ролі; входження в роль і вихід з неї; психологічний зміст ролей; особливості програвання ролей тощо. Наркозалежні, що проходять реабілітацію, мають змогу обрати нові рольові взірці для інтеріоризації та подальшої ефективної власної ресоціалізації.

Рольова компетентність має певну структуру і, відповідно, такі складники: рольову варіативність, рольову гнучкість і рольову глибину (П. Горностай) [1]. Інше визначення поєднує в рольовій компетентності ціннісні орієнтації, особистісно-рольові якості, практичні вміння та вмотивовану здатність до виконання певних ролей [2]. Компетентність взаємодії, за М. Атаї і Дж. Дарлі, передбачає здатність створювати нові зразки виконання ролі [12]. У процесі виконання соціальних ролей велике значення мають теоретичні уявлення суб'єкта про ролі; вони є вирішальними, на думку Н. Корабльової, коли йдеться про здатність особи діяти відповідно до цього пізнання, яке значною мірою визначає природу теоретичної і практичної діяльності людини [16]. Кожна жит-

тєва роль має певний сценарій, неусвідомлювані стимули і мотивації, що походять з її сімейно-родової системи і виявляються в її взаємодії із соціальним оточенням (Т. Титаренко) [9], а отже, рефлексія неусвідомлюваних регуляцій рольової взаємодії є важливою. І. Ялом у контексті аналізу механізмів терапевтичного впливу говорив про рефлексію і трансформацію негативних ролей у ролі, що схвалюються соціумом [17]. На нашу думку, варіативність, гнучкість і глибина, про які говорить П. Горностай, є радше інтегральними показниками взаємодії її складових, а от рефлексія ролі та її неусвідомлюваних компонентів, усвідомлене прийняття одних ролей, творче їх переосмислення і трансформація інших, конструювання нових адаптивних зразків поведінки тощо і є складниками рольової компетентності. Означимо підхід до розуміння рольової компетентності через інтегральні показники феноменологічним, а за допомогою опису психологічних процесів як механізмів її функціонування – структурним.

Відповідно до загальної структури будь-якого виду компетентності, яка є сукупністю компонентів (мотиваційного, когнітивного, діяльнісного, ціннісно-рефлексивного, емоційно-вольового) [18; 19], можна представити і структуру рольової компетентності з відповідними сферами її вияву та показниками. На нашу думку, мотиваційний і ціннісно-рефлексивний компоненти логічно об'єднуються в один – мотиваційно-рефлексивний, а емоційно-вольовий, природно, інтегрується з поведінковим компонентом у конотативний (табл. 1).

У процесі ресоціалізації та формування рольової компетентності колишнього наркозалежного слід брати до уваги особливості: найближчого соціального середовища, в яке він повертається після медико-соціальної та частково соціально-психологічної реабілітації; його психологічного стану після проходження реабілітації; попереднього соціального середовища та досвіду його спілкування в минулому (звідки він "випав": сім'я, робота, навчання тощо); а також мотивацію подальшого життєконструювання, спрямованість у майбутнє: до чого він прагне, чого бажає, що планує. З огляду на вищесказане можна гіпотетично представити структуру рольової компетентності наркозалежного за такими компонентами (табл. 2).

Таблиця 1

Структура рольової компетентності особистості

Сфери вияву рольової компетентності (особливості процесу взаємодії з навколишнім світом за С. Рубінштейном [20])		
Світ речей (окреслює відносини "Я-діяльність")	Світ інших людей (окреслює стосунки "Я-інші")	Світ особистого "Я" (окреслює ставлення "Я-Я")
виявляється переважно у сфері соціальних ролей	виявляється переважно у сфері міжособових ролей	виявляється переважно у сфері особистісних, життєвих ролей

Продовження табл. 1

Компоненти		
Когнітивний	*Конотативний*	*Мотиваційно-рефлексивний*
Володіння знаннями щодо змісту рольової компетентності: уявлення про рольовий репертуар поведінки людини, соціальний і психологічний зміст ролей; розуміння рольових очікувань інших, специфіки рольової поведінки в процесі соціальної взаємодії і власної рольової Я-концепції (рольового Я-образу, рольових переживань і домагань). Розуміння свідомих і неусвідомлюваних чинників рольової поведінки особистості та соціально-психологічних передумов рольових конфліктів (узгодження індивідуальних домагань і групових очікувань, вплив життєвих родинних сценаріїв і психологічних захистів на вибір рольової поведінки людини; ініціювання та втягування в психологічні ігри в процесі взаємодії)	Емоційно-вольова та поведінкова регуляція процесу вияву рольової компетентності за допомогою умінь та навичок ефективної рольової взаємодії: емоційне прийняття ролі, відчуття глибини, сили рольових переживань як внутрішня сторона взаємодії, що характеризує особистісну детермінацію рольової поведінки, означення валентності та характеру переживань; прийняття рішень щодо характеру власної рольової поведінки в певній ситуації; прогнозування результату рольової взаємодії (входження в роль і вихід із неї). Сумлінне виконання соціальних ролей; уміння приймати ролі інших; трансформація в процесі поведінки негативних ролей у позитивні. Креативність і суб'єктність обрання та виконання життєвих ролей: здатність витримувати соціальний тиск на обрання індивідуальних ролей у групі, створювати нові зразки виконання ролей, успішно долати сценарно обумовлені стереотипи ролей, оперативно обирати ролі залежно від вимог ситуації, розв'язувати рольові конфлікти	Ціннісно-смисловий аспект ставлення до змісту власної рольової компетентності і об'єкта її застосування, усвідомлення особистих мотивів використання психологічних знань і навичок рольової взаємодії ("Навіщо мені це потрібно?"); формування особистісної готовності до прояву рольової компетентності на основі узагальнення досвіду застосування навичок ефективної рольової взаємодії у різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях. Усвідомлення процесу обрання особистістю рольових взірців поведінки і референтних груп (процесів рольової ідентифікації: ототожнення і відчуження Я від не-Я у взаємодії) та вплив на цей процес ціннісних орієнтацій. Рефлексія власних ролей і соціального статусу. Переосмислення ролей і формування вмотивованої здатності до виконання певних ролей. Ціннісно обумовлений процес конструювання ролей
Показники рольової компетентності		
Рольова варіативність	*Рольова гнучкість*	*Рольова глибина*
Різноманітність репертуару психологічних ролей особистості, багатство її рольової поведінки	Уміння легко переходити від однієї ролі до іншої, долати стереотипи рольової поведінки	Володіння глибинною структурою ролей, опора в рольовій поведінці не лише на рольові очікування, а й на такі особистісні складові, як рольова Я-концепція, рольове переживання

Таблиця 2

Структура рольової компетентності (некомпетентності) наркозалежного

Сфери вияву рольової компетентності (особливість процесу взаємодії з навколишнім світом за С. Рубінштейном [20])		
Світ речей (окреслює відносини "Я-діяльність")	Світ інших людей (окреслює стосунки "Я-інші")	Світ особистого "Я" (окреслює ставлення "Я-Я")
Оскільки колишній залежний не володіє стратегіями адаптації до соціуму без вживання ПАР, то він рано чи пізно повертається до вживання цих речовин. Водночас в українському соціумі не дуже поширені ролі, які б орієнтували людину на ведення здорового і тверезого способу повсякденного життя (спортсмен, турист, "завжди тверезий"), а також спостерігається лояльне ставлення до вживання алкоголю як способу проведення дозвілля та зняття емоційної напруженості, що також є причиною "поганої" ресоціалізації колишніх наркозалежних. Для наркозалежного характерні рольові відхилення та відчуженість індивіда від соціуму	Зазвичай соціально-психологічні ролі колишнього наркозалежного не підходять для "здорових" соціальних ситуацій і "здорових" малих груп. Навіть залишивши старе оточення, "нездорові" особистісні ролі колишнього залежного (жертва, бунтівна дитина, простак, гульвіса, самітник тощо) "змушують" його шукати таке ж нездорове нове оточення, для якого ці ролі будуть підходити, а це, звісно, групи, що вживають ПАР. Це нове-старе оточення активно чинить опір зміні ролей колишнього залежного на нові і здорові	Колишньому наркозалежному бракує здатності рефлексувати власну рольову поведінкута рольові сценарії, залишені йому в психологічний спадок родиною, здатності самостійно виробляти або змінювати свої ролі; йому потрібна психологічна допомога. Наркозалежному притаманна ідентифікація патологічних ролей, самостигматизація особистості наркозалежного у ролях, які негативно оцінюються соціумом ("Я – наркозалежний", "Я – погана людина" тощо)
Компоненти рольової компетентності		
Когнітивний	*Конотативний*	*Мотиваційно-рефлексивний*
Обмеженість знань наркозалежного щодо змісту рольової компетентності: "розмиті" уявлення про рольовий репертуар поведінки людини, соціальний і психологічний зміст соціально нормативних ролей; про референтне коло спілкування, про структуру рольової взаємодії тощо. Викривлені знання про власний рольовий Я-образ. Загалом немає сформованої,	Наркозалежному притаманні рольові стереотипи поведінки, які не відповідають його віковим характеристикам і не сприяють автономній поведінці (Дитина за Е. Берном; Жертва за С. Карпманом), прийняття деструктивних очікувань вузького кола спілкування, володіння невеликим репертуаром ролей. Несформованість особистісних меж, щоб протистояти тиску групи,	Не моральні цінності, а потреби в задоволенні та пригніченні самосвідомості є регуляторами поведінки наркозалежного. Брак особистісної готовності (настановлення) до прояву рольової компетентності на основі узагальнення досвіду застосування навичок ефективної рольової взаємодії в різноманітних стандартних і нестандартних ситуаціях. Неусвідомлене, автоматичне входження в роль. Нездатність до рефлексії власної рольової

Продовження табл. 2

цілісної, несуперечливої рольової Я-концепції	коли та нав'язує вигідні їй, але принизливі для члена групи ролі (блазень, "шестірка"). Обмеженість особистості в обранні рольових взірців поведінки і референтних груп. Наявність рольових конфліктів і напруженості	поведінки, впливу на неї референтних груп
Показники рольової компетентності		
Рольова варіативність	*Рольова гнучкість*	*Рольова глибина*
Звуження рольового репертуару особистості наркозалежного	Рольова ригідність залежного: він перебуває в одній ролі і не здатний переключитися на інші для успішної ресоціалізації	Залежний глибоко та повністю ідентифікується з однією роллю: патологічним утворенням "Я"-наркозалежний, що й підтримує цю залежність

Емпіричне дослідження рольової компетентності як чинника ресоціалізації наркозалежних складатиметься з кількох етапів. Перший етап – підготовчий; його мета полягає в підборі та апробації методик, визначенні цільової групи.

Щоб визначити сфери вияву рольової компетентності, буде застосовано графічний тест "Карта життєвих ролей" П. Горностая [7] та вербальний тест "Хто Я?" М. Куна, Т. Маркпартланда [21] з подальшою класифікацією ролей за Л. Чорною [22, с. 113–115]. Власне компоненти рольової компетентності визначатимуться в такий спосіб:

– когнітивний – за допомогою вербального тесту "Хто Я?" М. Куна, Т. Маркпартланда;

– конотативний – за допомогою тесту локусу рольового конфлікту за П. Горностаєм [7], а також тесту-опитувальника "Драматичний трикутник" О. Ніконової [13], тесту "Рольові позиції в міжособових стосунках за Е. Берном" [23], частково – за тестом "Хто Я?" М. Куна, Т. Маркпартланда [21];

– мотиваційно-рефлексивний – на основі методики вивчення ціннісно-рольових регуляторів взаємодії О. Голентовської [24], адаптованої до завдань нашого дослідження.

Додатково до вищезгаданих методик, які безпосередньо фіксують прояви рольової компетентності, будуть застосовані методики, які не є специфічними для визначення особливостей рольової поведінки, але показали свою ефективність у діагностиці загальних механізмів емоційної та вольової регуляції особистості, рівня її рефлексивності: опитувальник "Стиль саморегуляції поведінки" В. Моросанової [25], тест смисложиттєвих орієнтацій (СЖО) Д. Леонтьєва [26]. Для визначення особливостей взаємодії у процесі спілкування наркозалежного (коно-

тативний компонент соціальної сфери особистості) доцільно застосувати методику діагностики міжособових стосунків за Т. Лірі [27]. Інтегральні показники вияву рольової компетентності можна визначити за допомогою методики визначення рівня рольової компетентності П. Горностая в адаптації О. Михайленко [28].

Успішність ресоціалізації оцінюється за низкою показників і критеріїв, серед яких можна виокремити об'єктивні і суб'єктивні. Так, до перших належать: утримання від вживання психоактивних речовин (ПАР), суспільно корисний спосіб життя, позитивні стосунки в сім'ї тощо [29]. До суб'єктивних, які виявляють за допомогою експертних оцінок, психологічних методик дослідження або самозвітів колишніх наркозалежних, слід віднести: потенційну здатність до самостійної праці; дотримання моральних принципів в особистому житті, уміння та навички самостійно розв'язувати соціальні, житлово-побутові, особисті і міжособові конфлікти; рівень життєстійкості; спроможність протистояти негативному тиску соціального середовища; уміння вчасно розпізнавати зрив і запобігати йому. За цими показниками ми будемо визначати в процесі емпіричного дослідження зв'язок рольової компетентності із ресоціалізацією, а також вплив психологічного феномена рольової компетентності як незалежної змінної на ефективність ресоціалізації колишнього наркозалежного як залежної змінної.

Об'єктивні показники ресоціалізації визначатимуться за такими індикаторами:

1. Тривалість стійкої ремісії (життя без ПАР): від 3-х і більше місяців.

2. Поліпшення якості життя: відновлення нормативних соціальних зв'язків, налагодження позитивних стосунків у сім'ї тощо.

3. Зниження рівня ризикованої поведінки: утримання від протиправних дій, наявність постійного місця роботи чи навчання, самофінансування.

Успішність ресоціалізації визначатиметься також на основі низки суб'єктивних індикаторів, серед яких:

1. Рівень життєстійкості – за допомогою тесту С. Мадді в адаптації Д. Леонтьєва і О. Рассказової [30].

2. Рівень психологічного благополуччя – за шкалою К. Ріфф [31].

3. Вияв особистісних властивостей, які свідчать про успішність ресоціалізації, – за допомогою окремих шкал багатофакторного особистісного опитувальника Р. Кеттела ("Самостійність", "Емоційна стійкість", "Самодисципліна") [32].

Зазначимо, що окремі суб'єктивні показники успішної ресоціалізації за змістом можуть збігатися із загальними показниками конотативних і рефлексивних компонентів рольової компетентності. Так, показники самостійності, емоційної стійкості, самодисципліни особис-

тості, за Р. Кеттелом, є водночас і показниками сформованості її сфери саморегуляції. Але ми розглядаємо ці властивості особистості колишнього наркозалежного як результативний складник процесу ресоціалізації, одним із чинників якої є рольова компетентність. Тому до показників рольової компетентності слід насамперед віднести психічні механізми, які безпосередньо забезпечують процеси саморегуляції і, як наслідок, формування рольової компетентності.

Щоб визначити валідність методик, що будуть застосовуватися в ході дослідження, у процесі їх апробації ми будемо порівнювати інформацію, отриману за допомогою різних методик, а також порівняємо досліджувані групи респондентів (по 25 осіб у кожній): тих, які не вживають і ніколи не вживали наркотичні засоби, і тих, які їх постійно вживають, тобто проходять другу стадію формування залежності від наркотичних речовин [33]. Цільову групу дослідження становитимуть споживачі ін'єкційних наркотиків, які перебувають на різних стадіях формування залежності.

Другий етап дослідження – констатувальний, мета якого полягає у виявленні особливостей впливу рольової компетентності на ресоціалізацію наркозалежних з огляду на отримані на першому етапі дані. За допомогою кореляційного аналізу ми спробуємо віднайти зв'язки між показниками сфер вияву рольової компетентності і її складниками, а також між інтегральними показниками вияву, з одного боку, і показниками ресоціалізації – з другого.

На нашу думку, продуктивним буде порівняння груп досліджуваних, які перебувають на різних стадіях залежності, за рівнем вияву рольової компетентності. Це дасть змогу виявити мотиваційний складник позбавлення від залежності та його вплив на ефективність ресоціалізації.

Нагадаємо:

– перша стадія формування залежності характеризується епізодичним вживанням ПАР, відсутністю фізичної залежності, гедоністичними мотивами пошуку та вживання наркотику. Людина на цій стадії вважає, що повністю контролює ситуацію; з огляду на це найімовірнішою є мотивація до лікування та реабілітації;

– друга стадія характеризується появою фізичної залежності від наркотичної речовини; коли її немає, у людини спостерігаються фізіологічні та психічні порушення, зростає тривога, усі думки концентруються на необхідності дістати наркотик. Пошук наркотику, крім гедоністичного мотиву, також зумовлений мотивом уникнення фізіологічних і психологічних страждань (на відміну від першої стадії). На цій стадії відбувається соціальна деградація особистості: наркомана нічого не цікавить, крім задоволення своєї потреби в наркотичній речовині; з'являється моральна розпущеність та зростає схильність до

антисоціальних вчинків. Часто наркозалежні потрапляють до лікувальних установ саме на другій стадії, тому що, з одного боку, відчувають наявність низки проблем (на відміну від першої стадії), а з другого – мають надію на одужання (на відміну від третьої стадії);

– третя стадія має ознаки вираженої моральної та соціальної деградації особистості; у наркомана знижується стійкість до впливу наркотику, а досягти стану ейфорії стає все складніше; хворий перетворюється на глибокого інваліда, його життя перебуває під постійною загрозою смерті [33].

Визначення напряму впливу в діаді зв'язків "рольова компетентність – ресоціалізація" визначатиметься за допомогою регресійного аналізу, а також шляхом порівняння рівнів вияву рольової компетентності за статистично значущими критеріями у вибірках, урівноважених за статтю, віком та освітою досліджуваних: які мають показники успішної та неуспішної ресоціалізації (за об'єктивними і суб'єктивними показниками). До вибірок увійдуть досліджувані, які пройшли курс програми будь-якої форми реабілітації (амбулаторна, стаціонарна, денна, змішана) і перебувають у стані ремісії.

Орієнтовна кількість респондентів – 100 осіб, по 50 осіб у кожній із груп. Із цих респондентів формуватимуться умовні групи за критерієм "стадія формування залежності".

Третій етап дослідження – формувальний – полягатиме в експериментальній перевірці отриманих на констатувальному етапі психологічних закономірностей і тенденцій. Відповідно до структури рольової компетентності колишнього наркозалежного буде розроблено методику її формування за допомогою активних технологій впливу на його особистість. Навчально-практичний курс для колишніх наркозалежних міститиме діагностичний, інформаційний і практичний (соціально-психологічний тренінг) модулі для вирішення вищезазначених завдань. У штучно створених умовах життєдіяльності колишнього наркозалежного буде перевірено вплив незалежної змінної (рольової компетентності) на залежну (успішність ресоціалізації за суб'єктивно оціненими показниками). У формувальному експерименті візьмуть участь три групи досліджуваних: перша, експериментальна, буде задіяна у всіх трьох модулях курсу; друга, "плацебо-група", – у діагностичному та інформаційному; третя, контрольна, – лише в діагностичному.

Висновки. Дослідження рольової компетентності має базуватися на визначенні її структури та компонентів. Зовнішня структура відображає сфери вияву рольової компетентності особистості в процесі її взаємодії зі світом, стосується розуміння нею своїх соціальних, міжособових і власне особистісних життєвих ролей, а також охоплює свідому регуляцію власної поведінки в соціумі згідно із цим розумінням. Для наркозалежного характерні відхилення від нормативних соціальних

ролей; у його міжособовій сфері домінують ролі, які призводять до формування нерівноправних, залежних стосунків, а самі життєві ролі свідчать про самостигматизацію в ролях, які негативно оцінюються соціумом.

Внутрішня структура рольової компетентності містить когнітивний, конотативний і мотиваційно-рефлексивний компоненти. Відповідно до такої внутрішньої структури наркозалежному притаманні певні особливості: обмеженість знань про власну рольову компетентність, рольові стереотипи поведінки, несвідоме прийняття деструктивних очікувань соціального середовища, нездатність до рефлексії рольової поведінки та впливу на неї референтного оточення. На показниках зовнішньої та внутрішньої структури рольової компетентності наркозалежного базуватиметься вивчення її впливу як чинника на ефективність його ресоціалізації за об'єктивними та суб'єктивними критеріями.

Формування рольової компетентності за допомогою активних технологій впливу на особистість наркозалежного сприятиме становленню його як суб'єкта ролей, автономності його поведінки, а також усвідомленню ним власних змістів і цінностей життєдіяльності. Подальші **перспективи дослідження** полягають у верифікації в процесі формувального експерименту емпіричної моделі впливу рольової компетентності колишнього наркозалежного на успішність його ресоціалізації.

Список використаних джерел

1. Горностай, П. П. (2009). *Психологія рольової самореалізації особистості.* (Дис. докт. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
2. Михайленко, О. Ю. (2016). *Психологічні особливості розвитку рольової компетентності майбутніх практичних психологів.* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків.
3. Горностай, П. П. (2009). Двумерные личностные конструкты как модель сценарных убеждений. *Психологічні перспективи*, спецвипуск, 3–13.
4. Андреева, Г. М. (2002). *Социальная психология*. Москва: Аспект Пресс.
5. Асмолов, А. Г. (2007). *Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека*. Москва: Академия.
6. Валентик, Ю. В. (2002). Психогенетическая модель личности пациента с зависимостью от психоактивных веществ. *Наркология*, 9, 21–25.
7. Горностай, П. П. (2007). *Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности*. Киев: Интерпресс ЛТД.
8. Петровская, Л. А. (1989). *Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг*. Москва: Изд-во МГУ.
9. Титаренко, Т. М. (2011). Кризові практики життєконструювання особистості. *Актуальні проблеми психології: психологічна допомога особистості*, 11(4), 34–41.

10. Морено, Я. Л. (2001). *Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе* (пер. с англ). Москва: Академический проект.
11. Штайнер, К. (2016). *Эмоциональная грамотность: интеллект с сердцем. Руководство по улучшению личных и профессиональных отношений*. Киев: Интерсервис.
12. Ickes, W., & Knowles, E. S. (Eds.). (1982). *Personality, roles, and social behavior*. New York: Springer.
13. Ніконова, О. Ю. (2011). Розробка та стандартизація тесту "Драматичний трикутник". *Практична психологія та соціальна робота*, 7, 39–44.
14. Берн, Э. (1998). *Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы* (пер. с англ). Москва: Университетская книга.
15. Чернецька, Ю. І. (2011). Соціально-педагогічні аспекти ресоціалізації наркозалежної молоді. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*, 30–31, 290–295.
16. Корабльова, Н. С. (2000). *Багатоманітність рольової реальності: ролі і маски – лик і личина*. Харків: ХНУ.
17. Ялом, И. (2000). *Теория и практика групповой психотерапии*. Санкт-Петербург: Питер.
18. Головань, М. С. (2008). Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду. *Вища освіта України*, 3, 23–30.
19. Зимняя, И. А. (2004). *Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании*. Москва: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. Взято из http://fgosvo.ru/uploadfiles/npo/20120325214132.pdf.
20. Рубинштейн, С. Л. (1999). *Основы общей психологии*. Санкт-Петербург: Питер.
21. Кун, М., & Макпартленд, Т. (2006). Тест "Кто Я?". В *Психологическое консультирование: диагностика отношений в паре* (с. 82–103). Санкт-Петербург.
22. Чорна, Л. Г. (2014). *Рольова ідентичність старшокласників*. Київ: Міленіум.
23. Тест Трансактный анализ Э. Берна (Тест ребенок, взрослый, родитель). Ролевые позиции в межличностных отношениях по Э. Берну. *Психология счастливой жизни*. Взято з: http://psycabi.net/testy/237 – test – transaktnyj – analiz – e – berna – test – rebenok – vzroslyj – roditel.
24. Голентовська, О. С. *Ціннісно-рольова регуляція особистісної успішності у командній діяльності* (Дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
25. Моросанова, В. И. (2004). *Опросник "Стиль саморегуляции поведения" (ССПМ)*. Москва: Когито-Центр.
26. Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысложизненных ориентаций*. Москва: Смысл.
27. Собчик, Л. М. (1990). *Диагностика межличностных отношений: модифицированный вариант интерперсональной диагностики Т. Лири*. Москва: Инфра.
28. Михайленко, О. Ю. (2016). Розробка та психометрична перевірка авторського опитувальника рольової компетентності. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2, 9–15.

29. *Огляд програм ресоціалізації для споживачів наркотиків серед молоді та підлітків* (2010). Київ: Фоліант.
30. Леонтьев, Д. А. (2006). *Тест жизнестойкости*. Москва: Смысл.
31. Лепешинский, Н. Н. (2007). Адаптация опросника "Шкала психологического благополучия" К. Рифф. *Психологический журнал*, 3 (15), 24–37.
32. Капустина, А. Н. (2001). *Многофакторная личностная методика Р. Кэттелла*. Санкт-Петербург: Речь.
33. Пятницкая, И. Н. (2008). *Общая и частная наркология: руководство для врачей*. Москва: Медицина.

References

1. Gornostay, P. P. (2009). *Psykholohiia rolovoi samorealizatsii osobystosti.* [Psychology of role self-realization of personality]. (Master's thesis). Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, Kyiv (ukr).
2. Mykhaylenko, O. Yu. (2016). *Psykholohichni osoblyvosti rozvytku rolovoi kompetentnosti maibutnikh praktychnykh psykholohiv.* [Psychological peculiarities of development of role competence of future practical psychologists]. (Master's thesis). Kharkivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody, Kharkiv (ukr).
3. Gornostay, P. P. (2007). Dvumernyye lychnostnyye konstrukty kak model stsenarnykh ubezhdeniy [Two-dimensional personal constructs as a model of scenic beliefs], *Psykholohichni perspektyvy*, spetsvypusk, 3–13 (rus).
4. Andreyeva, G. M. (2002). *Sotsialnaya psikholgiya* [Social Psychology. Textbook for Higher Education Institutions]. Moscow: Aspekt Press (rus).
5. Asmolov, A. G. (2007). *Psikhologiya lichnosti: kulturno-istoricheskoye ponimaniye razvitiya cheloveka* [Psychology of personality: cultural and historical understanding of human development]. Moscow: Akademiya (rus).
6. Valentyk, Yu. V. (2002). Psikhogeneticheskaya model lichnosti patsiyenta s zavisimostyu ot psikhoaktivnykh veshchestv [Psychogenetic model of the personality of a patient with dependence on psychoactive substances]. *Narkologiya*, 9, 21–25 (rus).
7. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: Role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD (rus).
8. Petrovskaya, L. A. (1989). *Kompetentnost v obshchenii. Sotsialno-psikhologicheskiy trening* [Competence in communication. Socio-psychological training]. Moscow: Publishing house of Moscow State University (rus).
9. Tytarenko, T. M. (2011). Kryzovi praktyky zhyttiekonstruiuvannia osobystosti [Crisis practicians in a design of life of the personality]. *Aktualni problemy psykholohii: Psykholohichna dopomoha osobystosti* [Current problems of psychology: psychological assistance of the individual], 11(4), 34–41 (ukr).
10. Moreno, Ya. L. (2001). Sotsio*metriya: eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [The Experimental Method and the Science of Society]. (Translated from English). Moscow: Akademicheskiy proekt (rus).
11. Shtayner, K. (2016). *Emotsionalnaya gramotnost: intellekt s serdtsem. Rukovodstvo po uluchsheniyu lichnykh i professionalnykh otnosheniy* [Emotional literacy:

intelligence with the heart. Guide to improving personal and professional relationships]. Kyiv: Interservis (rus).
12. Ickes, W., & Knowles, E. S. (Eds.). (1982). *Personality, roles, and social behavior*. New York: Springer.
13. Nikonova, O. Yu. (2011). Rozrobka ta standartyzatsiia testu "Dramatychnyi trykutnyk" [Development and standardization of the test "Dramatic Triangle"]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 7, 39–44 (ukr).
14. Bern, E. (1998). *Igry, v kotoryye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vza-imootnosheniy; Lyudi, kotoryye igrayut v igry. Psikhologiya chelovecheskoy sudby* [Games, in which people play. Psychology of human relationships; People who play games. Psychology of human destiny]. (Translated from English). Moscow: Universitetskaya kniga (rus).
15. Chernetska, Yu. I. (2011). Sotsialno-pedahohichni aspekty resotsializatsii narkozalezhnoi molodi [Social-pedagogical aspects of re-socialization of drug addicted youth]. *Problemy inzhenerno-pedahohichnoi osvity* [Problems of engineering and pedagogical education], 30–31, 290–295 (ukr).
16. Korablova, N. S. (2000). *Bahatomanitnist rolovoi realnosti: roli i masky – lyk i lychyna* [Multivariate role reality: roles and masks – face and number]. Kharkiv: Publishing house of Kharkiv National University (ukr).
17. Yalom, Y. (2000). *Teoriya i praktika gruppovoy psikhoterapii* [Theory and practice of group psychotherapy]. St. Petersburg: Piter (rus).
18. Holovan, M. S. (2008). Kompetentsiia i kompetentnist: dosvid teorii, teoriia dosvidu [Competence and competence: experience of theory, theory of experience]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 3, 23–30 (ukr).
19. Zimnyaya, I. A. (2004). *Klyuchevyye kompetentnosti kak rezultativno-tselevaya osnova kompetentnostnogo podkhoda v obrazovanii* [Key competences as a result-oriented basis of the competence approach in education]. Moskva: Issledovatelskiy tsentr problem kachestva podgotovki spetsialistov. Retrieved from http://fgosvo.ru/uploadfiles/npo/20120325214132.pdf (rus).
20. Rubinshteyn, S. L. (1999). *Osnovy obshchey psikhologii* [The fundamentals of general psychology]. St. Petersburg: Piter (rus).
21. Kun, M., & Makpartlend, T. (2006). Test "Kto ya?" [Test "Who am I?"]. *Psikhologicheskoye konsultirovaniye: diagnostika otnosheniy v pare* [Psychological consulting: diagnosis of relationship in the couple] (pp. 82–103). St. Petersburg (rus).
22. Chorna, L. H. (2014). *Rolova identychnist starshoklasnykiv* [Rolevs identity of senior pupils]. Kyiv: Milenium (ukr).
23. Test Transaktnyy analiz E. Berna (Test rebenok, vzroslyy, roditel). Rolevyye pozitsii v mezhlichnostnykh otnosheniyakh po E. Bernu [Test Transactional analysis by E. Bern (Test child, adult, parent). Role positions in interpersonal relations according to E. Berne]. *Psikhologiya schastlivoy zhizni* [Psychology of a happy life]. Retrieved from https://psycabi.net/testy/237-test-transaktnyj-analiz-e-berna-test-rebenok-vzroslyj-roditel (rus).
24. Holentovska, O. S. (2017). *Tsinnisno-rolova rehuliatsiia osobystisnoi uspishnosti u komandnii diialnosti* [Value-role regulation of personal success in team activities]. (Master's thesis). Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy, Kyiv (ukr).

25. Morosanova, V. J. (2004). *Oprosnik "Stil samoreguliatsii povedeniya" (SSPM)* [Questionnaire "Style of self-regulation of behavior": leadership]. Moscow: Kogito-Tsentr (rus).
26. Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy* [Test of meaningful orientations]. Moscow: Smysl (rus).
27. Sobchyk, L. M. (1990). *Diagnostika mezhlichnostnykh otnosheniy: modifitsirovannyy variant interpersonalnoy diagnostiki T. Liri* [Diagnosis of interpersonal relations: a modified variant of interpersonal diagnostics T. Leary]. Moscow: Infra (rus).
28. Mykhaylenko, O. Yu. (2016). Rozrobka ta psykhometrychna perevirka avtorskoho opytuvalnyka rolovoi kompetentnosti [Development and psychometric verification of author's questionnaire of role competence]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykholohii ta profesiinoi osvity* [Actual problems of pedagogy, psychology and vocational education], 2, 9–15 (ukr).
29. *Ohliad prohram resotsializatsii dlia spozhyvachiv narkotykiv sered molodi ta pidlitkiv*. (2010). [Overview of re-socialization programs for drug users among young people and adolescents]. Kyiv: Foliant (ukr).
30. Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh oriyentatsiy* [Test of meaningful orientations]. Moscow: Smysl (rus).
31. Lepeshinskiy, N. N. (2007). Adaptatsiya oprosnika "Shkala psikhologicheskogo blagopoluchiya" K. Ryff [Adaptation of the questionnaire "Scale of psychological well-being" by K. Riff]. *Psikhologicheskiy zhurnal* [Psychological journal], 3 (15), 24–37 (rus).
32. Kapustina, A. N. (2001). *Mnogofaktornaya lichnostnaya metodika R. Kettella* [Multifactorial personal technique of R. Cattell]. St. Petersburg: Rech (rus).
33. Pyatnitskaya, Y. N. (2008). *Obshchaya i chastnaya narkologiya: rukovodstvo dlya vrachey* [General and private narcology: A guide for doctors]. Moscow: Meditsina (rus).

© Сірко В. З.

НАШІ АВТОРИ
OUR AUTHORS

Вінков Веніамін Юрійович
молодший науковий співробітник лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Veniamin Yu. Vinkov
Junior Researcher, Laboratory of Psychology of Masses and Communities, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Гладій Ганна Іванівна
аспірант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, президент Громадської організації "Центр розвитку людини "Інтелект", м. Київ
Hanna. I. Hladii
Ph.D. student, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine; President of Public organization "Center of Human Development "Intellect", Kyiv

Горностай Павло Петрович
доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Pavlo P. Gornostai
Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief Researcher, Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Гундертайло Юлія Данилівна
молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Yulia D. Hundertailo
Junior Researcher, Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Духневич Віталій Миколайович
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Vitaliy M. Dukhnevych
Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Head of the Laboratory of Psychology of Political-Legal Relations, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Коваль Геннадій Валерійович
аспірант кафедри психології Запорізького національного університету
Hennadiy V. Koval
Ph.D. student, Department of Psychology, Zaporizhzhya National University

Кухарук Ольга Юріївна
молодший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Olha Yu. Kukharuk
Junior Researcher, Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Лазоренко Борис Петрович
кандидат філософських наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Borys P. Lazorenko
Ph.D. in Philosophy, Senior Researcher, Leading Researcher of ther Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Ларіна Тетяна Олексіївна
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Tetiana O. Larina
Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior Researcher of the Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Максимова Наталія Юріївна
доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Nataliia Yu. Maksymova
Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Мирончак Катерина Володимирівна
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Kateryna V. Myronchak
Ph.D. in Psychology, Senior Researcher of the Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Сірко Володимир Зіновійович
аспірант лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Volodymyr Z. Sirko
Ph.D. student, Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Слюсаревський Микола Миколайович
кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Mykola M. Sliusarevskyi
Ph.D. in Psychology, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of the Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Хазратова Нігора Вікторівна
доктор психологічних наук, професор, професор кафедри теоретичної та практичної психології Інституту права та психології Національного університету "Львівська політехніка"
Nihora V. Khazratova
Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Department of Theoretical and Practical Psychology, Institute of Law and Psychology, Lviv Polytechnic National University

Цукур Ольга Григорівна
молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Olha H. Tsukur
Junior Researcher, Laboratory of Psychology Of Communication, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Чернявська Марина Олександрівна
молодший науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Maryna O. Cherniavska
Junior Researcher, Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Чорна Лідія Георгіївна
кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
Lidiia H. Chorna
Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Head of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations, Institute for Social and Political Psychology, National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Шестопалова Олена Петрівна
кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету
Olena P. Shestopalova
Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, Kryvy Rih State Pedagogical University

Шулюк Надія Іванівна
аспірант кафедри практичної психології Криворізького державного педагогічного університету
Nadiia I. Shulyuk
Ph.D. student, Department of Practical Psychology, Kryvy Rih State Pedagogical University

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Слюсаревський М. М. Наукові уявлення про розвиток великих груп: критичний аналіз на тлі моделей розвитку малої групи 3

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Хазратова Н. В. Рівень сформованості громадянської ідентичності: проблема емпіричного встановлення 20
Духневич В. М. Сепаратисти чи українці? Шлях до згоди 31
Кухарук О. Ю. Переживання війни: конфліктне мислення і конфліктна взаємодія 41

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Максимова Н. Ю. Роль психологічного захисту у виникненні викривлень в особистісному розвитку 52
Мирончак К. В. Стратегія відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати 63

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖОСОБОВИХ ВІДНОСИН

Горностай П. П. Групова взаємодія як динаміка свідомого та несвідомого групи 72
Чорна Л. Г. Груповий міф як соціально-психологічне явище 86
Цукур О. Г. Особливості комунікативно-технологічного врегулювання соціальних конфліктів у професійному середовищі 95
Коваль Г. В. Специфіка поняття “колективна суб’єктність” у вітчизняній та пострадянській соціальній психології 104

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Шестопалова О. П., Шулюк Н. І. Прогнозування професійної кар’єри та вибір освітньої траєкторії майбутніми старшокласниками методами профільного орієнтування 114
Вінков В. Ю. Уявлення молоді про життєвий успіх: ціннісний аспект дослідження 126

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Ларіна Т. О. Соціально-психологічна реабілітація особистості: покрокове набуття життєздатності 139
Лазоренко Б. П. Соціально-психологічна реабілітація та реадаптація волонтерів: емпірична оцінка ефективності технології парадоксу..... 148
Гундертайло Ю. Д. Проблеми стигматизації і самостигматизації внутрішньо переміщених осіб у процесі відновлення життєвої неперервності після переживання травматичних подій..... 160
Чернявська М. О. Технології подолання відчуження в учасників бойових дій 170
Гладій Г. І. Особливості реінтеграції осіб, звільнених з місць позбавлення волі, у християнських реабілітаційних центрах 179
Сірко В. З. Рольова компетентність як чинник ресоціалізації наркозалежних: програма дослідження 189

Наші автори..... 205

C O N T E N T S

THEORETICAL-METHODOLOGICAL BASICS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

Sliusarevskyi M. M. Scientific Ideas on the Large Groups Development: a Critical Analysis on the Background of Small Group Models' Development 3

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

Khazratova N. V. The Level of Civic Identity Formation: the Problem of Empirical Determination 20
Dukhnevych V. M. Separatists or Ukrainians? Way to Agree 31
Kukharuk O. Yu. The Experience of War: Conflict Thinking and Conflict Interaction 41

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Maksymova N. Yu. The Role of Psychological Defence in Emergence of Deviations in Personality's Development 52
Myronchak K. V. The Strategy of Person's Self-Efficacy Restoration while Experiencing a Loss 63

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

Gornostai P. P. Group Interaction as the Dynamics of the Group Conscious and Unconscious 75
Chorna L. H. Group Myth as a Socio-Psychological Phenomenon 86
Tsukur O. H. Features of Communicative-Technological Adjustment of Social Conflicts in Professional Environment 95
Koval H. V. The Specificity of "Collective Subject" Concept in Ukrainian and Post-Soviet Social Psychology 104

PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

Shestopalova O. P., Shulyuk N. I. Forecasting a Career and Choosing an Educational Trajectory for Future High School Students by Means of Profile Orientation 114
Vinkov V. Yu. Youth's Beliefs about Life Success: Value Aspect of Research 126

PROBLEMS OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION

Larina T. O. Socio-Psychological Rehabilitation: Acquirement Steps of Personal Viability 139
Lazorenko B. P. Psychosocial Rehabilitation and Readaptation of Volunteers: an Empirical Evaluation of the Paradox Technology Efficiency 148
Hundertailo Yu. D. Problems of Stigmatization and Self-Stigmatization among Internally Displaced Persons during Post-Traumatic Process of Life Continuity Recovery 160
Cherniavska M. O. Technology to Overcome the Alienation of Military Actions Participants 170
Hladii H. I. Reintegration Features of Persons Released from Prisons, in Christian Rehabilitation Centers 179
Sirko V. Z. Role Competence as a Resocialization Factor for Drug Addicts: Research Program 189

Our Authors 205

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко]. – Київ : Талком, 2018. – Вип. 42 (45). – 214 с.

У збірнику висвітлено актуальні напрацювання в галузі методології, теорії та практики соціальної психології. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами в українському суспільстві, – від особистісної проблематики до проблем освіти та виховання у соціальному та політичному вимірах. Представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з тематики розвитку великих груп, колективної суб'єктності, громадянської ідентичності, групової взаємодії, соціальних конфліктів. Розглядаються поняття психологічного захисту, технології подолання відчуження, відновлення самоефективності, реабілітації, ресоціалізації та реінтеграції осіб, що належать до груп ризику. Пропонуються прогнози та рекомендації щодо імплементації представлених напрацювань до практики.

Адресовано соціальним і політичним психологам, фахівцям із суміжних наук, викладачам, аспірантам і студентам.

The issue highlights the current developments in the field of methodology, theory and practice of social psychology. A wide range of socio-psychological problems caused by transformational processes in the Ukrainian society are discussed, from personal perspective to problems of education in social and political dimensions. The results of theoretical and empirical research on the topics of development of large groups, collective subjectivity, civic identity, group interaction, and social conflicts are presented. The concepts of psychological defense, technology for overcoming alienation, self-rehabilitation, rehabilitation, re-socialization and reintegration of risk groups persons are considered. Proposals and recommendations for the implementation of presented developments to practice are offered.

The edition is addressed to social and political psychologists, specialists from related sciences, teachers, PhD students, and university students.

Наукове видання

Наукові студії із соціальної та політичної психології

Збірник статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 42(45)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*
Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*
Переклад та редакція англомовних матеріалів: *М. Дворник, Л. Базь, М. Наконечна*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Н. О. Ткаченко

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 26.06.2018 р. Формат 60х84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,8.
Тираж 300 пр.

Видавництво "Талком"
93115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.